

83.3(2-к.р.в)7
к 21

кар. 4146

Къарачай литература

КЪАРАЛАНЫ А. И., БОРЛАКЪЛАНЫ Д. Б.

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

9

класс

ОКЪУУ КИТАБ

Биринчи чыккыганы

Халкъ окъууну Къарачай-Черкес
область управлениеси бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМИО
ЧЕРКЕССК 1990

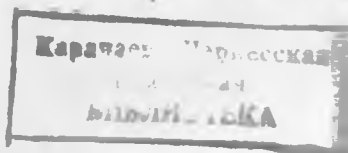
КОМПЬЮТЕРНОЕ ОБРАБОТКА

83.3(2-карт.) 7-72
К 21

*Рецензентле: Хубийланы М. А.
Езденланы Т. Къ.-М.
Сюйюнчланы А. А.*

Джарашдыргъан художник: *М. Р. Хахандуков*

кар: 4146

К $\frac{4306020000-97}{М 159(03)-89}$ без объявл.

ISBN 5-7644-0552-1

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1990

.....

СССР-де СОЦИАЛИЗМ КЪУРАЛГЪАН КЁЗЮУДЕ КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

(1929 — 1941)

АЛ СЁЗ

30-чу джыллада джаш Совет къралны джашауунда джангы кёзюу башланады. Совет джуртну халкы граждан къазауатдан сора, уллу кюч салыб, кюрешиб, ачлыкъдан, джаланнгачлыкъдан, къарангылыкъдан чыгъады.

Бютеу дунияны башында биринчи болуб чыккыган, тюзлюк ючюн джаратылыннган социалист джамагъатны бегитирге, кючюн ёсдюрюге керек эди.

Совет къралны халкылары, Коммунист партияны башчылыгы бла, аны историялыкъ съездлерини бегимлерин толтура, къарыуларын аямай, ауур промышленностну гигантларын ишлейдиле, биринчи колхозланы къурайдыла. Уллу ёхтемлик бла, кеслерини кючлерине толу ышанмакылыкъ бла совет адамла биринчи бешджыллыкъланы къурулушларын орнатыуда керти джигерлик бла ишлейдиле².

Бизни халкыны историясында 30-чу джылла магъаналы кёзюу болуб ётгендиле. Ол он джылны ичинде эски Россия не джаны бла да адам танымазча тюрленнгенди: минг-минг заводла чыгъадыла: совет адамла, джюрекleri учунуб, кеслерини тамамланады, промышленностда эски Россияда болмагъан затла чыгъадыла: совет адамла, джюрекleri учунуб, кеслерини кыйынлары бла этилиннген ишлеге, кюнден кюннге айныб

¹ 1925 джыл Совет Союзу Коммунист партиясыны XIV съезди индустриализациягъа курс алады. 1927 джыл декабрь айда партияны XV съезди эл мялюкню коллективизациясына, колхоз къураугъа алады курс.

² 1929 джылны апрель айында XVI партконференция биринчи бешджыллыкъ планны бегитгенди. 1934 джыл Коммунист партияны XVII съезди экинчи бешджыллыкны планын сюзеди, бегитеди.

баргъан социалист джуртха къууаныб, джигер урунуугъа къошуладыла.

Экинчи джанындан, социализм къурауну В. И. Ленин кёрютген джолундан жанлаб, биреуге табыныуну хатасындан отузунчу джыллада (артдаракъда да) орта эллилени иги кесеге, алчы ишчиледен, кърал-партия къуллукъчуладан, аскер башчыладан кёбле чарпыгъандыла. Совет Союзнун Коммунист партиясы, кесини XX съездинден башлаб (1956 дж.), ленинчи джолдан жанлауну, аны чуруму бла халкъгъа джетген къыйынлыкъны таукел баямлаб, хыртха ургъанды, терслик бла артыкълыкъ джангыдан къайтмазча мадарланы къурайды.

Бешджыллыкъ планланы толтурууда, коллективизацияны бардырыуда болгъан джигер ишледе 30-чу джылланы джаш тёлуюсо алкъын революция бошалмай бара тургъанын ангылай эди.

Бу джылланы комсомолчулары, аталаны, тамада къарнашланы революцион традицияларын тутуб, Днепроегэсни, Магнитканы, Кузбассны, Комсомольскени, Ростов бла Сталинградда сельмаш заводланы, Москва бла Горькийде автозаводланы къурулушларына фронтха кетгенча кетедиле. Ала не къыйын иште да хап-хазыр эдиле, кеслерине насыбны бу мамырлыкъ кёзюуде иш баджарыуда кёре эдиле.

Бюгюнгю атом-электрон ёмюрню адамларына алапат техника не къыйын ишни да тынч этгени себебли, ол заманда ишлеген адамланы уллу къыйынлары, тулпар кючлери бизге бек сейирлик кёрюнеди. Джер къазгъан машиналаны орнуна кюрек-ле, балтала, темир таякъла бла, самосвалланы орнуна бокълауучла бла хайырланыб, заводла, каналла, электростанцияла, темир джолла, домнала ишлегендиле. Алагъа ол къарыуну берген азатлыкъ табхан кючню социализмни иннети бла къанатланыуу, учунуу болгъанды; 30-чу джыллагъа граждан къазауат бла Уллу Ата джурт къазауатны арасында социализм къурауда магъаналы ишле тынган джылла дерге боллукъду.

Граждан къазауатны тауушу адамланы эслеринден кетгинчи, немец фашистлени джанындан джууукълашыб келген къазауатны къоркъуулу ауазы белгиле тебреген эди 30-чу джыллада.

Совет адам, джашауда тюрлениб келген затлагъа эсин терен ийе, акъылында аланы сюзе джашайды. Аны эси, ангысы, ич болуму, джамагъатны, коллективни, адамланы арасында джаратылыб келген джангы келишиулеге кёре тюрлене барады.

Ол кёзюудеги бютёу совет литература, джашау бла къаты байланыб, джашау излегеннге сакъ болуб, аны кёргюзюб тургъанды. 30-чу джыллада белгили суратлау китабла чыгъадыла:

граждан кызауатны юсюнден М. Шолоховну «Тихий Дон», А. Толстойну «Хождение по мукам», историялык романы «Петр I», Н. А. Островскийни джангы адамны-коммунистни сифатлаган «Как закалялась сталь» деген романы, д. б.

Джангы социалист джамагъатны кыураб, совет халкъланы политика иннетлери биригиб, аланы арасында кыарнаш шохлукъ ёсюб баргъан кёзюде литераторланы кючлерин бирикдирир ючюн, джазыучуланы биринчи съездин бардырыргъа, джазыучуланы Союзун кыуаргъа кыралда уллу хазырлануу барады.

1932 джыл 23 апрелде ВКП(б)-ни Ара Комитетини «О перестройке литературно-художественных организаций» деген беги-ми чыгъады. Аны кючю бла РАПП-ны (Российская Ассоциация пролетарских писателей), джазыучуланы дагъыда аны кибик башха бирлешликлерин кыурутуб, бютеу Союзу джазыучуларыны бирикген организациясы кыуралады — Джазыучуланы союзу. Джазыучуланы биринчи съездин джыяргъа бегим алынады. Съездге хазырлануу ишлени бардырыр ючюн Организация комитет кыуралады. Анга башчылыкъ А. М. Горький этеди.

Совет джазыучуланы союзу кыуралгъаны, РАПП-ны терс теорияларын ачыкълау кыарачай литератураны кёб миллетли совет литература бла байламын бегитеди, джазыучула этерик ишлени белгилейди.

Кыарачайда да кыуралады Совет джазыучуланы союзу биринчи съездине хазырлануугъа Оргкомитет. Бютеусоюз Оргкомитетни бригадасы бла биргелей этерик ишлеринне план салады ол. СССР-ни Джазыучуларыны союзу бригадасы, кыарачай джазыучуланы чыгъармачылыкъ ишлерин джаратыб, былай джазгъанды: «Кыарачайда 18 джазыучу ишлейди. Аладан эм белгиле: Ёртен улу Азрет, Кыаракет улу Исса. Артыкъ бек белгили Кыаракет улу Иссаны «Революцион джырла» деген китабындан «Кавказ» назмусуду. Прозанк: Байкъл улу Даут повесть — «Бекмурзаны джашауу») ... Драматургияда белгили да Гебенланы Гемма. Кыарачай джазыучуланы сёзю магъанасын уста хайырландыра билгенлери, чыгъармалада суратлау мадарланы байлыгъы сезилиб турады. Кыарачай прозаиклени, драматурглары чыгъармаларыны башха тилгеге кёчюрюллюгю алкын аллыбыздады».

Совет джазыучуланы союзу бригадасыны болушлугъу бла Кыарачайда совет джазыучуланы 1-чи съездине хазырланыб башлайдыла. Съезд ачылырны аллы бла орус, кыарачай тилледе джарашдырылгъан альманах чыгъарыргъа мурат этген эдиле. Алай а, заман кыысха джетиб кыалгъаны себебли, альманахны съездин аллы бла басмадан кеслери мурат этгенча толу чыгъа-

ралмай, 1936 джыл «Къарачай совет художество литератураны юлгюлери» деб 1-чи кесегин басмалайдыла.

Анда Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыны юзюклери, Къаракетланы Иссаны, Ертенланы Азретни, Байкъулланы Даутну, Батчаланы Абдул-Керимни, Боташланы Абидатны назмулары, Биджиланы Асхат орус тилден кёчюрюб М. Ю. Лермонтовну «Демону», М. Горькийни «Песня о Соколе» деген чыгъармасы басмаланнгандыла. 1940 джыл «Къарачай поэтлени альманахы» чыгъады басмадан.

1934 джыл август айда совет джазыучуланы биринчи бютеусоюз съезди болады. Съездге башчылыкъ этген А. М. Горький эди. Ары 600 делегат келген эди. Кесини делегатларын 52 тюрлю миллет джиберген эди съездге. Съездде Совет джазыучуланы союзуну Уставын сюездеде, правление айырадыла. Правлениени председателине А. М. Горькийни сайлайдыла. Съездде кесини «Совет литератураны юсюнден» деген терен магъаналы докладында А. М. Горький джаш совет литератураны ёсюб баргъанын, аны кёб миллетли болгъанын кёргюзеде, совет литератураны методу — социалист реализм не болгъанын толу сыфатлайды.

I съезд совет джазыучуланы организацион эмда чыгъармачылыкъ джаны бла бирлешдиреди, иннет бирликлерин бегитеди.

Къарачай джазыучуладан съездге Батчаланы Абдул-Керим делегат болуб барады.

А. М. Горькийни доклады, социалист реализмни методуну юсюнден айтханы, фольклорну совет литературада магъанасын ангылатханы, социалист джашауну терен суратларгъа керек болгъанын чертгени, революцияны болушлугъу бла адамланы акъылларыны, иннетлерини, ишде болумларыны тюрленнгенин, жангы совет адамны туугъанын кёргюзюрге керек болгъанын ангылатханы къарачай джазыучулугъа джол ачады, жангы, магъаналы хорламлагъа джетиширча этеди.

СССР-ни халкъларыны литературасыны джетишимлерини, кемликлерини юсюнден биринчи бу съездде сёлешинеди, къарачай джазыучулагъа кеслерини чыгъармаларында джетишимлени, кемликлени кёрюрге уллу болушхан эди ол.

1935 джыл Къарачайда Совет джазыучуланы союзуну бёлюмю къуралады. Съездден сора областны газетлеринде тохтаусуз очеркле, хапарла, фельетонла, жангы суратлау китаблагъа рецензияла, критикалы статьяла чыкыгъанлай турадыла.

Областны китаб басмасы ана тилде чыгъарыкъ суратлау литератураны санын ёсдюреди. Фольклор материалла кызыу басмаланадыла, джаш джазыучула бла иш кызыу барады, кёчюрюу ишге эс бёлюнеди. Бу ишле къарачай литератураны алгъа

барыуна уллу болушадыла, къарачай литература иги джетишимле этеди.

30-чу джыллада къарачай литературада белгили джазыучула Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Байкъулланы Абдул-Керим, Боташланы Абидат, Аппаланы Хасан, Бостанланы Хасан ишлейдиле; Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар, джаш джазыучула болуб, атлары чыгъыб башлайды. Ол кёзюуде къарачай драматургияда Гебенланы Гемма, Батчаланы Абдул-Керим, Эбзеланы Шахарбий ишлейдиле.

Къарачай джазыучулары 30-чу джыллада баш темалары революция бла В. И. Ленин, Совет властны бегитиу, Совет властах дери таулу тиширыуну кыйын джашауу, коллективизация, совет адамны ангысыны ёсююу, эски, чирик адетлеге къаршылыкъ боладыла.

Литературагъа социалист мюлкде урунган джангы герой кёшулады.

Бу джыллада артыкъ да бек драматургия кеси аллына ёсген чемерликден профессионал искусствогъа кызыу кёчюб тебрейди. Пьесаланы авторлары кёб тюрю теманы ачыкътайдыла. Сёз ючюн: граждан къазауатны юсюнден Батчаланы Абдул-Керимни («Ахмат-Батыр»), джангы адетле — Гебенланы Гемманы («Джангы шыйых»), тиширугъа хурлукъ — Гебенланы Гемманы («Насыбсыз къарачай кыз»), Боташланы А. («Джахил тишируу бла окъугъан тишируу»), коллективизацияны юсюнден — Гебенланы Г. («Бирликде тирилик»), Къаракетланы И. («Коммуна»), история темалагъа — Гебенланы Г. («Къарча бла Къазий бий»), Чотчаланы Б. («Урланган Мурат»), 1937 джыл Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» комедиясы чыгъадыла.

Назмула бла поэмалада да драматургиядагъы темала боладыла.

1930-чу джылланы биринчи кесегинде бизни къралда коллективизация баргъаны себебли, класс кюрешиу кызыу болады. Бу кюреш орус совет литературада кёргюзюлюнеди. Ол джыллада М. А. Шолохов, Донда къазакъ станселеде коллективизацияны барыуун суратлаб, «Поднятая целина» романын чыгъарды.

Къарачай литературада ол кёзюуде Аппаланы Хасанны «Къаракюбюр» романы чыгъады. Роман къарачай литературада уллу суратлау прозаны башланнганына шагъатлыкъ этеди. Аппа улу романда коллективизацияны юсюнден джазмайды. Алай а коллективизацияны джаулары — байла, бийле, реакцион къауумла — кеси кыйыны бла джашагъан халкъгъа энтда чырмау болургъа кюрешгенлерин тамырындан къараб, ангыларгъа болушады. Коллективизацияны кёзююунде халкъ, аланы ётюрюклерни-

не кесин алдатмай, джангы джашауну онглу белгъанын ангыларгъа керек эди. Бу джаны бла романны магъанасы уллу болгъанды, урунганланы класс сезимлерин ёсдюрюге болушханды.

1930-чу джылланы экинчи кесегинде Къарачайны джазыучуларыны джангы тёлюсю джазыб башлайды. Къарачай литератураны аякъланган кёзююне тюшеди ол. Джангы джазыучула Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар алагъа дери джазыб келгенледен юрснедиле, ала бла бирге ишлеб башлайдыла. Джаш джазыучула назмуларында Къарачайны джангы, насыблы джашауун, джангы совет адамны джигер урунганын суратлайдыла (Орусланы Махамет, «Къарачай», «Микоян-Шахар», «Хурла кёл»). Бу кёзюде, 1936—1940 джыллада, къазауат къоркъуу уллу болгъаны себебли, совет литературада Ата джуртну джаудан сакъларгъа чакъыруу баш тема эди. Къарачай литературада бу тема тыйыншы орун алады (Борлакъланы Т. «Чекчи Заурну Зариятха письмосу», «Анамы сёзю», «Призывникни джыры»; Орусланы М. «Къурч кылычым», «Тору атым»). Джаш тёлюге совет патриотизмни сингдирир ючюн бизни озгъан заманлада тулпарларыбызны юсюнден этилинген джырланы магъаналары уллу болгъанды. Орусланы Махамет, бу затха аслам эс бёлүб, аладан бир къауумун орус тилге кёчюргенди.

Рабфакда Орусланы Махамет бла Борлакъланы Тохтарны биргелерине окъуб тургъан Хубийланы Осман 1934 джыл джазыучулукъ джолун башлайды. 1936 джыл аны «Комсомол джырла» деген назму китабы чыгъады. 1937 джыл «Абрек» деген повести басмаланады. Повестде къарачай прозада социалист джамагъат къурауда джанын аямай кюрешген джангы адам суратланады. Осман дагъыда колхоз малчылыкъда урунган адамланы юсюнден талай очерк джазады: «Анзорчукъ», «Бийчесында», «Малчы».

Литературасы эртде къуралгъан миллетле да башха тилледен кёчюрюуге уллу акъыл бёлгендиле. Миллет литературала, культура, искусство бир-бирине таяна, болуша, бир-биринден юлгю ала, бютеу дунияда литератураны ёсююне таб болум къуралады.

Чыгъарманы бир тилден бир тилге кёчюрюу чыгъарманы кесин джазгъандан хазна тынч болмайды. Ол себебден кёчюрюу джорукъла тюрлю-тюрлю боладыла. Бир къауумуна эркин (вольный) кёчюрюу, экинчисине — эниклеу (подражание), ючюнчюсюне — энчи (собственно) кёчюрюу деб айтабыз.

Чыгъарманы (оригинальны) баш магъаналы затларын сакъ-

лай, аз магъаналы затларын тюрлендириб, кеси джанындан да кьонуб кёчюргеннге энчи (собственно) кёчюрюу дейбиз.

Кёчюрюу ишлеге къарачай джазыучула аллындан башлаб, кереклисича эс бёлгендиле. Чыгъармаланы ана тилге кёчюрген бла кълмай, орус литературадан юрене, аны сынамына таяна, андан юлгю ала, кеслерини чыгъармаларын да терен магъаналы, таб формалы джазартъа кюрешгендиле. Къарачай поэтле орус литературада назмуланы формаларын — строфиканы, рифманы, ритмни, дагъыда ала кибики затланы — алгъандыла. Ертенланы Азретни революцион назмулары В. В. Маяковскийни басхыч («лесенка») формасы бла хайырланыб джазылгъандыла.

Сёз ючюн:

Бизни джурт
Гюрюлдеб ёседи,
Къайнайды бизде
Хур — джангы джашау:
Ёсюм чырмаулары кеседи,
Джол берелле
Джарылыб таш-тау!
Бизде ишчи халкъ алгъа барыб,
Ёсед аны
Билими, ангы;
Бизде джарлыны кюню джарыб,
Атады керти
Джашауну тангы.
Бизде социалист кълалала,
Ёкюрелле кёклеге чыгъыб,
Коммуначы кърчдан балала
Ишде бла кюрешде чыныгъыб.
Алада уа терсинеди хал,
Джашау ауады,
Тюбюнден чыриб;
Ызынады хар тюрлю мюлк-мал,
Банкротлаты
Кенг тамыр кериб.
Къланлы дау, этек кериб кенгнге,
Кетед ишчи халкъдан «эссизлик»,
Анда хаман тереннге
Ачлыкъ,
Джалангачлыкъ,
Ишсизлик.

(«Бизде бла алада»).

Биджиланы Асхат И. А. Крыловдан кѣчюрген заманда, хар басняны магъанасын туура бергени бла биргелей, орус поэзияда силлабо-тоникалыкъ ёлчелеге юрениб, кесини энчи назмуларын ол ёлчеле бла джазгъанды.

Орус тилден кѣчюрюую сынамы къарачай поэтлеге, чыгъарманы поэтикалыкъ формасы бла магъанасын байындырыуючюн, ана тилни суратлау мадарларын ачыкъ этеди. Къарачай литератураны тамалын салгъан джазыучулары (Къаракетланы Иссаны, Байкъулланы Даутну, Ертенланы Азретни) чыгъармачылыкъ ишлери Уллу Октябрь социалист революциядан сора башланганды. Аланы поэзияларында да кѣчюрюу иш уллу орун алады. Сѣз ючюн, Къаракетланы Исса бла Алийланы Джашууну джашы Умар Эжен Потъени революцион гимни «Интернациональны» къарачай тилге кѣчюргенди. 1924 джыл «Таулу джашау» газетде Къаракетланы Исса «Смело, товарищи, в ногу» деген революцион джырны къарачай тилде чыгъарады.

20—30-чу джыллада окъуу китаблагъа салыныргъа керек болгъаны себебли Мамин-Сибирякны «Серая шейка» хапарын, В. Г. Короленкону «Сон Макара» хапарын, Дж. Свифтни «Путешествие Гулливера», Распени «Приключения Мюнхгаузена», дагъыда башха прозалыкъ чыгъармаланы кѣчюредиле. Бу джыллада эм уллу орун алгъан поэзиядан кѣчюрюу болгъанды.

1937 джыл уллу орус поэтни А. С. Пушкинни ёлгенине джюз джыл толгъаны бла байламлы къарачай тилге аны талай чыгъармасы кѣчюрюлюб, басмада чыгъады: «Братья-разбойники», «Бахчисарайский фонтан», «Назмуларыны бир къаууму» деген джыйымдыкъда «К Чаадаеву», «Я памятник себе воздвиг нерукотворный», «Брожу ли я вдоль улиц шумных», «Кавказ», «Анчар», «Сестра и брат», «Кобылица молодая», «Соловей», «Зимний вечер», «Зимнее утро», «Зимняя дорога», «В Сибирь», «Бесы» деген назмулары чыгъадыла.

Ол кѣзюуре Къарачай газетде. И. А. Крыловну «Клеветник и змея», «Листы и корни» къарачай тилде чыгъадыла. Т. Г. Шевченкодан «Завещание», «Дума», А. П. Чеховдан «Смерть чиновника» кѣчюрюледиле.

1939 джыл М. Ю. Лермонтовну туугъанына 125 джыл толгъанына «Бородино», «Узник», «Небо и звезды», «Отворите мне темницу, дайте мне сиянье дня», «Зачем я не птица, не ворон степной» деген чыгъармаларын кѣчюредиле.

1940 джыл «Къызыл Къарачай» газетде В. В. Маяковскийни «Стихи о советском паспорте», «В. И. Ленин» деген поэмасындан юзюклени кѣчюрюб чыгъарадыла.

1941 джыл къарачай тилде М. Ю. Лермонтовну «Беглец»,

«Хаджи-Абрек», «Мцыриден» юзюк, «Воздушный корабль», «Спор», «Сон» басмаланыб чыгъадыла.

Биджиланы Асхат болгъанды 1928 джыл М. Ю. Лермонтовну «Демон» поэмасын, аны ызындан А. С. Пушкинни «Гробовщик» хапарын, И. А. Крыловну «Лисица и ворона», «Прохождение и собаки», «Стрекоза и Муравей», «Лебедь, рак и щука» басняларын, А. М. Горькийни «Песня о Соколе», «Песня о Буревестнике» деген чыгъармаларын кёчюрюб басмалагъан.

Орус классика бла совет литератураны къарачай литератураны ёсююне уллу магъанасы болгъанды. Орус классиклени — Пушкинни, Лермонтовну, биринчи пролетар джазыучуну Максим Горькийни чыгъармаларын къарачай тилге биринчи кёчюрюб, къарачай окъуучулары дуняа искусство бла шагърей этиб башлагъан Биджиланы Асхат эди. Биджи улудан сора кёчюрюу ишни Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет, Ёртенланы Азрет, Борлакъланы Тохтар бардырадыла. Ала А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну поэмаларындан, лирика назмуларындан къарачай тилге кёб затны кёчоредила.

Бу джыллада кёчюрюу ишлеге кереклисича эс бёлюннгени джаш къарачай литератураны ёсююне уллу магъанасы болгъанды, керти джетишимлеге джетдиргенди. 30-чу джыллада къарачай джазыучулары чыгъармаларындан айырыб бир бёлегин орус тилге кёчюрюрге излегендила. Сёз ючюн, 1934 джыл Москвада чыкъгъан «Поэзия горцев Кавказа» деген джыйымдыкъда Къаракетланы Иссаны «Кавказ» деген назмусуну бир кесегин, «Келин» деген чыгъармасын орус тилге белгили орус совет поэтле Павел Антокольский бла Осип Қолычев кёчюрюб басмалагъандыла.

Кёчюрюу ишледе, орус окъуучулары ууакъ миллетлени джазыучуларыны творчествосу бла шагърей этиуде Эфенди Капиевни, Къарачайда джашагъан орус поэтлени Г. Орловскийни, В. Торопецкийни, В. Дюковну юлюшлери аз тюлдю.

Социалист джашауну суратлауда джорукълагъа, джоллагъа юретиуде орус совет литератураны, артыкъ да бек прозаны, бизни литературабызгъа уллу дараджасы болгъанды. 1937 джылда Къарачай китаб басманы редакция портфелинде, орус тилден къарачай тилге кёчюрюлюб басмагъа хазырланыб тургъандыла М. Шолоховну «Поднятая целина» романы (кёчюрген профессор, филология илмулны доктору Алийланы Умар), Н. Островскийни «Как закалялась сталь» романы.

Къарачай литератураны айныуна уллу болушлукъ этген дагъыда орус совет джазыучулары А. Серафимович бла Ю. Либединскийни Къарачайны литература джашауна джан ауру-

туб къатышыулары, къарачай джазыучула Аппаланы Хасан, джырчы Къочхарланы Къасбот, дагъыда башхала бла энчи шохлукълары болгъанды.

Айтылгъан затлагъа бу тубюнде келтирилген юлгюле шагъатлыкъ этедиле: 1935 джыл Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыны 1-чи кесегин сюзерге джыйылыу болгъанды. Анда джазыучула Эбзеланы Шахарбий, Байкъулланы Даут, Гебенланы Гемма романнга уллу багъа бергендиле. Сюзюнде олтуруб, тынгылаб тургъан Либединский, авторгъа бир-эки соруу бергенден сора, творчестволукъ онглу джетишими бла алгъышлайды, Либединский келюне келген затланы, джетишимеген джерчиклерини юсюнден джаш авторгъа акъыл юретеди: асыры кёб тенглешидиру болгъанын, юй, юйдеги джашау-ну ууакъ затчыкларына керексиз эс бёлгенин, айтымланы мардасыз узунлукъларын эсгертеди.

Либединский айтханын акъылына джыяды автор, къол бла джазылгъанны кемликлерин къоратады.

Либединский, «Къара кюбюр» романны келю бла джаратыб, орус тилге кечюрюрге умут этген эди.

Север Кавказны секциясыны председатели болуб ишлеген заманында Либединский Къарачай-Черкесиягъа дженгил-дженгил келиб тургъанды. Аны блокнотунда 1935 дж. таулу литераторланы юсюнден кёб сейирлик затла джазылыб болгъандыла. Сёз ючюн, Къаракетланы Иссаны джамагъат иши кертти хайырлы болгъаны джазылыбды.

Ол къарачай литератураны ёсюмюне, кечюрюлген чыгъармаларына, басмада ишлерине тохтаусуз эс бёлгенлей тургъанды, элlege барыб, Къочхарланы Къасботха, дагъыда аны киби джырчылагъа тубеучен эди. Джанында айландырыучу джазыу китабчыгъыны бир джерчигинде «Къасбот. Врача. Дом. Радио-приемник» деб джазгъанды. Бу сёзлени Либединский, Къасботну ауругъанына, юйюню къарыусузлугъуна, радиосу болмагъанына джарсыб, аланы тюзетирге, врач чакъырыргъа, юй ишлетирге, радио салдырыргъа къайгъы этер ючюн джазгъанды.

Ол кёзюнде джангы джаза башлагъан Байрамукъланы Халиматны фахмусун биринчи чертген Ю. Либединский болгъанды: «Талант горянки развивается в лучшую сторону», деб джазгъанды Халиматны юсюнден.

Орус совет джазыучула бла таулу джазыучулары чыгъармачылыкъ байламларындан, энди шохлукъларыны юсюнден быллай бек кёб юлгюле келтирирге боллукъду.

Орус тилден къарачай тилге кечюрюлген чыгъармаланы къарачай джазыучулары сёз байлыкъларын ёсдюрюуге, аланы усталыккъа юретиуге уллу магъаналары болгъанды. Сёзсюз,

Байкѳулланы Даут

(1902—1942)

Кѳарачайны белгили джазыучусу Байкѳулланы Пагону джашы Даут 1902 джыл Огѳары Марада туугъанды. 1920 джылгъа дери ол байланы кѳошларында джалчылыкъ этгенди. Кѳыш сайын эл школгъа джюрѳб тургъанды. 1925 джыл, устазлыкъ курсланы бошагъандан сора, школда окъутуб башлайды.

1926 джыл Коммунист партиягъа киреди. Даут Терезе элинде устаз болуб ишлеген кѳѳюуде эл хапарчы (корреспондент) болуб, «Таулу джашау» газетге джазгъанлай турады.

1929 джыл Ростовда комвузну журналист бѳлюмюнде окъуйду. Аны бошагъандан сора «Кѳызыл Кѳарачай» газетни редакциясында ишлейди.

Даут, басманы социализм кѳурауда уллу магъанасы болгъанын ангылаб, редакцияны ишине джанын бериб, заманын аямай, джангы джаза башлагъан эл хапарчылагъа, джаш джазыучулагъа болушханлай, алагъа джол ачаргъа излегенлей тургъанды.

Даут тюз иннетли, халкъын, Ата джуртун терен суйген, тенглик тута билген, адамлыгъы болгъан киши эди деб, аны бла бирге ишлегенле, билгенле, таныгъанла айтхан зат алайды.

Даутну газетде ишлегени аны литература джаны бла ѳсюмюне сѳзсюз джарагъанды. Газетге да, биргесине ишлеген адамлагъа да атаб, ол талай назму джазгъанды: «Таулу джарлыла газетиме» (1933), «Хапарчы шохларыма» (1931), д. б.

Байкѳулланы Даутну джазыучулукъ ѳмѳрюю узакъ болмаса да (20-чы джылланы аягындан Уллу Ата джурт кѳазауатны экинчи джылына дери), кѳарачай литературада иги танг юлю-

шю барды: талай назму китаб, хапарла, поэмала, А. С. Пушкин бла М. Ю. Лермонтовну чыгъармаларындан къарачай тилге кёчюргенлери, къарачай фольклордан сюжет хайырландырыб, назму бла джазгъан таурухлары басмаланыб чыкыгъандыла.

1937 джылдан 1941 джылгъа дери Къарачай джазыучуланы организациясыны джууаблы секретари болуб ишлегенди Даут.

Даут Уллу Ата джурт къазауатны заманында фронтда гаетни корреспонденти болуб тургъанлай ёлгенди.

Чыгъармачылыкъ джолу

Байкъулланы Даутну биринчи чыгъармасы «Бекмурзаны джашауу» деген хапар 1931 джыл чыгъады. Ол джыл андан сора дагъыда биринчи назму китабы — «Джангы джашаугъа джырла» — басмаланады. 1932 джыл «Мариям бла афенди», 1934 джыл поэма «Шамай алгъын бла энди», 1935 джыл а «Джырла», «Залихат» деген поэмасы чыгъадыла.

Даут Орусланы Махамет бла бирге А. С. Пушкинни юбилейине къарачай тилге аны «Аманлыкъчы къарнашла», «Эгеч бла къарнашла», «Чаадаевге», «Сибирге», «Булбул», дагъыда башха чыгъармаларын кёчюреди. 1940 джыл «Джырла бла таурухла» деген китабы чыгъады.

Поэтни историйялы оюму

Байкъулланы Даутну творчествосунда историейлыкъ-революцион темалагъа джазылгъан назмула аслам орун аладыла: «Париж Коммунаны кюнюне», «Къанлы ийых кюн» (1905 джыл 9 январда болгъан къанлы кюннге аталгъан назму), «Биринчи майгъа», «Октябргъа» «Январны 21 кюнюне», «Къызыл Аскерге», «Совет Къарачайгъа он джыл», д. а. к.

1931 джыл. Бу джыл биринчи бешджыллыкны планы толгъан джылы эди. Къралда эл мюлкню коллективлеу тыннган, индустриализациядан салыннган планла толгъан, эски джашау кыйтмаздан кетиб, джангы социалист джашауну джолуна кёчген кёзюуде башланады Байкъулланы Даутну чыгъармачылыкъ джолу. Ол себебден Даут — джангы социалист джашауну джырчысыды.

Байкъулланы Даутну революцион темздан сора да къарачай миллетни алгъын бла эндиги джашауундан, совет къралны ёсюмюнден, бешджыллыкъ планланы толтурууну юсюнден («Бешджыллыкъ планинга»), коллективизациядан («Колхозгъа», «Хайдагъыз, аланла, колхозгъа», «Колхоз бизни ючюндю», «Колхоз джыйын», д. б.), совет летчиклени тулпарлыкъ ишле-

ринден («Чкаловгъа», «Юч ёхтемге» — Раскованы, Осипенкону, Гризодубованы юсюнден), «Хасанны тулпарларына», «Насыблы джаш тёлү». Къралда джашаудан, социализмни джолунда учунуб, джетишимли ишлеген совет адамланы юсюнден поэт джазгъан быллай сёзле ол сайлагъан, ол кесин салгъан джолну ачыкъ кёргюзеди:

Фабрикле, заводла ишлейбиз,
Дуняда байлыкъны кючлейбиз,
Темирден атла ишлейбиз,
Ишлейбиз, ишлейбиз, ишлейбиз.
Темирден къуш этиб уचाбыз,
Табигъатны кючюн ачабыз,
Аны элия кючю бла чачабыз,
Чачабыз, чачабыз.

Алай бла, Даут ючюнчю джыйымдыкъ китабын социализм къурауда совет халкъны хорламларына атаб джазады. Ол китаб «Микоян-Шахар» деген назму бла башланады. Джазуучу баш эркинлик табхан къарачай халкъ кесини ара шахарын къалай ишлегенин, ол шахар бизни миллетге экономика, культура, политика центр болгъанын суратлайды. Бу къауум чыгъармасы «Бюгюнню Къарачай» деген назму бла бошалады. Назмуну джарыкъ ритмасында социализмни тамалын салыу салгъан совет адамланы къууанчлары, ёхтемликлери ачыкъланады. «Письмогъа джууаб» деген назмусунда уа поэт Турцияда джашагъан таулугъа къарачай халкъны къууанчлы, джарыкъ, жангы джашаууну, таулада социализм къурауну юсюнден хапар айтады.

Даут, социализм къурауну джетишимлеринден джазса да, ол социализмни кёрюб болмагъан джаулары болгъанын эсден кетермейди. Поэт кесини «Джалчы бла кулак» деген чыгъармасында джалчы джашчыкъны джалын бермез ючюн, уруб ёлтюрюб къойгъан кулакга халкъ ирият этерча, кечмеклик салмазча суратлау сезле табады. Социализмни джауларыны заранлыкъ ишлерин «Германия бла СССР-ден эки ишчи», «Швециядан келген ишчи делегатланы докладларындан», «Киров джокъду» деген назмуларында да ачыкълайды. Бу назмулада поэт, совет джуртуна махтана, анга уллу суймеклигин кёргюзеди.

**Джангы адамны
сыфаты**

Социализмни бегитир ючюн халкъ мюлкде, политикада хорламладан сора да совет адамны акъылы, аны тин байлыгъы тамырындан тюрлене баргъанын, аны джю-

реги́не, кѣанына да коммунист ангыны синге баргѣанын, окѣуу, билими ёсе баргѣанын, ол джаны бла энтда кѣб иш этерге кереклисин «Окѣуугѣа», «Биз пионербиз, пионер», дагѣыда башха назмуларында бегитеди:

Билмеймисе, кѣарнашым,
Окѣуу санга керекди,
Ёмюрлюкде кетмезча
Татлы кѣгет терекди!?

(«Окѣуучугѣа»)

Эскиликге кѣаршчы
поэмала бла назмула

«Была нек окѣумайдыла» деген назмусуна кѣызларын окѣургѣа иймеген ата-аналаны кѣарангылыкѣларына кѣаршчы джазады.

Джыйырманчы-отузунчу джыллада кѣарчай, малкѣар поэтледен таулу тиширыуну бурунгу баш эркинликсиз, мутхуз, кѣыйын джашауундан, Совет власть келгенден сора уа баш эркинликни табыб, джарыкѣ джашаугѣа чыгѣыб, окѣуулу-билпмли, насыблы болгѣанын джазмагѣан болмагѣанды. Алай а Байкѣулланы Даутну «Таулу кѣызны джыры» деген назмусу, башхаладан айырылыб, белгили орун алады. Халкѣ бу назмуну артыкѣ нек джаратды, джыргѣа салыб ауузундан тюшюрмей, нек джырлаб турду? Бу назму кесин былай бир нек сюдюрдю?

Назмуну окѣургѣан заманда кѣлюнге поэтни ауузундан чыкѣгѣанча болмай, муну сѣзлери халкѣны джюрегини ичинден чыкѣгѣаннга ушайдыла, кеслери алларына, секиртмеден кѣара суучукѣ шоркѣулдаб, агѣыб келгенча, келедиле. Назму халкѣны эстетика традициясына джууукѣ джазылгѣанды, макѣам салыб джырларгѣа тынч келишеди. Тенглешдириулени да поэт таб джарашдыра билгенди, таулу кѣызны ариулугѣун джулдуз бла, ай бла тенглешдиреди, эски заманны кѣыйынлыгѣын кѣарлы, тик таула, тубан, джангы джашауну уа кюн тийиб эриген бузла, тубан чачылды деген сѣзле бла суратлайды.

Мен таулу кѣызем,
Мутхуз джулдузем,
Кѣарлы, тик таулада джашаем,
Башха болмайын,
Тюзлюк алмайын,
Тубан басхан айгѣа ушаем.

Совет власть келген кѣзюуню юсюнден айтхан заманда да башха суратлау мадарланы хайырландырады.

Зорлукѣ ташайды,
Тамам ушайды

Кюн тийиб эриген бузлагъа,
Окъумакъ тенгди,
Школла кенгди,
Джалчы-джарлы таулу кызлагъа.

Таулу кызыны насыб, тенглик табханын поэт къууанч халда айтады:

Окъургъа бардым,
Тюз акъыл алдым,
Джарыкълыкъ дуниясын бердиле,
Кёзюм ачылды,
Тубан чачылды,
Тамам адам кибик кёрдюле.

Джыйырманчы-отузунчу джыллада джазыучуланы чыгъармаларында эски—Октябрь революциягъа дери—кыйынлыкъ джашау бла революциядан сора насыблы джашауну бир-бирине къаршчы тенгледириб джазгъан адет совет литературада уллу орун алгъанды. Артыкъ да бек литературасы Октябрь революциядан сора къурала башлагъан миллетлени джазыучулары барысы дегенча ол темагъа уллу орун бергендиле.

Джангы джаратыла башлагъан къарачай литературада, башхаладача ол политикалыкъ баш темаланы бири болгъанды.

«Бекмурзаны джашауу» деген чыгъармасында Байкъулланы Даут атасы, анасы да ёлюб, ёксюз къалгъан джашчыкълары, Бекмурзаны, Октябрь революциягъа деричи

байланы къолларында джалчылыкъда джашауун, революциядан сора, Совет властны джылларында насыб табханын суратлайды.

Бекмурзаны атасы бла анасы ёлюб, ёксюз къалгъанында, хоншу, тийре джыйылыб Къамгъут байдан тилейдиле: атасындан, анасындан къалгъан рысхысына, мюлкюне да къараб, кесин да джашат деб.

Къамгъут бай, разы болуб, джашчыкълары да, рысхысын да къолуна джыяды. Къамгъут ёксюзчюкню малларын джояды, ашайды, кесин джалчы этиб кыйынайды. Къамгъут да, юй бийчеси да джашчыкълары туюб, уруб, кыйын джумушларын этдириб, инджитиб тутадыла. Джашчыкъ, кирир джери болмагъаны себебли, не кыйынлыкълары да кёлтюрюб, тёзюб турады. Къарны ач, юсю сагал. Быллай кыйынлыкълары кёлтюрюб сегиз джылдан онеки джылы джетгинчи джашайды. Бир джолда Бекмурза, чегетге отуннга барады да, балтаны тас этеди. Балтасыз юйге келирге къоркъуб, сау эки кюнню балтаны излейди

да табмайды. Бекмурза балтаны табмай юйге къайтыб келгенинде, Къамгъут ёлтюрге джетдиргинчи туюди. Хоншулары аны биледи: Къамгъутха барыб, ёксюзюкге, ишлегени ючюн. джал бер, аны малын кесине къайтар дегенлеринде, ашагъанына, кийгенине кетгенди барысы — хакъы да, малы да деб, джашчыкъгъа джукъ бермей къояды.

Бекмурза сюдге бергенинде, сюд шагъатла айтханны къулакъгъа алмай, Къамгъут айтханнга къараб, Бекмурза Къамгъутха алты тюмен неда эки джылны джалчылыкъ этерге керекди деб чыгъарады. Борчун тёлер ючюн, Бекмурза башха байгъа джалгъа киреди. Ол байны да Къамгъутдан игилиги болмайды.

Совет власть келмесе, Бекмурза байланы къошларында къаллай кыйынлыкъла кёрюб джашарын ким билсин.

Октябрь революция хорлайды. Совет власть орналады. Энди Бекмурза советни члени, джашаууна кеси ие. Къамгъут этген артыкълыкъгъа тёмей, сюдге береди. Совет сюд тюр-тюр тергеб Къамгъутдан Бекмурзагъа эки ёгюз, эки ийнек, эки минг бла джетиджюз сом ачха чыгъарады. Ёксюзге этген артыкълыгъы ючюн, байгъа 5 джыл тутмакълыкъ салады. Андан ары Бекмурзаны колхозда тынгылы джашауу хапарланады.

«Бекмурзаны джашауу» деген хапар къарачай литературада прозаны биринчи атламыды.

Шамай алгъын
бла энди

Джалчылыкъны ачыуун, эски дуняаны зор кыйынлыкъын кесини юсюнде сынагъан, джангы джашауну тюзлюгюн къаныны хар тамчысы бла сезиб ангылагъан джазыучу революция амалсыз болургъа кереклисин, хорлагъан поэзияны мадарлары бла, аны кючю бла ачыкълайды. Чексиз артыкълыкъны бир кюн ахыры болургъа керек эди. Аны ючюндю «Шамай алгъын бла энди деген» эпикалыкъ поэманы джазылгъаны. Поэма политикалыкъ лирика бла байланыбды. Поэмада эски джашауу бла джангы совет джашауу тамырындан башхалыгъы суратланады.

Башында айтылгъаныча, бу темагъа чыгъармала джаш къарачай литературада мынга дери да болгъан эдиле: Къаракетланы Иссаны биринчи назму китабчыгъында, Ёртенланы Азретни назмуларында («Бай бла джарлы»), Даутну кесини да «Бекмурзаны джашауу» деген хапарында кёребиз ол затланы. Алай а аланы барысында схемалада бирер кесек зат суратланыб къала эди.

«Шамай алгъын бла энди» деген поэмада уа джазыучу алындан башлаб, ахырына дери поэманы герою Шамай байладан, реакцион дин күүлукъчуладан чекген кючлю кыйынлыкъ-

ланы уста тил бла джарашдырыб, деменгили суратлайды. Шамай кёб заманны байгъа джалчылыкъ эте, юсю-башы джаланнгач болуб, джел ауруудан ёрге туралмай къалгъанында да, сауарча бир ийнек алалмай, джарлы, ач, джаланнгач юйдегисине къурулай келеди.

Къыш аяз кечелени узагъына
Тохтамай гезетчилик эте эди.
Тюшюб къалыб ол залимни тузагъына
Джазгъа дери ол халиде джете эди.
Юсю джалан, къарны ач, сууукъда
Аяз кечелени атдыра эди.
Кече-кюн къыйынлыкъда эм ачлыкъда
Кёб кере кюнлени ашыра эди.
Алай бла ауруу аны къуршалаб,
Сюегине, джилигине орналды.
Сакъатсыз санларын кемириб-талаб,
Адам тёзмез киби халда къыйналды.

Шамай сакъат болуб, ёрге туралмай тохтагъанын къошха келиб кёреди да бай, сора айтады:

— Энди ишге джараусуз болгъанса,
Иги болур, къораб кетсенг элинге.
Къыйынгы толу менден алгъанса,
Хайда атлан джукъ келтирмей кёлюнге.

Байдан Шамай къадар джылны джалчылыкъ хакъына, не къуруб къалса да, сауарча бир ийнек тилейди.

— Бир ийнекчик берсенг, аны элтейим,
Ёксюзлерим къууанырла, кёрселе.
Алай бла мен юйюме кетейим,
«Ма ийнек» — дерме, «Къайда джалынг?» — деселе.

Бай Шамайны тилегине ачыуланады.

— Огъай санга ийнек бериб джибермем,
Аны ючюн бир минутну сакълама.
Малымы мен бошунагъа бералмам,
Ол муратда бир да мени джокълама.

— Тургъан эсенг, менден хакъынгы алыб,
Юйюнгдеча керпеслениб тургъанса.
Хуппегиме да мыллыгынгы салыб.
Джалынг эсе, сен къарнынга ургъанса.

Къач келеди. Къурман байрам джууукълашады. Межгитде афенди къурманлыкъгъа мал кесиуню юсюнден, аны сууаблы-лыгъындан ауаз береди. Муслиман динни тутханлагъа къурман-лыкъ кесерге амалсыз борчду, дейди ол. Шамайны уа кесерге джугъу джожъду. Бек сюе эди ол байрамны къалгъанлача къой кесиб, джарыкъ ашырыгъа, алай а «джокъгъа—мадар джокъ» дегенча мадарсызды ансы.

Джалчылыкъны ачысы башындан ётген Шамай къурман-лыкъ къой ючюн джашчыгъын—Махмутну джалгъа бериб къур-манлыкъ кесерге таукел болмады: джазыкъсынады баласын. Андан эсе къурманлыкъ кесмей къояргъа разы болады.

Алай болса да, «биреу амалсыз, биреу иймансыз» дегенча, къурман ачылгъан кюн муэдзин межгитге къурмандан юлюш джыя Шамайлагъа да киреди. Мал кесмеген муслиман киши динден чыгъады, гяур болады деген ауазла бла Шамайны амалсыз этеди. Алгъа Мурат бай сегизайлыкъ джалына къурман кюннге къой берирге айтхан эсе, энди Шамайны амал-сызлыгъын кёргенинде, джашынг бир джылны джалчылыкъ этсин деб тохтайды. Тарбуууннга тыйылгъан Шамай джашчы-гъын, Махмутну, бир джылгъа джалчылыкъгъа джарашдырыб, Мурат байны къоюн алыб келиб, къурманнга кеседи. Эки бутун афенди, къуйругъу бла терисин муэдзин алыб кетедиле. Алай бла байла да, дин къуллукъчула да бир тилли болуб, джарлы халкъны онгуна тюшюб, зорлукъ джашауну ачысын чайнатханларын ачыкълайды джазычу.

Поэманы ёзеге Махмут бла Мурат байны орталарында болумну эмда Махмутну джазыуун кёргюзюудю.

Мурат бай къурманлыкъ кесилген кюнню экинчи кюнюнде огъуна джылан кибиб джетиб, Махмутну къошха иерге излейди.

Къынгырбоюн аджирин терлетиб,
Экинчи кюн а Мурат келди-джетди.
Уллу бугъоуну киритин бегитиб,
Кел деб, ол Махмутха белгили этди.

Алкъын халкъ къурман байрамны этеди, Махмут а хаух кийимле кийиб, халкъ джыйылгъан джерге (тойгъа, оюннга) барады. Эки кюнню (байрам кюнлени) элде туруб, къошха ючюнчю кюнюнде чыгъаргъады Махмутну умуту. Орамда тенг-лери бла тургъанлай, биягъы Мурат келиб, айталгъан аманын айтыб урушады. Махмут тёзалмай:

Асыры бек секиресе юсюме,
Джангыз кюннге тёзалмайса къычырмай.

Окъ джарала саласа мени кесиме,
Адамча сѣлеш, ачыуланмай, урмай.

Ёмюрде джалчыдан джууаб эшитмеген бай асыры ачыулан-
нгандан не айтыргъа билмей къалады.

Къарагъыз бу итден туугъан джалчыгъа,
Бош затланы сѣлешиб гирылдайды.

Юренмегенди къошха, малгъа чыгъа,
Тилин чайнай, не затланы мурулдайды.

Семиз къойну кесиб, ашадынг, тойдунг,
Бек къууаныб, хакъсыз табыб къойгъанча,
Джугъун къоймай, бютеу къарнынга джойдунг,
Атангы малларын тутуб джойгъанча.

Ач къарнынгы тойдурдум, билмеймисе,
Тохта, энди джууаб дамы этесе?
Мени ким болгъанымы билмеймисе?
Бусагъатдан бир хатагъа джетесе.

Байны сѣзлери Махмутну джюрегине окъ тийгенча тиедиле,
кюйдюредиле, тенгчиклеринден ийлыгъады, джерге кирирлай
болады.

Бу сѣзледен аны бети кызарды,
Артыкъсыз бек тенглеринден уялыб,
Амалсыздан ол башына узалды,
Мадар табмай, уллу къайгъыгъа къалыб,
Джюрекчиги кысха-кысха ура эд,
Джукъ айтыргъа къарыуундан келмейин,
Буту, къолу терлеб, кюйюб бара эд.
Мангылайдан тери агъыб бѣлмейин.
Муратха да, халкъгъа да къарай эд,
Терлеб, кюйюб джарыкъ берген бетчиги.
Ийлыкъгъандан джюрекчиги тарай эд.
Бек къалтыраб аны джумушакъ этчиги.

Махмутчукъну кыйынлыгъын джазыучу аны бла биргелей
чегиб баргъаны поэманы хар тизгининден белгили болуб ту-
рады.

Джазыучу бирча затны кѣб кере къайтарыб айтады. Аны
алайлыгъы поэманы суратлау джаны бла учхараракъ этеди,

окъугъан адамны эрикдиреди. Сёз ючюн, Мурат бай урушуб, уруб, Махмутчукъну аллына сюрюб, къошха алыб кетген кёзюучюкде Махмутчукъга джетген зарауатлыкъны, аны абзырагъанын (бетчиги кызаргъаны, санлары къалтырагъаны, джюрекчиги титирегени) джыйырма эки тизгиннге созуб джазады. Автор быллай теренлеу бла Махмутчукъну бек джазыксындырырга, окъугъан адамны джыламукъларын тёкдюрюрге излейди.

Махмутчукъ байны къошуна келеди, джалчылыкъны тузгъына тюшеди. Сууукъла келедиле, джашчыкъны юсю-башы къарыусузду, сууукъдан чыдаялмай башлайды. Бир джолда ол юйге барыб юсюне бир кийим мадар этиб келирге къойса неда бир тон ышанчыкъ берсе деб, байдан тилейди. Бай тилегин къабыл этмеген бла къоймай туюуб кетеди.

Сууукъдан чыдаялмай, Махмут юйлерине къачыб барады. Махмутну атасы Шамай эски-бюскю болса да бир тончукъ бер неда къыш къаты тутхан заманчыкъда юйде турсун, тергерсе да джылы джетгинчи ншлер деб тилеб барса, Мурат бай тон да бермейди, мурукку этмей дженгил огъуна къошха чыкъсын деб тохтайды. Махмут эртденбла, джашчыкълагъа, тенгчиклерине тансыкъ болуб, орамгъа чыгыб, ала бла тургъанлай, Мурат, къуш джюджекни алгъанча, джашчыкъланы ичинден сермеб алыб, къамчини талай кере джетдириб, къошха къууады. Махмутха юйлеринде болгъан джангыз эски тонну кийдириб иедиле. Джолда къарангы басады, кеч болады. Ач бёрю джыйын джетиб Махмутчукъну бускак-бускак этиб, ашаб кетедиле. Анда-мында чач тюкчюлери бла тон джурунчукъладан сора джугъун къоймайдыла.

Махмутну ёлгени джарлы халкъны къозгъайды, байлагъа къаршчы чыгъадыла. Адамла байлагъа мындан кёб тёзюм болмазлыгъын айтыб къычырадыла. Джарлы халкъны джюреклерин джапыра, бир джанындан афенди чыгыб ауаз береди:

Джарлылагъа кенг джандетле берилиб,
Байлагъа уа бу дуняа берилгенди.
Байла мында, сиз а анда керилиб,
Джашагъыз деб аллах тыйыншылы кёргенди.
Байны, бийни айтханындан чыкъсагъыз,
Тонгуз халда ахратха кетерсиз,
Ол къауумгъа къаршчы сауут алсагъыз,
Тамбла ёлсегиз, бушуу этерсиз.

Афенди байланы, бийлени, джакълагъанын эндиге дери да билиб, алай а тёзюб тургъан халкъ бу ачы къыйын-

лыкъны юсюнде афенди берген ауазгъа тынгылагъан огъай, юсюне таякъ алыб, таш алыб чабады. Адамла ура кетиб, аны ёлтюредиле. Бай къауумдан башха ёлгенле да боладыла. Мурат бай джаралы болуб юйюне кючден-бутдан барады.

Мыртазакъла джетедиле. Бек кёб адамны тутуб тюмеге атадыла, къан тёгюледи. Алай болса да джарлы-джалчы къауум байладан къан алыргъа бир иннетли болады. Мурат къошуна кетген кёзюуде Шамай бла Азрет аны юйюн, бютеу рысхысын от салыб кюйдюредиле. Элни ичинде Муратны джаулары асыры кёб болгъаны себебли, кимге ишек этерге билмей къаладыла. Джазыучуну мураты джарлы-джалчы халкъны уянганын, аны джегиб, азабландырыб, артыкълыкъгъа чек болмай тургъан джауларына кечмеклик болмазлыгъын кёргюзеди.

Поэманы ахыр башларында автор революцияны башланганын билдиреди. Шамай — граждан къазауатны джигити, поэма джазыла тургъан заманда уа (отузунчу джылланы ортасында) колхозну бригадириди. Колхозда Шамайны насыблы джашауу суратлангъан бла поэма бошалады. «Шамай алгъын бла энди» деген поэма бла Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» деген белгили романы бир-бири ызындан чыкъгъандыла. Орталары эки джыл (поэма эки джылны алгъа чыкъгъанды). Даутну поэмасыны геройлары «Къара кюбюрню» геройлары болуб къалыргъа джетгенди. Алай байланыбды эки чыгъармадагъы геройланы джашау болумлары. Темуркъа бла Шамай — экиси да джел ауруулу болуб, байны къошундан къысталадыла: миллетни къозгъалыуу; Мурат бла Къандаур — халкъны къанын ичген байла, д. а. к. Алай болса да «Къара кюбюр» романны къайсы бир джазыучу да джазаллыкъды деб айтсакъ, джангылыр эдик.

«Шамай алгъын бла энди» деген поэманы геройларыны джазыуларын окъугъан адам къуру джазыкъсыныб, джюреги эзилгенден башха уллу джигитлики, терен оюмну сезмейди, аланы джашауларын узакъ ызларгъа болмай къалады. «Къара кюбюр» романны геройлары уа джаула (байла) бла къаты кюрешгенлерине, джигитликлерине, тулпар ишлерине сейирсиндиредиле, китабдан баш кёлтюрмей окъуб, геройланы джашау джазыуларын ызлаб айланырынг келеди.

Поэма «Шамай алгъын бла энди» басмадан чыкъгъан кёзюуде (1934) Шамай, Махмут кибикле джашаугъа ие болгъан эдиле. Алай болса да джазыучу джангы тёлү бурун болуб тургъан къыйынлыкъланы билсинле, Октябрь революция джарлы халкъны къаллай азабадан къутхаргъанын суратлау литературада кёрсюнле, унутмасынла деб джазгъанды. Джангы джашауну тюз къуарар ючюн эски, ётуб кетген джашауну билирге

кереклисин автор терен ангылагъаны себебли, поэмасын бизге саугъа этгенди.

«Испан кызычыкъ»

1935—1936 джыллада испан республикачы-
ла фашизм бла кызауат этиб башлайдыла.
Ол джыллада белгили орус джазыучула,
журналистле, интернационал группалагъа
кыошулуб, республикан Испаниягъа болушхандыла, фашизмге
кыаршы кыорешни хапарын джазгъандыла. Ол кёзюуде Илья
Эренбургну «Адамгъа не керекди» («Что человеку надо») де-
ген романы, А. Афиногеновну «Салют, Испания!» деген пьеса-
сы, М. Кольцовну «Испан дневник» («Испанский дневник») де-
ген китабы чыкыгъандыла.

Поэмада фашистле испан элде этген артыкылыкъланы, ала-
гъа кыаршы кыорешген республикачыланы ётгюрлюклерин,
джигитликлерин, патриотлыкъларын кёргюзеди.

Байкыулланы Даут «Испан кызычыкъ» деген поэманы ол
джыллада Испанияда баргъан антифашист кыорешни юсюнден
джазгъанды.

Ол борчланы толтурур ючюн, ёлюб джатхан анасыны кыа-
тында джаралы кыыз сабийчикни, испан кызычыкъны, кыоркы-
май, фашистге таукел джууаб этгенин, фашистлени кёрюб бол-
магъанын бу сёзле бла сыфатлайды:

Испан халкъны керти джашыны кызыма,
Мени атам республикан аскердеди,
Ма бу мени табхан анамды,
Сизге джаулукъ этгенди бюгюннге дери.
Бюгюн ёлгенди сизни кыолугъуздан.
Аны кыанын атам алыр барыгъыздан.
Ол кёб джауну джолун кесгенди,
Джаугъа джаулукъ эте юреннгенди.

Бу сёзлери ючюн фашист кызычыкъны кесерге бычагъын
чыгъаргъанлай, республикачыла келиб кыалгъанларын эслейди.
Мычымай фашистге окъ тиеди. Фашист джыгъылгъанлай, джа-
ралы кызычыкъ туруб фашистни кеси ёлтюреди. Анасыны
кыанын алады.

Дуня, кёк кюкюрегенча, гюрюлдеди,
Учсуз, кыйрсыз тобла, пулемётла,
Джел кыатыш келген бузча, джауалла,
Эл башында темир кыушла учалла.
Ол джау да балыкъча кыалтыраб тебреди,
Бек кыоркыгъандан тесукъа этди, батды терге,

Ёрге тутуб тургъан бычагъын,
Къолу кёлтюралмай, джиберди джерге.
Ол халиде тургъанлай, кызыб келген окъ
Тийди туура къолтугъуну джанындан,
Тёгерекге урчукъча айландырыб,
Къаблады кызаргъан джерге бауурундан...

Атасы (республикачы, антифашист) келеди, юйдегисини болуб тургъан халын кёреди. Ёлгюнчю фашистлеге къаршчы кю-реширин (антын) кызычыгына билдиреди. Онюч джыл болгъан кызычыкъ атасыны, анасыны, къралыны джанындан керти джауларына — фашистлеге дертни къурутмазлыгъын белгили этеди:

Келди кызычыкны атасы арбазгъа,
Турады суйген тенги сойланыб,
Къутас чачы зыгъыр къаннга боялыб.
Джау да джата эд бир джанында,
Окъ тийген къабан кибик сойланыб.
Аны бычагъы да кесини бойнунда.
Кызычыкъ да анасыны къойнунда.
Бет тюрсюню танылмазча исси къандан,
Кёзюклерин чыракъ ийиб сагъышдан.

Бютеу дунияны башында биринчи социалист кърал СССР ёксюз сабийлени ёлюмден къутхарыб, алыб келиб, ашарыкъ, киерик керекли этмей, алагъа джылыу бериб, къарангы кюнлерин джарыкълыкъ бла ашыргъанын билдире, поэманы аягында атасы кызычыгына ахыр сёзюнде былай айтады:

«Мен ант этгенме ёмюрюмю узагъына,
Джауланы ахыр кюню джетгинчи,
Къылычымы салмазгъа деб къынына,
Къанымы арт тамчысы кетгинчи,
Баш джанлатыб къайтмазгъа деб ыzyma,
Хайда, бар СССР-ге къонакъгъа.
Олду саулай ма бу Джерни джюреги.

«Хасанны
тулпарларына»

Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла,
1940 джыл Къарачай областны миллет бас-
масы Микоян-Шахарда (Карачаевск) Бай-
къулланы Даутну «Назмула бла таурухла»
деген китабчыгъын чыгъарады. Ол китабчыкъда поэтни 30-чу
джылланы экинчи джарымында джазылгъан чыгъармалары
басмаланадыла. Джангы китаб джазыучуну творчествосу джа-

шау бла къаты байланыб болгъанына шагъатлыкъ этеди. Ол джыллада Даутну лирикасыны баш темасы совет адамланы тулпарлыкъларын, сейирлик, патриотлыкъ ишлерин кѣргюзюу болгъанды («Орджоникидзеге», «Юч ъхтемге» — юч лѣтчик тиширыуну Раскованы, Осипенкону, Гризодубованы джигитликлерини юсюнден; «Насыблы джаш тѣлю», «Хасанны тулпарларына»).

«Хасанны тулпарларына» деген история-патриотлыкъ назму Хасан кѣлню джагъасында болгъан урушну юсюнден джазылгъанды. 1938 джыл август айда Хасан кѣлню джагъасында (Владивостокга джууукъ) Японияны аскерлери, бизни чегибизни бузуб, чекчилени артха ыхтырыб, совет джерге киредиле. Эки-юч кюнден ары оздурмай, Къызыл Аскерни чекчилеге келген бѣлеги къаты урушлада чабыуул этген япончуланы хорлаб, тюк-тюк этиб чегибизден атады. Къызыл аскерчилени патриот-лыкъларын джазыучу былай суратлайды:

Бирден туруб, джаугъа къаршчы бардыгъыз,
Њхтемликде ѳтгюрлениб биргелей,
Джау аскерни стуккулай чачдыгъыз,
Саутланыб ичлерине киргенлей.

Къызыл Аскерни кючюне махтана, поэт бек тюз тенглешдириуле табады:

Гюрюлдей къурч моторла баралла,
Къанлы джауну теппесинде къатханлай,
Юслерине къоргъашынла джауалла,
Джайгъы кюнде къаты бузла джаугъанлай.

Урушну Хасан кѣлде къыяматлыгъын поэт кюзгюдеча бу сѣзле бла кѣргюзеди:

Кюнню кѣзюн джабар кибик кѣблениб,
Илячинле булутлагъа ѳрлелле,
Тюблеринде къанлы джаула теблениб:
«Джер тешик!» — деб излелле да кѣрмелле.

Япон милитаристле, Хасан кѣлню джанында къазауатдан дерс алгъанлары бла башларына акъыл джыймай, 1939 джыл май айда Халхин-Гол сууну джагъасында Монгол халкъ республикагъа (бизни МНР бла къазауат болса бир-бирибизге болушургъа договорубуз болгъанын да биле тургъанлай) чабыуул этдиле. Договоргъа кѣре, Къызыл Аскер Монголиягъа

болушлукъгъа аскер бѣлекле джибереди. 1939 джыл майдан сентябргъа дери монгол тюзледе къаты урушла барыб, совет-монгол аскерле японлуланы ууатадыла, Монголияны джеринден къыстайдыла.

Халхин-Голда хорлам Къызыл Аскерни уллу кючюн кѣргюзе-ди. Япония аны бла тохтайды.

Къазауатны аллы бла джазгъан назмуларында Чкаловча, Расковача, Осипенкоча, Гризодубовача, папанинчилеча адамлары болгъан Совет Союз хорланмазлыкъды, къазауатны излемейди, джау чабса уа, къаушатыргъа хап-хазырбыз деген инетни ачыкълайды, къралыбызны уллу кючуне сейирсинеди.

Поэма
«Мариям бла афенди»

Бу поэма 1932 джыл Байкъулланы Даутну «Джырла» деген джыйымдыкъ китабында чыккындан. Поэманы иннети Мариямны ѳлгенини юсю бла дин къуллаукъчуланы джутлукъларын, ѳтюрюкчюлюклерин, хыйлачылыкъларын кѣргюзюу, Мариямны атасы бла анасыны меджисуу адетлеге алкын толу ийнанмакълыкълары болгъанын суратлауду. Джазыучу Мариямны атасыны, анасыны сыфаты бла ол кѣзюуледе халкын къарангылыгын, ол къарангылыкъ адамланы къаллай кыйынлыкъларга джетдиргенин ачыкълайды.

Мариям кеси афендини дуасын унамай, врачлагъа къаратсала разы болуб турса да, аны адамлары (атасы, анасы, кърнашлары) афендиге кеслерин алдатадыла. Хоншу, тийре да, кѣз тийгенди, афенди сау этерикди деб кюрешеди.

Кесини иннети ачыкълар ючюн, джазыучу урунуу бла башын иги тутхан, мал джюрютген, бир-бирин суйген къарачай юйдегини джашауун юлгюге алыб суратлайды. Аталары, аналары, беш кърнаш, джангыз эгеч — барысы ишни суйгенле, алай а джахил адамладыла.

Къышны тамам тутхан кѣзююнде Мариямны келин келген тойгъа тилей келеди. Ол джыл къышны къатылыгын джазыучу былай суратлайды:

«Тюу» деб тюкюрсенг джерге,
«Таркъ» деб бузлаб тиед.
Хар бир джаныуар барысы
Ышыкъ джерни излед.

Келин келген юйде той, оюн башланганлай, Мариямгъа келеди.

Эртденбла эртдерек
Къызла джыйыб тебрелле.

«Алгъы бурун Мариямгъа
Барыб келейик»,— делле.
Алай бла бир бёлек
Джыйын болуб джетдиле.
Муну тойгъа элтирге
Эрлай хазыр этдиле.

Мариям тойгъа тон кийиб барыргъа излейди, алай а аны къыз
тенглери унамайдыла:

Джалан чепкен кийиб,
Мариям тойгъа тебреди.
«Бюгюн сууукъгъа тѣзюб,
Къалай турлукъма»,— деди.

Андан эсе тонуму
Мен юсуме кийим,
Ол палтон джаулукъну да
Тюз сыртыма ийим.

Мариямны бу сѣзюне
Барысы да кюлдюле:
Сен джаш къызса,— дедиле.
Айыбды санга бу сѣз.

Джаш башынгы къарт этиб,
Тон киерге болурму,
Алай бла чырт сени
Джаш сюерге болурму?

Тойда Мариям сууукъ чабыб, къаты ауруб къалады. Суу-
укъдан ауругъаныш кеси да биледи, халкъ да кѣреди. Алай а
тукюрюучю къатынла бла афенди, Мариямгъа кѣз тийгенди деб
бегитедиле да, анасын— Тауджанны ийнандырадыла. Ол да
эрин, юйдегисин ийнандырады. Афенди сау этерге толу ышан-
дырыб, бек кѣб затларын алады: къой, ачха, эркиши чепкен,
дагъыда башха затла. Мариям ёлгенден сора ёлюкге дуа этге-
ни ючюн да алады:

Кесим ючюн не аз да
Бир капек алмаз эдим,
Олсуз дуа джараса,
Бир сѣз да салмаз эдим.

Ёлмей сау кьалса, аллах джазыкъсынды, сау кьалды, ёлсе— аллахны буйругъу бла кетди деген болмаса, афенди кесни иште кьошмайды.

Автор бу поэмада кьарангылыкъны, меджисуулукъну тас этерге мадарсыз керек болгъанын ангылатады.

Поэманы баш герою Мариям, чирик адетлени кыйынлыкъын ангылаб, анга кьаршчы турса да, кес джангыз болгъаны себебли, ол адетлени хорлаялмайды. Мариямны аурууу теренден терен, кыйындан кыйын болуб баргъаны сайын, аны анасыны, атасыны кызыны джанына кьоркьуулары ёсгени бла биргелей, дуагъа сокъур ийнаныулары да ёседи; «аллахны кьул-лукъчусу» афенди да аны эслеб, джыртар, кесине хайыр тюрюр дыгалас этеди. Бу тукъум суратлау мадарла бла джазыучу кесини иннетин ачыкълар ючюн хайырланады.

**Поэма
«Залихат»**

«Залихат» деген поэма 1935 дж. Нарса-нада чыкьгъанды. Бу поэма да, «Мариям бла афендича», эски, чирик, адамланы джашауларын бузгъан адетлеге кьаршчы

джазылгъанды.

Поэманы баш герою Залихат — чырайлы, акъыллы, намыслы, кьул юдегиден чыкьгъан кызы болады.

Аны бир комсомолчу ёзден джаш сюеди. Кесини суймеклигин Залихатха билдиреди. Залихат комсомолчу джаш юйюнде айтханына кьаратыр, атасы, анасы да разылыкъ берирле деген муратда, бир юй болурбуз, насыб табарбыз деген муратда, ышаныб, ол джашха разылыкъын ангылатады. Экиси да бир-бирин бек сюедиле. Аланы джашаулары бир болуруна джашны юйю кьаршчыды. Артыкъ да анасы.

«Аны алсанг—берген сютум харамды»,—деб тохтайды. Джашны анасы, унамагъаны бла да кьоймай, айталгъан аманын айтады, ётюрюк сёзле бла кызыны бет кьарангылы этерге излейди, сёзчю кьатынланы юсдюреди. Залихатны суйген джашы бла тубегенин кёргенле сёзюн этедиле, хыликке этиб сёлешедиле. Юйде кыызгъа урушадыла, туюдиле. Къыз умут этеди. суйген джашы, комсомолчу болгъаны себебли, эски-чирик, тукъум айыргъан адетлеге кьарамай, кьайры болса да алыб кетер да, бирге джашарбыз деб. Алай а джашдан ол тирилик, джандауурлукъ чыкьмайды. Джаш юйюнде айтылгъан сёзледен чыгълмайды, джарамагъан адетге кьаршчы болалмайды.

Къыз, халкъны хыликке сёзюн кёлтюралмай, джашдан да адамлыкъ табмай, джашаудан тюрюледди. Башын кыядан атыб ёледи. Ёлюрюню аллы бла кьарачай кыызлагъа осият этеди.

окъургъа, эски адетлеге къаршчы кюреширге. Суюген джашына: уа айтады ётюрюк комсомолчу болгъанын.

Эки поэмада да («Мариям бла афенди», «Залихат») джазыучу керти эскиликге къаршчы кюрешни кёргюзмейди. Мариям да, Залихат да (поэмаланы баш геройлары) адамны джашауун да, джазыуун да кесген эски джашаугъа, къургъакъ сёзле болмаса, керти кюрешни кёргюзмейди.

«Залихат» поэма джазылгъан кёзюуде уа (1935 дж.) совет социалист джорукъла, адетле джашаугъа кириб, бегиб тургъан заманда поэманы герою кесин ёлтюрюрге керек тюл эди, эски адетлени хорлар мадарла табаргъа керек эди. Ол джыллада таулу тишируула башларына керти бошлукъ табыб, кеслерини джашау оноуларын, джазыуларын кеслери эте эдиле. Поэмада уа геройла, хорлар орнуна, окъугъан адам аны джазыкъсыныргъа керек болуб къалады. Ол себебден поэма джазылгъан заманына толу джууаб береди деб айтыргъа болмайды.

Ленинсия,
Ленинни
джолу бла

Байкъулланы Даут Ленинни юсюнден джазгъан назмулада Ленинни бютеу дуниягъа белгилигин, ол къурагъан Коммунист партияны башчылыгъы бла Октябрь социалист революцияны хорлагъанын, социализм къурауда совет халкъ, Ленинни осиятларына джюреги бла тюз болуб, аллай тюзлюкню кючюнден уллу джетишимлеге ие болгъанын кёргюзеди.

Сени къойгъан осиятын
Джол башчылыкъ береди,
Хар бир иште муратын
Джуртубузну кереди.

Ёхтемлениб барабыз
Сен кёргюзген джол бла,
Джангы дуния къурайбыз
Кёб бирлешген къол бла.

Бюгюнню кюнню мийиклигинден къарасакъ, Даут талай затда джангылгъанды дерге боллукъбуз. Сталинни, аны тегерегиндегилени терслиги бла Ленинни осиятларындан жанлаб, халкъгъа кёб къыйынлыкъ джетгенин ангылайбыз. Поэмаланы джаза туруб, Даут ол затланы ангылаялмагъанды деб, анга айыб салыргъа джарамаз. Ленинни осиятларына кертибиз, тюзбюз деб, кёблеча, Даут да ийнаныб болгъанды.

Коммунист партия бюгюн джангылычланы тюзете, терсликлени айгъакълай, таукел ишлейди, Лениннге, аны осиятларына къайта, совет халкъны джашауун джангырта барады.

Къралыбызны уллу кючю болгъанын, совет джуртха чабар-
гъа излеген джауланы артха ыхтырыб къаушатырыбызны ёх-
темленнген, махтаннган, къууанч халда айтады Даут:

Къаршчылыкъгъа ал бермей,
Чабханланы тыябыз,
Большевикча, биз эрлай
Къабларына джыябыз.

Хорламгъа чакъыргъан назмулары

Уллу Ата джурт къазауат башланнганында совет джазыу-
чула кеслерини творчестволары, джашау ишлери бла фашизм-
ге къаршчы таукел кюрешгендиле. Къазауатны ал кюнлеринде
огъуна фронтха СССР-ни Джазыучуларыны союзуна члени
болуб мингден артыкъ джазыучу кетгенди.

Ол кёзюуде белгили совет джазыучула — М. Шолохов,
А. Толстой, А. Твардовский, К. Симонов, М. Исаковский, В. Ле-
бедев-Кумач, дагъыда башхала совет адамланы фронтда тул-
парлыкъларыны юсюнден, фашист келепенни мурдарлыкъын
айгъакълагъан чыгъармаланы тохтаусуз джазыб, басмалаб
тура эдиле.

Бизни областны джазыучулары да, башхаладан артха къал-
май, фронтха джан, къан, фахму байлыкъларын аямай болуша
эдиле. Къаракетланы Исса, Байкъулланы, Даут, Борлакъланы
Тохтар, Орусланы Махамет, Бостанланы Хасан фронтха кете-
диле. Ата джурт ючюн къазауатда джанларын бергендиле.
Къазауатны ал джылларында огъуна ала джазгъан патриот-
лукъ чыгъармала Ата джуртха кертти къуллукъ этгендиле.

Уллу Ата джурт къазауатха дери да Байкъулланы Даут
Ата джуртун кемсиз суйген, аны ючюн джанын аямазлыкъ, арт
тылпыууна дери бизни халкъызбызгъа тюз болгъан тулпарланы
Чкаловну, Хасан кёлню джагъасында джау бла сермешгенле-
ни, Осипенкону, Гризодубованы, Раскованы, папаничилени
джигитликлерини юсюнден джазыб тургъанды. Энди уа Уллу
Ата джурт къазауатны биринчи кюнлеринде огъуна аллай тул-
парланы саны кёб болду. Къазауатха дери бир-бир адамла
этген патриотизмни, джигитликни къазауатны ачы, къыйын
кюнлеринде миллионла бла совет адамла хар сагъатда кёрго-
зедиле.

Фашистлени джыртхыч, джаныуар къылыкъларын поэт
къазауатха дери джазылгъан «Испан къызчыкъ», «Бюгюн анда»
деген назмуларында суратлагъан эди; Къызыл Аскерни хорлан-

мазлыкъ кючюн «Ууалдыла», «Нек чабады» деген назмуларында окъугъан эдик.

Къазауатны заманында джазылгъан чыгъармаларыны барысында да фашизмни къанлы сыфаты кёрюнеди. «Ур джауну джерден, суудан, кёкден» деген назмусунда окъуйбуз:

Адамгъа къой,
Ушамагъан кийикге,
Аны къанлы уясы
Орналыбды
Берлинде.

Поэт фашистлени бетсизликлерин, уятсызлыкъларын айтады:

Хар уятны
унутханды ол,
Сау дуннягъа
къанлы ишни
тутханды ол.

Джауну джаныуар джюрекли болгъанын кёргюзюр ючюн, къарачай таурухлада айтылгъанча, беш башлы эмегени, сарыубекни сыфатында суратлайды. Фронтха кетиб баргъан сюйген джашына къыз селешгенинде, Гитлерни къан ичген сарыубек бла, адам эт ашагъан эмеген бла тенглешдиреди.

Фашизм Европаны джыртды, талады, кюйдюрдю, уллу заауатлыкъ джетдирди: сабийлени ёксюз, тиширыулары баш иесиз, аналары улансыз, эгечлени къарнашсыз этди, дейди. Поэт аны ючюн чакъырады зарауатлыкъ джетген халкъланы бирлеширге, джауну къурутургъа:

Бирлеш хар барынг!
Къалмай артха!
Уллугъа,
гитчеге,
къартха
Дери ал Саутну!
Къысха эт
ала тутхан
умутну:
Сал фронтха,
къызгъанма
малынгы,
Керек болса, бер
джуртунг ючюн
джанынгы!

Бу чакъырыу сёзле бла джазыучу бютеу совет халкъны кесини насыбын сакъларгъа хазырлыгъын, ангысын, социалист джуртун сакъларыгъын билдиреди. «Ата джуртунг сенден излейди» деген назмуну поэт Анасы бла джашыны бир-бирине сёлешиу (диалог) формасында джазады. Анасы джашын таукелликге юрете, джигит бол, деб фронтха ашырады. Ана ышанады джашына, аны джигитлик этерине, хорлам келтирлигине. Автор Ананы сыфаты бла Ата джуртубузну кёргозеди. Ата джуртубуз тулпар джашлары къанлы джауну хорларыкъларына ийнанады:

Айхай, балам, атланчы сен джолунга,
Ата джуртунг сенден аны излейди,
Къылычынгы сермеб алыб къолунга,
Шыблача, джаугъа ёхтем кир, дейди.
Тау къушумча, чыкъчы мийик кёкlege:
Суугъа кирсенг, балыкъча кир тенгизге,
Серме джауну, къойма бизни чекlege!
Ата джуртунг ол борчну салады сизге.

Къазауатны заманында джазгъан чыгъармалары төрт баллада бла бошаладыла.

Биринчиси «Гостелло джигитге». Летчик капитан Гостеллону урушда этген джигитлигини юсюнден. Гостеллону самолётун фашистле джандыргъанларында, фашистлеге улуу хата салыб ёлюр ючюн, Гостелло джана тургъан самолётун джауну бензин джыйылгъан джерине джибереди. Джана тургъан самолёт келиб тюшюб, бютеу болгъан бензинге от салады. Летчик, алай бош ёлюб къалмай, гитлерчилеге къыйынлыкъ салыб ёледи.

Экинчи баллада «Юч ёхтемге». Юч совет аскерчи фашистле алыб тургъан элге гранатала алыб кириб, фашистлени къоркъутуб, машинаны алыб, кесибизни аскерлеге келиб къалгъанларыны юсюнден джазады аны.

Ючюнчю баллада «Джигитлени ёлгенлерни» Шаламберидзе бла Мышаковну оборона чекде фашистлени талай атакаларын ыхтырыб, ёлюб къалгъынчы джауну джибермей тургъан джигитликлерин суратлайды.

Поэт совет аскерчилени къазауатда этген эркишиликлерин махтагъан бла биргелей, ёле туруб да джаугъа улуу заран салыргъа излегенлерин кёргозеди. Гостеллоча ёледи «Гугуклягъа уучу» деген назмусунда Масленников, юч снайперни ёлтюреди, кеси да джаралы болады. Джауну къуршоуундан чыгъаргъа мадары болмагъанын биледи, патронлары бошалады, сора

кеси кесин ёлгенча этиб, фашист солдатны джууукъ келирге къояды. Фашист келиб юсюне ийилгенлей, Масленников бойнундан алктын кючю кетмеген къоллары бла къаты буууб ёлтюреди.

Даут къазауатда джазгъан назмулада экиджюз миллион болгъан совет халкъ, ичинде Гостеллоча джашла сансыз-санаусуз болгъан, фашист оккупантлагъа хорлатмазлыгъы ажымсыз кёрюнюб турады. Бир къауум назмусуну башлары да анга шагъатлыкъ этедиле: «Джауну джер тюбюне сугъарбыз», «Джу-тулур джерге, къобалмаз ёрге», «Ата джуртунг сенден аны излейди», «Бизни ишибиз тюзлюкдю, биз хорларыкъбыз».

Кесини чыгъармаларыны магъанасын тереенлендирир ючюн поэт тюрлю-тюрлю поэзиялыкъ формала бла хайырланады: лозунг-чактырыу, джырла, диалог, монолог, баллада. Диалогну кючю бла совет адамланы ич болумларын, къыйналгъанларын ачыкътайды (анасыны джашына къазауатха ашырырны аллы бла сёлешгени), монолог бла сүйген къызы аскерчи джашха кёлюндегин айтады, гитлерчи къан ичгенлеге кечмечлик болмазлыгъын сиигдиреди. Балладалада уа уруш бара тургъан кёзюде совет аскерчилени патриотлукъ джигитликлерин кёргозеди.

Байкъулланы Даутну чыгъармачылыкъ иши къарачай литератураны аякъланыууна, ёсююне да сёзсюз уллу юлюш къошханды. Уллу Ата джурт къазауатха дери, къазауатны заманында ол джазгъан халкъ сүйген джырла, назмула, поэмала, хапарла, балладада къарачай окъуучугъа кеслерин сүйдюргендиле.

Даут къарачай суратлау литертураны биринчи башлагъан джазыучуланы тизгинине киреди.

Ата джурту, халкъы ючюн энчи джашауун, фахмусун да аямагъан, къанлы джаугъа къаршчы къыйын къазауатда джигит киби джанын берген патриот-поэт Байкъулланы Даут совет адамлагъа юлгюдю, халкъны джюрегинден ол бчр заманда да кетмезликиди.

Д р а м а т у р' г и я

Драма суратлау литератураны бир тюрлюсюдю. Драма чыгъармалада джазыучу айтыргъа излеген, кёлюне келген затны чыгъарманы геройларыны сёзлеринден, ушакъларындан, аякъ алышларындан белгилн этиб кёргозеди. Драма чыгъармала тюрлю-тюрлю боладыла: трагедия, драма, комедия.

1. Адамланы арасында терен магъаналы, къыйын, къаршчы кюрешни кёргозген чыгъармагъа драма дейдиле. Драмада

джазыучу, кесини сёзлерин кёшмай, драманы ичинде адамланы бир-бирине сёлешдириб, аланы сёзлери, ишлери бла кюрешни ачыклайды. Сёз ючюн: Батчаланы А.-Керимни «Ахмат-Батыр» пьесасы.

2. Трагедия чыгъарманы баш герою не кесини джашауу ючюн, неда халкъ ючюн кючу тенг болмагъан къаты урушда ёледи. Сёз ючюн: Гебенланы Гемманы «Эски адетле, джолла» деген пьесасы.

Трагедия чынг алгъа Грецияда чыкъгъанды (Дионис деген аллахха бурунгу Грецияда, эчки къурманлыкъ кесиб, джырла джырглагъан байрам кюнлери болгъанды. Эчкиге грекча трагос дейдиле, джыргъа — оде.)

3. Не адамны кесини джашауунда неда джамагъатда джашаугъа джарамагъан затланы кюлкю бла кёрюзген драмалыкъ чыгъармагъа комедия дейдиле. Сёз ючюн: Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы.

30-чу джыллада драматургия суратлау чемерликден профессионал искусствогъа кызыу кёчюб тебрейди.

Школлада, техникумла да институтлада, агитколлективледе къуралгъан джырлау-тепсеу ансамблде, кружоклада джангы джырла, тепсеуле, хапарла, пьесала чыгъарыб, аланы халкъгъа терен джайылгъаны къарачай литератураны ёсюмюне уллу болушлукъ этгенди. Литература джаны бла къуралыб ишлеген артыкъсыз да бек драматургияны джангы чыгъа башлагъанына, ёсюмюне уллу юлюш кёшханды. Бу ишни биринчи башлагъанла къарачай педучилищени (педтехникум), къарачай рабфакны устазлары, алада окъугъан джашила, комсомолчула болгъандыла. Ала автор да, актёр да, джарашдырыучу да кеслери эдиле. Сёз ючюн, «Революция и горец» деген журналны 1930 джыл басмаланнган бир номерини бетлеринде «Театр в Карачае» деб статья чыгъады. Анда былай джазылыбды: «Микоян-Шахардагъы клубда «Къарачай кызы ата-ананы тузагъында» деген пьесаны кёрюзедиле къарачай тилде. Пьесаны джазгъан да, джарашдырыб салгъан да къарачайлы устаз Гебен улуду... Пьесада ойнагъанла да андагъы педтехникумну сохталарыдыла. Аладан хар бири кесини ролюн тыйыншылысча баджарады, суюб, кыаны-джаны бла ойнайды. Пьесагъа къарагъанла уллу суюмеклик бла разы болгъанлары себебли, иги кесек адам клубха сыйынмай, тышында къалыб кетгенди. Усталыкъ, театрны иши мында сынгар энди таба башлагъанды кесинне тыйыншылы орун. Ол ишлеге башчылыкъ этген устаз Гебен улу Гемма билимли, фахмусу болгъан адамды, джазыучуду, биринчи музыкантладанды, тепсерге, джырларгъа да устады. Педтехникумда музыканы окъутады.

Отузунчу джылланы экинчи джарымында Къарачайда къу-
ралган джыр-тепсеу ансамбль да талай пьеса салыб кѣргюз-
генди. Аны спектакллери халкъны къууандыргъандыла, разы
этгендиле. Ол кѣзюуледе спектакль салырча джарашдырылган
юйле болмагъаны себебли, пьесаланы эл клубланы сценала-
рында, школада салгъандыла. Кийим (костюмла), сауут-
саба, кюйюз, стол, орундукъ, башха керекли затланы берген-
диле. Спектакль кѣргюзюлген кюнле бир уллу байрамча ётюр
тургъандыла. «Актёрланы» элчиле багъалы къонакъланы сакъ-
лагъанча сакълаб, алларына къарагъандыла, алгъышлаб, ра-
зылыкъны билдиргендиле. Къарачай халкъны драмалыкъ ис-
кусствогъа къарамы бурунда (ата-бабаладан) келген адетле
бла байланыб болгъаны сезиледи былайда. Байрамлада, той-
лада джыр, тепсеу, ойон бир-биринден айырымлагъанды. Ол
огъай ишни юсюнде да. Сѣз ююн, кюз чалкъыгъа чыкыган
заманда чалкъычы джыйын, тамада айырган бла биргелей,
оюнчу-нактырдачы кишини—акъсакълны (текени) да айырган-
дыла. Къарыулу, кюлю, чамчы, таб сѣзю, джалкъауланы са-
маркъау этгени бла сагъайтыб, джунчутуб ишлетген, иште
арыгъанланы кюлдюрюб, кѣллерин кѣлтюрюб, иште къызындыра
билген адам сайланганды ол иште. Теке бѣркню кийиб, къо-
луна кийиз къамчинни алыб, керек болса, чалкъычыланы пчинде
джукъларгъа суйгенлени аны бла къагъыб, уятыб, сѣзю бла
уялтыб, иште джарашдыргъанды. Ишден бошуракъ кѣзюуде
тюрю-тюрю оюнла чыгъарыб, арыган санланы солутуб, кюч
бериб, болушуб тургъанды.

20—30 джыллада иги кесек пьеса джазылгъанды. Алай бол-
гъанлыкъгъа кѣбюсю къолдан джазылгъандыла. Аланы бюгюн
габыб, басмадан чыгъарыб, хайырландырырча мадар джокъду—
тас болуб къалгъандыла. Аланы не кѣрген адамлада эшите-
биз, неда газетлеге, журналлагъа ол кѣзюуледе аланы юсюн-
ден джазылыб къалган затланы окъуб билебиз.

Авторланы кѣбюсю бирер пьеса джазгъанды. Кеслери да
бир актлы пьесала болгъандыла. Джаратылган пьесаланы
бирем-башха басмадан чыгъаргъандыла: Борлакъланы Мухам-
мат «Насыбсыз къарачай къыз» деб аталган алты джабыулу
песаны джазгъанды (Нарсана, 1929), Къоркъмазланы Алий—
«Къызыл аскерни тамадасы кадетлеге джесирге тюшгени» деб,
бир актлы пьесаны (Нарсана, 1929), Боташланы Абидат «Джа-
хил тишируу бла окъугъан тишируу» (Нарсана, 1931), Къа-
ракѣтланы Хамзат «Коммуна» деген юч джабыулу пьесаны
(Нарсана, 1931), Акъбайланы Мухаммат «Къарангылыкъдан
джарыкълыкъгъа», деб төрт джабыулу пьесаны (Нарсана, 1932),
Эбзеланы Шахарбий «Огъурлу» деб юч джабыулу комедияны

(Микоян-Шахар, 1937), Байрамукъланы Халимат «Эки джюрек» (Микоян-Шахар, 1939). Ол кёзюуде эм кёб джазгъан драматург Гебенланы Гемма (Имауддин) болгъанды. Ол беш-алты кёб актлы пьесаны джазгъанды. Кеси да устаз, музыкант, поэт, тепсеучю болгъанды.

Олсагъатда талай пьесаны джазгъанды: «Насыбсыз къарачай кыыз» пьесаны «Таулу джашау» газетде, (1926), «Эски адетле-джолла» алты джабыулу пьесаны (Микоян-Шахар, 1929), «Бирликде—тирилик» деб, терт джабыулу пьесаны (Микоян-Шахар, 1930).

Шимал Кавказны башха халкъларыны тилинден драмалыкъ чыгъармаланы къарачай тилге биринчи кёчюрюб башлагъанла Гебенланы Гемма бла Ёртенланы Азрет болгъандыла. Тегей драматургну Эмбек Тлатовну «Бауда туугъан» деб, алты суратлы юч джабыулу драмасын Гебенланы Гемма кёчюргенди (Нарсана, 1931). Андан сора ол авторну «Джангы шыйых» деген комедиясын (Нарсана, 1931), «Эки тенг» деген 4 оюнлу пьесасын кёчюргенди (Нарсана, 1931). Ёртенланы Азрет Д. Кусовну «Марнам» деген драмасын къарачай тилге кёчюргенди (Нарсана, 1930).

«Революция и горец» журналда хоншу халкъланы драмалыкъ чыгъармаларыны юсюнден джазылгъан рецензияла, критикалы статьяла джазыучулагъа литературадан усталыкъны ёсдюрюрге, бир-бири сынамларын алыргъа болушхандыла.

Къарачай джазыучула да джашау излеген темалагъа джазадыла: граждaн къазауатны, коллективизацияны юсюнден, джашаугъа чырмау болгъан эски адетлеге, къарангылыкъгъа, джахилликге, тишируну тенгсизлигине, реакцион динчилени ётюрюклерине, бай джалчыны хакъын ашагъанына къаршчы пьесала джазадыла.

Джангы чыгъыб тебреген драматургияда тюрюлю-тюрюлю жанрла белгилениб, кеслерине орун айырыб башлагъаны да бек сейирликди. Эсленедиле джигитлик, накъырда, кюлюк бла байланыб келген ангыны сингдириу, социал психологиялыкъ, тарих (история) магъаналы, озгъан заманладан хапар берген пьесала.

Ёмюрледе айтылыб турлукъ джигит Къарчаны-Къарачайны тамалын салгъан кишини юсюнден айтылгъан таурухха таяна, сюжетин къураб, Гебенланы Гемма «Къарча бла Къазий-бий» деген тарих магъаналы пьесаны джазады.

Таурухда айтылгъаннга кёре, къарачайлы кишини Минги Тауну этеклеринде къазыкъ ургъаны, мында элле къуралыб джашаб къалгъаны да Къарчаны аты бла, аны тирилиги, джигитлиги, акъылы, аны оноуу бла байланыбды.

Бу пьесада драматург къарачай халкъны бийле бла, феодалла бла урушун, кюрешин кёргюзеди.

Къарчаны адамлары, кеслерине юйле ишлей, элле сала, джашау къурай башлайдыла. Сууда келген джонгурчаладан оюм эте, къабарты бий бу тегерекде ол билмеген адамла орналыбдыла деген акъылда, аланы кесине бойсундурургъа излейди. Казий-бий Къарчагъа келеди да джасакъ даулаб тохтайды. Къарча джасакъны орнуна бир къотур итни бериб джибереди бийни келечилерине. Бий кемсиз ачыуланады, аскер джибериб Къарачаны бютеу адамлары бла къуууб, Хачыпсыгъа (Абхазиягъа) джыяды. Къарча кюрешиб, хачыпсыладан, эбзеледен болушлукъ табыб, Къобанны башы сюремде джашаргъа эркинлик алады. Аны бла пьеса бошалады. «Къарча бла Къазий-бий» деген песасында Гебен улу феодал джорукъла халкъгъа джетдириб тургъан къыйынлыкъны ачыкълайды, аланы хыртлагъан бла бирге, хыликкелик затларын, адамны адамлыкъ сыйын тюшюрюб, джюрек тезалмазча сыйсызлыкъ джетдиргенлерин кёргюзеди. Анга шагъатлыкъ этген пьесада бир эпизод. Эрке ёсген бийче эки джанындан эки къарауашы бла тёнгертке кёпюрню юсю бла ётюб барады. Ол асыры улуу кёллюден, кесин асыры сыйлы кёргенден джерге тюкюрюр орнуна къарауашлары къол аязларын тутуб, аланы къол аязларына тюкюреди. Тюкюрюгю джерге тюшсе, анга сыйсызлыкъ келтирликча, алай кёргенди.

Чотчаланы Борисбийни 1936 джыл «Урланган Мурат» деген историялыкъ драмасы чыгъады.

XVI—XIX ёмюрледе сабийлени урлаб сатхан, къул этиб джекген тау элдеде Къарачайда, Малкъарда, Тау артында да джайылгъан белгили адет болгъанды. Пьеса ол адетни бедишлигин баямлайды, унукъгъан халкъ бла байланы, бийлени класс терслик, артыкълыкъ ишлерин кёргюзеди.

Драманы биринчи актында биз кёребиз: алайсыз да джашауну къыйынлыгъы юсюн басыб тургъан Османны (джарлы киши) кече арасында эшиги къагъылады. Осман бла юй бийчеси юч джыл болгъан джашчыкъны орундукъ тюбюнде букъдуруб, эшикни ачсала — Алий-Маджар бла Мурдархан деген бийле кириб келиб, юйню дардагъан этедиле, джашчыкъны орундукъ тюбюнден чыгъарыб, алыб кетедиле. Осман сабийин къорууларгъа чабханында, къама бла уруб, сойландырыб къоядыла.

Экинчи кёзюуде (ортадан 7 ай бла 10 кюн кетиб) Осман маджалыракъ бола башлайды. Анга бир шоху келиб, кесин эшитген джангы хапарланы айтады.

Ючюнчю кёрюнюуде (талай джыл ортадан кетиб) Муратны Алий-бийде къул болуб тургъаны, адамгъа саналмай, къуллу-

гъу-иши ауур, юсю джаланнгач, къарны ач, урулуб-түйюлюб, хар кимни ауур сёзюн, хыликкесин, ийлыкъдыргъан сёзюн кёлтюрюб, зорлукъну ачыуун чегиб, мугур болуб, зарауатлыкъ джашаугъа бой салыб тургъаны суратланады.

Хорасандан атасыны, анасыны сау хапарларын эшитгенинде, Мурат къачар акъылгъа киреди. Артыкъсыз да бек Алийбий аны башха бийге бир ийнеке ауушдурургъа оноулашханын билгенинде уа джюрегине таукеллик келеди.

Мурат асыры унукъгъандан байны къызы Нарджан кеси ауузу бла сүймеклигин айтханында да ийнанмайды. Бийни къызы къулун адамгъа санаб, аны къалай сюер, аны бла бир юй болуб, къыйынын-джарсыуун тенг этиб джашар деб акъылына келтиралмайды, аны кючге санайды.

Мурат эртдеден бери да кеси кибик бир къарауаш къызы-Мариямны джюреги бла джаратыб турады. Қъачса, аны бла бирге къачаргъа нюзюр этеди.

Муратны къоркъакъылыгъы, таукелсизлиги, кесин къатдырыб, башын ёрге келтюре юренмегени кетиб, джашау сезими ёсюб, кесини энчи эркинлиги ючюн кюреширге хазыр болады. Мурат энди бийни буйругъундан чыкъмай, башын ёрге кёлтюрмей айланыучу джаш тюлдю. Алай а Муратны сезими уянганы бла биргелей, андан ары кюрешин пьесаны аягъына дерн кёргюзалмайды автор. Андан ары Муратны юйоне (атасына, анасына) къайтханын тамамлы суратлайды. Пьесаны къарыусузлугъу драма джазыу джорукъну бузулгъанындан белгили болады: биринчи кёрюнюуде башланган драма къаршчылыкъ къалгъан актларында орун табыб ёсюб, кёлтюрюлюб бармайды. Пьесаны актларын бир-бири бла байламлыкълары къарыусуздан къарыусузгъа бара келиб, тохтаб къалады.

Тёртюнчю кёрюнюуде бир башха пьесача болуб къалады. Джангы персонажла чыгъадыла. Аланы уа драманы аллындагыла бла аз байламлары болмайды. Халит бла Ханишни джутлукъларын, къызгъанчылыкъларын, байыныр ючюн джукъдан артха турмазлыкъларын, къарнашларыны — Муссаны хакъын ашагъанларын кёргюзеди.

Андан ары бешинчи, алтынчы кёрюнюуде арадан 60—70 джыл ётгенден сора болгъан затланы, граждн къазауатны заманында Қъарачайда баш эркинлик табхан джарлы халкъ бла акъ гвардиячылары кюрешгенлерин суратлайды автор. Тюзюн айтсакъ, алтынчы кёрюнюудеги затла Батчаланы Абдул-Керимни «Ахмат-Батыр» деген пьесасында болгъан ишлеге ушаш бериледи. Байла, бийле, акъ аскерчиле реакцион динчилени болушлугъу бла халкъны алдаб, терилтиб, атына «дин къа-

зауат» атаб, большевиклеге къаршчы къазауатха къобарыргъа кюрешгенлери. «Ахмат-Батырдача», Мурат да Алий-бийни ёлтюрюб, анга кесини кийимлерин кийдириб, кеси аны кийимлерин кийиб, Алий бийни эм иги атына миниб къачады. «Урланнган Муратда» персонаж Умар акъ аскерчи офицер «Ахмат-Батырдагъы» Хамзатха ушайды. Экиси да бирча махтанчакъла, къаты джюреклиле, уллу кёллюле, кеслерин уллу, билимли аскер башчыгъа, аскер тамадалагъа санаб тургъан адамла. Умаргъа уа халкъ, хыликке этиб, атына «патчах улу» дегенди. Тюзю уа экиси да болумсуз, фахмусуз, къызбай адамла болгъанлары ачыкъланады. Къызылла келгенлеринде бирча ёлумден ёледиле.

Авторну иннети бизге ачыкъ болады: урланнган Муратны джазыууну юсю бла уруннган джарлы халкъ байланы, бийлени бир-бирине къаршчылыкълары узакъ ёмюрледен келгенин ачыкъларгъа, граждан къазауатны заманында халкъ акъ аскерчилеге къаршчы кюрешгени да халкъны историясы бла байланыб болгъанын кёргюзюрге.

Джазыучуну мураты ол заманнга кёре тюз болгъанды. Октябрь революциядан сора, Совет властны ал джылларында, совет драматургияны ёсюмю ол джол бла башланнганды. Пьесада джашау болумну кёргюзюу Разинни, Пугачёвну заманында башланыб, Октябрь революция бла бошала эди.

«Урланнган Мурат» деген пьесаны джетишмеген, къарыусуз джерлери аз тюлдю. Пьесаны геройларыны хал шартлары учхара берилгенди. Автор эсин иги бёлсе, теренирек берирге боллукъ эди. Джазыучу адамны ич болумун, сезимин кёре билгени бийче къызы — Нарджанны сыфатлагъанындан ачыкъланыб къалады. Нарджан Муратны сюйгени себебли джазыкъсыныб, къоруулаб, болушургъа излеб турады. Нарджан халат джюрекли къыз болуб этмейди, сюймеклиги ючюн кюрешеди. Сюйгенин разы этер ючюн а не тукъум иште да, къаллай атламгъа да хазырды ол. Атасыны къалгъан къуллары не бек къыйналсала да, сан этмейди. Нарджан атасына, анасына ушагъан къаты джюрекли къызды.

Драманы тил байлыгъы къолайлы тюлдю. Уста, чемер тил бла джазылгъанды деб айталлыкъ тюлбюз. Къарачайны фольклору (нарт сёзле, айтыула) бла да хайырланмагъанды.

Кемликлери аслам болса да, ол кёзюуге кёре историялыкъ темагъа джазылыб, кёб миллетли совет литература ёсюб, аны джолу бла келишдирилиб, быллай пьеса чыкыгъаны джангы башланнган къарачай драматургиягъа багъалы иш болгъанды.

Боташланы Абидатны «Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу» деген пьесасы биринчи агитацион пьесаланы бирине

тергеледн. 1927 джылдан башлаб, юч-тёрт джылны ичинде эл клублада, школлада салыныб туруб, 1931 джыл Нарсанада басмаланыб чыгады.

Абидат Къарачайны биринчи поэтессасыды. Ол кесини юйюнде къызчыкълагъа школ ачыб, 1922—1924 джыллада окъутуб тургъанды. Кесини джашау ёмюрюн ёсюб келген ууакъ тёлюню ариу халиге юретиу бла, аны джарыкълыгъы, окъуууу бла байламлы этгенди. Абидат 20-чы джылланы ал кёзююнде Нарсанада китаб басмада корректор болуб ишлеб тургъанды. Кеси бир ушагъында айтханына кёре, бир кюн областны окъуу бёлюмюнден (облонодан) письмо алады. Джазлыкъ элде бир джангыз къызчыкъ да школгъа келмейди деб джазылады письмода. Абидат муруккусуз Джазлыкъгъа келиб, ишлеб башлайды. Къызчыкъланы не бла болса да бир зат бла школгъа илешдирирге керек эди. Ол себебден Абидат оюула тикген кружок ачады. Алай бла къызчыкъла келиб, школда окъуб тебрейдиле. Къызланы школгъа тартар муратда «Джахил тиширюу бла окъугъан тиширюу» деб пьеса джазады да 1927 джыл кеси ишлеб тургъан Теберди интернат школда саладыла. Пьесаны салыргъа Аппаланы Хасан («Къара кюбюр» романны автору) бла Карташев Арсений Павлович—школну директору болушхан эдиле. Пьесада ойнагъанла спектаклге керекли затланы (кийим, хапчюк) кеслери юйлеринден келтирген эдиле.

Пьесагъа къараргъа бек кёб адам джыйылгъан эди. Абидатха саугъагъа къобуз, Лермонтовну чыгъармаларындан бир бёлек томну берген эдиле. Абидатны иннети: пьесасында эски бла джангы джашауну къаршчылыгъын, аланы юрешлерин кёргюзюу, джангы, джарыкъ джашау онглагъанын ангылатуу бла биргелей таулу тиширюуланы окъуу, билим алыргъа кёллендируу.

Ол муратны толтурур ючюн джазыучу джашау сезимлери бир-бирине къаршчы юйдегиледен чыкыгъан эки героиняны (Айшат, Сафият) сыфатларын, кертисинде болумуча къаршчы суратлайды.

Даут бла Аминат, Солтан бла Бибача бай джашамасала да, къызларын — Айшатны ариу халиге юретедиле, окъутадыла. Айшат акъыллы, билим алыргъа суюб, талпыб окъугъан къызды. Окъууну магъанасын ангылайды. «Атам, бир къауум адамны айтханына тынгыласакъ, биз джукъ да эталлыкъ тюлбюз. Джахил адам кёб затны ангыламайды, не билиб сёлешеди ол? Аллай адамла айтханнга сен асыры кёб акъыл бёлүб кесинги къыйнамазгъа керексе. Ол сёзлеге мен уллу магъана бералмайма. Школгъа чабаргъа, джортаргъа, къылыкъ этерге

барадыла деб умут этмесин бир адам да. Огъай, мен школгъа билим алыргъа барама. Артда уа билирле мен ким болгъанымы»,— дейди Айшат атасына.

Школда окъургъа, джазаргъа, тергерге юретгенден сора тигерге, бичерге юретедиле. Айшат тигерге юрениб, анасына чепкен тикгенди. Школда джашау болумну ангыларгъа, сюзерге да юретедиле. «Бай джарлыны хакъын ашаргъа юренгенди да мен да алагъа аны ючюн керекме. Биз джахил, билимсиз, къарангы къалсакъ, алагъа джегерге тынч боллукъду»,— деб Айшат тюшюндюрюб селешеди. Айшат адамла бла джарашуу, хар сезюн чегиб, акъыллы селеше биледи. Кёб болмай Москвадан келген Хамит бла селешгенинде бир учхара сёз ауузундап чыкъмай, айтханы бары тутхучлу, магъаналы болуб бек сейир сёз джёнгер бола билди. Аллаи къызны уа ким да джашау джёнгерге джаратырчады.

Сафият — байны къызы, кеси кесин эркетгенден башха билими джокъ, джашаугъа, школгъа да Айшатдан башха кёз бла къарайды. Сафиятны халиси анасына ушайды. «Аллах ючюн, Аминат, бу школ бла бездирдинг, хаман бир сёзню айт да тур: школ,школ. Школ къызчыкълагъа не береди? Ол файда берсе, къызчыкъла алгъын да окъурукъ эдиле. Кимге керекди аланы окъуулары? Эркишиле бла бир юйге джыйыладыла да селешедиле да турадыла анда. Алай бла сен, кесинги къызынгдан бошагъанынг бла къалмай, къалгъанладан да бошайса»,— дейди Сафиятны анасы Бийба Айшатны анасы Аминатха.

Андан арысы пьесаны тюз акъыл юретиу халда барады. Акъыл юретиу неге керекди авторгъа десенг, окъумай джахил къалыб кетген къызланы джашауларыны арты къалай боллугъун, неге джетерин кёргюзюр ючюн керек болады.

Сафият джашауда орун табмайды. Эри бла да болалмайды насыблы.

Пьесаны ахырында Сафиятны кесини насыбсыз джашауун ийнарла айтыб, джылай тургъаны кёрюнеди.

Пьеса эки кесекден къуралгъанды дерге боллукъду: биринчи кесеге — Даут бла Солтанны юйдегилерини джашау халлары. Даут, юй бийчеси Аминат, къызы Айшат. Бу юйдеги, джарлы болса да, джангы джашауну тюз ангылагъан, джарыкълыкъны, окъууну излеген юйдегиди.

Солтанны юйдегиси да: кеси, юй бийчеси Бийба, къызы Сафият, бай джашагъанла, джангы джашауну, окъууну, джарыкълыкъны кёрюб болмагъанла.

Экинчи кесеге — Айшат бла Сафиятны юйдегилери, аланы джашау болумлары.

Авторну усталыгъы джетишмегени себебли, суратлау джаны

бла пьеса къарыусузду, бек къарыусуз. Героиланы сыфатлары тюрсюнлери терен ачыкъланмагъанды. Драматургияны джазыу джорукълары: байланыу (завязка), кульминация (пьесаны эм кызыу, эм барыб тохтагъан сейир джери), тешилну (развязка), дагъыда аны кибик магъаналы затлары джокъду.

Пьесаны быллай кёб кемлиги болса да, кесини муратына джетгенди. Ол кёзюуде халкъгъа уллу ангылатуу (агитацион) магъанасы болгъанды.

Сюжети Боташаны Абидатны пьесасына ушагъан, аныча ала да джахилликге, къарангылыкъгъа къаршы темагъа джазылгъан М. Акъбай улу «Къарангылыкъдан джарыкъгъа» (1932), З. Булгакова бла Байкъулланы Магометни «Джарыкъ джашаугъа» (1933), деген пьесалары чыгъадыла.

Акъбай улу «Къарангылыкъдан джарыкъгъа» деген пьесасында атасындан, анасындан къачыб кетиб шахарда интернат школгъа окъургъа кирген Айшатны суратлайды. Айшатха юйден къачаргъа къарнашчыгъы Сафар бла элде тиширыуланы ишлерин джорютюб тургъан активист Аминат болушадыла. Бу пьеса да суратлау джаны бла къарыусузду. Героиланы сыфатлары учхара бериледи. Драмалыкъ болум джокъну орнундады. Эки-юч монолог бла автор героину сагъышын, акъылын, оумун, сезимин билдириб къояргъа излейди.

З. Булгакова бла М. Байкъул улу джазгъан «Джарыкъ джашаугъа» (1933) деген пьесада джахилликге къаршылыкъдан сора таулуланы джашауларына чырмау, керти заран болгъан эски-чирик адетле ачыкъланадыла, хырланадыла.

Октябрь революциягъа дери тау элде дохтур хазна болмагъанды. Болгъан да — фельдшерле, эркишиле болмаса, тиширыу джокъ эди. Эркишиге (дохтургъа, фельдшерге) барыб, кесини аурууун, кыйынлыгъын ачыкъ айтыргъа таулу тиширыула уялгъандыла, тартыннгандыла, адетле джол бермегендиле, билгичле болгъандыла. Неллай бир бакъсала да, дуа бла, тюрюрген бла ала кишини да сау этиб онгдурмагъандыла.

Пьесаны тёрт кёрюнююу да ангылатуу диалогладан къуралыбды. Диалогланы магъанасы: дуачылагъа, билгичлеге, хыйнычылагъа ийнанмагъыз, бармагъыз, дохтурлагъа ышаныгъыз, алагъа бакъдырыгъыз кесигизни демекликди.

Къурман бла Тауджанны кызлары Зули Ростовда окъуйду. Ол юйюне каникулгъа келген кёзюуде джыйылцугъа кетиб тургъанлай, Балдан деген айтылыб тургъан хыйнычы билгич келеди. Анга бек кёб адам кесин бакъдырыргъа деб барады. Алай а керти болушлукъ табмайдыла. Асият да ол адамланы бириди. Юч джылны кыйын ауруудан ауруб, Асият тёшек болуб тургъанды. Бу хапарланы биринчи кёрюнюуде Зулиден

эшитебиз. Башха хапарла да айтады Зули: Ростовда джашаудан, колхозну юсюнден. Андан ары Зули медучилишени бошаб, элине келпб, ишлеб башлагъаны, адамланы саурукъларын сакълауда къалай кюрешгени суратланады. Кыйын ауруудан ауруб тургъан бир адам, Зулийни болушлугъу бла сау болуб, колхозгъа киреди.

Гебенланы Имауддинни (Гемманы) «Бирликде—тирилик» (1930 дж.) деген пьесасы да агитацион пьесаланы бириди. Гебен улуну ол биринчи пьесасы тюлдю. Андан алгъа «Къарангылыкъ» (1926), «Эски адетле, джолла» (1928) пьесаланы джазгъанды.

Къарачайда суратлау чемерликни биринчи коллективин Гебенланы Гемма къурагъанды. Ол 1926 джыл Учкулан элде драмкружок къураб, «Къарангылыкъ» деген пьесаны салгъанды. Кружокну членлери Къарачай областда белгили хирург Баскаев Петр Михайлович, Гемманы эгечи Гебенланы Акълима, комсомолчу къыз Джуккаланы Сейир, Батчаланы Абдул-Керим, партияны 1927 джылдан члени Магулаланы Зоя, Борлакъланы Магомет эдиле.

Андан сора Гемма Нарсанада Гитче Къарачай райисполкомну клубунда ишлейди, драмкружок къураб, пьесала салады. Артда Микоян-Шахаргъа (Карачаевскеге) кечюб, джарыкълыкъ ишлени кенг джаяды. Къарачайны эллерине культпоход этиб, эл клублада 30 тюрлю затны кёргюзеди. Джырдан, тепсеуледен сора да 3 пьеса салады. Аланы ичинде «Бирликде — тирилик» деген пьеса да болады. Заманнга кёре «Бирликде — тирилик» халкъгъа магъаналы, заманны излемин тындыргъан пьеса болгъанды.

Театр деб неге айтылгъанындан хапары болмагъан халкъ, театрны келгенин эшитгенлей, тамашагъа къараргъа къуюлады. Ол джыллада элдеде спектакллени хакъсыз(ачхасыз) кёргозе эдиле.

Сценада оюн башланады. Элде, юйде бола тургъан затланы спектаклде кёрюб къойгъанларында, къараб тургъанла оюнга кеслери да къошулгъанча болуб къалгъандыла.

«Бир джолда, ойнай тургъанлай, сценагъа:

— Мустафа, несине къараб тураса? Аны къаллай ит болгъанын кёрмеймисе? Қулакъ джанына бер да тёнгерет! — деб, къычыргъан таууш келди,» — деб эсине тюшюреди ойнагъанладан бири.

Пьесаны сюжети дин къуллукъчула бла байла коллективизациягъа къаршчы кюрешгенлеринден къуралгъанды. Коллективизациягъа заран болур ючюн ётюрюк хапарланы джарашдырыб джаядыла. Колхозчуланы барысын бир уллу юй ишлеб,

ары джыярыкъдыла, хар он адамгъа бир джуургъанны берикдиле. Айтмай турадыла ансы, джуургъанла келгендиле деген хапар халкъны къайгылы этеди. Элге облысполкомну къуллукъчусу Батчаланы Абдул-Керим келеди. Хапарланы ётюрюк болгъанларын, колхоз деб неге айтылгъанын элчилеге ангылатады. Колхозгъа кирирге сюйгенлени джазады. Кёб юйдеги кеслерин джаздырадыла. Байчора бла афенди бир къауумлагъа (Айшат, Мустафа, Локкаш) тил бериб, адамла колхозгъа кирмезча бузукъ этдириб кюрешедиле. Алай болса да халкъ, ала айтханнга къарамай, колхозгъа джаздырады.

Пьесаны аягында Байчора бла аны къауумуну колхозгъа къаршы кюрешлери ачыкъланады. Тёртюнчю кёрюнюде алагъа сюд этилгени бла пьеса бошалады.

Гебен улу Гемма бу пьесаны драма джазыу джорукъгъа келишдириб джазаргъа кюрешгенди. Пьесаны экспозиясы — байланыуу, кульминациясы, тешилинуу — ачыкъ кёрюнуб турады.

Байланыу — бир-бирине къаршы эки къауумну кюрешибашланыб тебрегени болады; кульминациясы — Абдул-Керимни эл джыйылыуда сёзю. Ол облысполкомдан келиб, колхозну юсюнден ётюрюк хапарланы баямлайды, ангылатады, колхозну не зат болгъанын, аны къаллай муратла бла къуралгъанын айтыб, адамланы разы этеди. Элчиле колхозгъа джаздырыб башлагъанлары — тешилиу болады: коллективизацияны джаулары ачыкъ болуб, алагъа сюд этилгени.

Геройланы сыфатларын теренирек кёргюзюрге тырмашханы афендинни сыфатындан танылады. Афенди, дин къуллукъчуланы асламысча, хыйлачыды, кесине гыл тюшюрюге излейди, амал-такбалчыды.

Байчораны сыфаты учхара суратланады. Байны аман иннетлиги, хыйлачылыгы, джангы джашауну кёрюб болмагъаны терен берилмейди.

Къалгъан геройланы сыфатлары алай терен ачыкъланмайдыла.

Абдул-Керим келиб сёлешгенлей, халкъ барысы аны джанына аууб къалгъанча кёргюзеди автор. Джашауда алай болуб къалмайды. Джазыучу былайда, ол заманнга кёре, болумну тюз суратлааылмагъанды: коллективизацияны кёзююнде къарангы халкъны ангысындан афендилеге, байлагъа ийнанмакчылык алай къуруб кетмеген эди. Артыкъсыз да орта, ортадан онглурак джашагъанла уа къалайгъа ауаргъа, къайсы къауумгъа къошулургъа билмей, чайкъалыб, ар-сар болуб, иги кесек заманны тургъандыла. Ол себебден эрлай таукел болуб, колхоз-

гъа джаздырыб къояллыкъ тюл эдиле башдан-аякъ элчиле барысы.

Джыйырманчы-отузунчу джыллада агитацион пьесала, Октябрь революция келтирген джангы джашауну излемине кёре, эм керекли темалагъа джазылыб, адамлагъа джашауда бола тургъан тюрлениулени тюз ангылатыб, билим алыугъа, джарыкълыкыгъа тартыб, коммунист ангыны сингдирирге болушхандыла.

Ала гитче пьесачыкъла болгъандыла. Авторланы суратлау джоллары да бир-бирине ушаш. Адам кёб сагъыштмегенлей, баш геройну ачыкъ айтхан сёзлеринден пьесаны мураты ангылашыныб къалгъанды.

Ислам дин Шимал Кавказгъа XVIII ёмюрде киргенди. Аны бла бирге динни джорукълары, муслиман халкъланы ол кёзюу-ледеги адетлери: шериат, адет дегенча нормалары келедиле. Шериат бла таулу тиширыуну башына эркинлиги болмагъанды. Тиширыуну эркинлиги эркишини къолуна берилгенди. Ата юйюнде атасы, къарнашлары бийлик этиб тургъандыла, киши юйюне (эрге) чыкъса уа — эри. Атасы, анасы кимни сюйселе, кимни джаратсала, анга берген болмаса, къызгъа джаратамыды, джаратмаймыды, сюемиди, разымыды деб соруу болмагъанды. Кёбюсюне ким кёб къалын берсе, анга зор-джол бла болса да бериб джибергендиле. Байны джашы болса, бир кесек джар-тыракъ эсе да, огъай демегендиле. Адамны сыйын сындыргъан (сатхан), бедишлик адетле сезими кенг болгъан, акъыллы тау-луланы терен къайгыртхандыла. Октябрь революция аллай болумну къоратыб, тиширыулагъа баш бошлукъ, эркинлик бергенди. Тиширыу окъургъа, ишлерге, кърал оноулагъа къошу-лургъа, сюйген ишин сайлаб ишлерге, джашау нёгерни кесил сайларгъа толугъа эркинлик табханды.

Совет властны ал джылларында берилген эркинликле бла хайырланыргъа тиширыулагъа заран болгъан, къарангылыкъны аууна чырмалыб, шериатны джакълаб тургъанла да аз тюл эдиле. Аллайлагъа къаршчы пьесаланы бири — Гебенланы Гемманы «Эски адетле, джолла» (1928 джыл).

Пьесаны баш герою Фатима джумушакъ джюрекли, джумушакъ сёзлю, адамны джазыкъсына билген, тюз иннетли, тынч, ариу халили къызды. Тёгерегинде бола тургъан артыкълыкыгъа джюреги чыдамагъаны белгилиди, къарыусузлагъа болушады. Арыкъ деген къарт джумушчу кишини къоруулай, атасы Заурбекге былай айтады: «Атам, бу джазыкъны хаман джанын къыйнаб, инджитиб, кюрешиб нек тураса? Не излейсе сен мындан? Алайсыз да, къуру сюеклери болмаса, эти къалмагъанды. Ол да бизни кибик адам тюлмюдо? Биреу ашаб,

джатыб, биреу а анга ишлеб тургъаны тюзмюдү? Хар ким къаруундан келгенча ишлерге керекди».

Фатиманы Хасаннга, кеси джаратхан джашха, джарлыды деб бермейдиле да зор бла атасы, анасы бай джашха береди.

Фатима эрин ёлтюрюб, Хасаннга къачыб кетеди. Алай бла Фатима эски-чирик адетлеге къаршчылыгъын кёргюзеди.

Шериатны нормаларына бой салыб юрениген, джумушакъ джюрекли таулу къыз алай этерикди деб ийнаныргъа да къыйынды.

Фатима ол ишни этер деб ийнаныргъа болур эди джазычу Фатиманы сыфатын кючлю, не къыйын ишге да таукел, тири, джукъдан къоркъмагъан, батыр тиширыуча суратласа. Фатиманы сыфаты джарты-къурту берилиб къалады, аны хали шартларындан бир кесек айтылыб къалады.

Фатима туууб, ёсген юйдеги бла да терен шагърей болалмайбыз. Атасы Заурбек бай киши, сёзюнден таймагъан, джумушчулагъа бек къаты, хар ким анга баш уруб турлукъларын излеген адам. Қызын джарлы джашха берирге ийлыгъыб, джашауун кеседи. Ол иште Фатиманы анасы да анга (эрине) болушады.

Анагъа уа бай кюеу керекди. Бир-бирде къызын джазыкъсыннан кибик этеди, алай а болушургъа, къорууларгъа излемейди. Атаны, ананы да тышхы адамла бла келишиулери, джашагъа къарамлары, башха хали шартлары — барысы белгисиз къалады.

Фатиманы эри, эрини юйю байдыла дегенден сора суратланмай къаладыла. Эри Фатимагъа тыйыншылымыды, тыйыншызмыды, сюемиди, ариу кёремиди, багъалатмаймыды, иги адаммыды, къаллайды — бу затла сыфатланмай къаладыла.

Пьесаны геройларыны сёз урумларындан халилери, адамлыкъ шартлары ачылканмайды.

Айтылынган кемликлени чуруму джазычуну билими джетишиб, чемер суратлау тил бла джазмагъаны, драматургияны джазылыу джолларын билмегени, усталыгъы джетишмегени.

Пьесаны кульминациясы, тешилиую да тёртюнчю кёрюнюуде Фатима кеси кесин ёлтюрсени болады.

Фатима джанындан тойгъанын, джашаудан тюнгулгенин, кечинмексиз болуб къалгъанын, аны джюрегинде къыйынлыкъланы терен суратлаб, джазычу къарагъан адамланы пьесаны тешилиуюне хазырлайлмагъанды.

Пьесаны геройларыны энчи къыйынлыкъларын джамагъатны историялыкъ, социал болуму бла байламлы этиб кёргюзалмагъанды. Бу да пьесаны къарыусуз джерлерини бириди.

Борлакъланы Магомет «Насыбсыз къарачай къыз» (1929) деген пьесаны джазады. Пьесаны аты темасын ачыкълаб турарды. Борлакъ улу, Гебен улуча, Совет властны ал джылларында Къарачайда бола тургъан болумну кѣргюзеди.

Авторну мураты адамланы ангыларындан, джашауларындан шериатны къарангы адетлери тамыры бла къурумай халкъгъа насыблы джашау табылмазлыгъын ачыкълауду.

Борлакъ улу Гебен улудан уста, таб тил бла сейир суратлайды. Муратына джетер ючюн автор пьесаны къаршчылыкъ суратлау джол бла къурайды. Турмуш болумлары, джашау-гъа къарамлары, хали шартлары бир-бирине къаршчы тургъан эки юйдегини кѣребиз. Бир джанындан Байдымат туууб ѳсген юйдеги, экинчи джанындан — Локкалары.

Байдыматны анасы Минатны сыфаты къалгъан геройланы сыфатларындан айырылыб башха тюрлюдю, кесине эс бѣлдиреди.

Минатны акъылы, дуняда байлыкъдан уллу насыб джокъду деб, алайды. Аны ючюн къызын акъылы мусхам, чырайы эрши, кѣб къалын берлик бай джашха берирге таукел болгъанды. Къызы Байдымат Локканы сюеди. Локка акъыллы, чырайлы, адамла бла келише билген, джумушакъ джюрекли. Адамлыгъы толугъа, джигит джашды. Джарлы болгъаны ючюн, Байдыматны анга бермейдиле. Минат къызыны джылагъанын, эрини аккыл болгъанын, джашыны онгсунмагъанын къулакъгъа алмайды. Байдымат къалыннга сатылгъандан эсе ѳлюрге разыды. Минат кючлю, ауузлу тиширүүду. Бир кесек заманы ишсиз олтурмайды, къалгъанладан да аны излейди, бай болургъа тырмашханлай турады. Юйню оноуу Минатны къолундады. Аллай адам юйню оноун башхагъа беремиди! Баш иесине Шакайгъа оноу соруб кюрешмейди. Айтханына Шакайны дженгил къаратады, не айтса, аны этдиреди. Минатны алайлыгъын билиб, къызын тилей келгенде да келечиликни Минатха айтадыла. Алагъа Минатны джуабы керекди. Ол айтхан боллугъун биледиле. Минат келечилени ариу айтыб ашырыб, ишни баджарыр къайгъысына кириб къалады.

Минатны джашы Джамболат: «Байдымат разы боллукъ тюлдю. Бурунгу адетле энди къалгъандыла. Джангы джорукъ бла кеслери разы болмай, зор этиб эрге берирге болмайды дегенинде, анасы: «Тели, сен нек дауур этесе? Нени ангылайса? Ала бизге къаллай къалын берликдиле: санга — минер ат, джегер ѳгюзле. Сен, кѣб гырылдамай, бар да Байдыматха соргъан кибиб эт. Аны разы болгъаны, болмагъаны иш тюлдю. Биз аны Джаттолагъа бермей къоярыкъ тюлбюз. Не джорукъду, не законду ол? Мени джаным сау болуб, къызымы ол

большевик законла бла эрге берлик тюлме. Бар, санга айтылынганны эт»,— дейди. Минат, не обурлугъун да салыб, ишни тюз болгъанына эрин ийнандырыгъа кюрешеди:

— Аталары, сен быллай ишлени алай иги ангылаялмайса. Биз Байдыматны Мазанны джашына берирге керекбиз. Ол бизни хоншубузду. Кесибиз къарт болгъанбыз. Ауругъаныбыз болса, Байдымат ол бай юйден табханын келтириб турлукъду. Биз да кесибиз этген ушхуур сууугъунчу анга джетдирирге боллукъбуз. Байдымат джашарыкъ Мазанны юйю уа хычын ич кибиб бир юйдю. Сен бу затлагъа сагъыш этчи,— дейди.

Минат кесини джутлугъун джашына, эрине да джукъдуруб кюрешеди. Байдыматны кеси бла уа башха тюрлю селеше биледи. Башхагъа къачыб кетеди деб къоркъаракъ да болады. Чынг алгъа ариу айта, татлы тил бла терилтир муратда тюшюндюрюрча селешиб башлайды. Байдымат а эшитирге да суймейди, унамайды. Минат къоркъутуб тебрейди:

— Атанг бла мен айтханны этмесенг, харам этиб къоярыкъбыз, къарнашынг кесин ёлтюрлюкдю.— Не кюрешсе да къызын «хо» этдиралмайды. Сора Минат ачыуланады:

— Сени адамгъа санаб селешгенни сёзюн ангыламай эсенг, чачылыб-бузулуб къаллыкъ эсенг да, биз кесибиз айтханча этерикбиз. Дыф дечи, гёзеннге атыб, тышынгдан кирит салыб къоярыкъма.— Не ариулукъ бла, не къоркъутуб, не туюуб Байдыматны унаталмагъанларында, Минатны кёлюне келеди къызына хыйны этилгенди деб, хыйнысын «билгичге», афендиге айтыб къоратыргъа излейди. Кеси билгич Бушайгъа барады, Шакайны афендиге ийеди. Минат хыйлачы болгъанлыкъгъа, къарангы, джахил болгъаны себебли, Бушайгъа керти ийнанганды, къулакъ ийиб элге белгиле «билгични» кёзюне къараб тынгылайды. Шайтанлары Минатны келлигин, не инджиую болгъанын айтхан эдиле, алай болса да, кесини ауузундан эшитирге излегенин билдиреди Бушай. Бушай Минатны тынчылыкълы этеди: иши кеси суйгенча боллукъду, къызы Джаттолагъа барлыкъды, 80 джыл джашарыкъды, кёб джашлары, къызлары да боллукъду, бек бай джашарыкъды деб, аллайла айта тургъанлай, Байдымат кесин ёлтюрдю деб, къуугъунна келиб къалады Джамбот.

Шакай афендиде тургъанлай анга да ол къуугъун джетиб къалады.

Шакайны Минатча хыйлачылыгъы джокъду, туура сёзлюдю. Юй бийчесини къаршчы, ауур сёзлерине тёзгенликге, къызы джууаб этсе уа — унарыкъ тюлю. «Сен умут этме тилеб, джалыныб турлукъдула деб, башха зат этмей кёзлеринги чыгъарырма, зийнадан туугъан»,— деб, къыджырайды къызын.

Байдыматны кърнашы Джамбот аллында эгечи ол тели-сыман азрейлиге барлыгъын унамайды, тыйыншылы кърмейди, артыктыкыгъа тергейди, алай а байдан келлик къалынны юсюнден селешине башланса, разы болуб къалады.

Уллу эгечи Хауа да анасы джанлыды. Бу «джыйын джанлыгъа» Байдымат кеси джангыз кършчы туруб кюрешеди. Аны кюрорулагъан юдегиден киши чыкъмайды. Кеси кесин кюрорулаб, къаджыкъмай кюрешеди:

— Сиз атла, ёгюзле алгъанлыкъгъа, мен джиламугъум бла гырджынны ашаб турлукъма. Огъай, сиз мени балагъа санай эсегиз сагъыннган да этмегиз бу ишни,— деб джилайды.

Автор Байдыматны, элде кългъан къызлача, аны да халиси, кыйлыгы, турмушу алайды; не кыйынны да кълтюрлюкдю, неге да тѣзерикди, кесин а сатдырлыкъ тюлдю. Аллаи бедишлик ишни унарыкъ тюлдю, деб кѣргюзеди.

Байдымат, не къаты кюрешсе да, башына эркиник табалмайды. Локкагъа къачыб кетгенинде да сыйырыб келгендиле. Джангыз ёлюмдү Байдыматха баш бошлукъ берлик.

Байдымат кесин ёлтюреди. Къарангы, джахил адетлеге бойсунмайды. Ёле эсе да хорлатмайды кесин.

Пьесада Байдыматланы юдеги бла бирге Локкаланы юдеги да суратланады. Бу юдегиде биз кѣребиз: бир-бирин сыйуб, сыйлаб, ариу кѣруб, бир-бири сѣзюне тынгылаб, ангылаб, эс бѣлюб джашайдыла. Джарлы юдеги болса да, джюреклери ачыкъ, кѣллери джарыкъ, къонакъ сыйген адамладыла. Локка юдегили болса, аны тоюнда кърманлыкъгъа кесерге кыйлары, хычин этерге уналары джокъ эсе да, алай кыйналмайдыла. Хоншуладан ёнгкюч алырбыз, дейдиле. Алагъа неден да багъалы Локка кеси сыйген къызны алыб, юй боллугъуду.

Кебахан бла Татлыхан къыз къллай джерден чыкъгъанды, бай, джарлы деб кърарамайдыла. Алагъа Локканы насыблы боллугъу керекди. Байдыматланы юдегилеринде байлыкъгъа, онглу болуугъа баш атыу хали Локкалада джокъду.

Пьесаны геройларыны тили аланы ич болумларын, сезимлерин, халилерин кѣргюзюб турады. Сѣз ючюн, Байдыматны тилей келген келечилеги Минат кукаланыб селешеди: «Насыблы бол, афенди, джаным джанынга кър болсун. Къайдан кыкъдын? Келигиз, кел, аурууугъузну алайым». Кѣлюнде болса, болмаса да кърарачайны тилинде джюрюген омакъ сѣзленн дженгил огъуна айтыб (хыйлачыны халиси), кеси онгсуннган Мазанны келечилери келселе да, кѣруб болмагъан Локканы келечилери келселе да, бирча кукаланыб ашырады. Минат сабийлерине, эрине хатерсиз, къаты селешеди. Тышхы

адамлагъа уа, татлы тилли кёрюнюр ючюн, джумушакъ сё-
леширге кюрешеди.

Пьесагъа джазыучу ийнарла, кюуле, халкъ тепсеуле, джыр-
ла кийиреди. Геройлары сёлешселе, нарт сёзле бла кенг хайыр-
ланадыла. Сёз ючюн, Рамазан Локканы тоюна келгенинде: «Ке-
лин, кюнде кюнюгюз да былай болсун,— деб киреди юйге. Къа-
рачайда къууанчха келген юйге алай айтыб кирген адетди.

Байдыматны зор бла Локкадан сыйырыб кетгенлеринде,
Локканы анасы Кебахан: «Ах, мен къыйынлы, насыбсыз, джар-
лыны джашы тюеге минсе да, ит къабар», — деб джылайды.

Авторну тил байлыгъына шагъатлыкъ эте, нарт сёзле пьеса-
да кёб тюбейдиле.

Къоркъмазланы Алийни «Къызыл аскерни тамадасы кадет-
леге джесирге тюшгени» деген бир актлы (1929), Батчаланы
Абдул-Керимни «Ахмат-Батыр» (1933) деген беш актлы пьеса-
лары граждан къазауатны темасына чыгъадыла.

Граждан къазауатны темасы 20—30 джыллада къарачай
литератураны поэзиясы бла прозасында алай уллу орун табма-
са да, драматургия ол кемликни джууады.

Къоркъмазланы Алийни «Къызыл аскерни тамадасы кадет-
леге джесирге тюшгени» деген пьесасында граждан къазауат-
ны заманында Шимал Кавказда класс кюрешииу суратланады.

Даут деген къызыл командир, къарачайлы кадетлеге дже-
сирге тюшеди. Къарачайлы белогвардеец «генерал» (къарангы
таулула, погону болгъанны барына да «генерал» деб къойгъан-
дыла) Даутну кеслерине къошар ючюн, ариу айтыб, алтын по-
гонла тагъаргъа сёз бериб кюрешеди. Акълагъа кёчмесе, ёлюм
бла къоркъутады. Не кюрешсе да, Даут сатлыкъ болмайды, аны
ариу-эрши аптханын да къулагъына алмайды. Даут неден да
революцион борчун, халкъына тюзлюгюн багъалы кёреди.

Тамам къыйын кёзюучюкде Къызыл Аскер келиб къалады да
Даутну къутхарады.

Батчаланы Абдул-Керим

(1902—1935)

Батчаланы Ахияны джашы Абдул-Керим 1902 джыл тууганды. Ёртенланы Азрет, Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут джазгъан кѣзюуде джазыб тургъанды ол.

Абдул Керимни 1929 джыл басмада биринчи чыкъгъан назмусу «Джангы заводха» деген назму болгъан эди (энди ол назмуну аты «Сельмашды»). Аны «Ахмат-Батыр» деген пьесасы къарачай литературагъа граждан къазауат бла Совет властны салыуну юсюнден биринчи чыгъарма болуб къошулады.

Абдул-Керимни таныгъан, билген адамла Ахмат-Батырны ролюн Абдул-Керим кеси алаамат ойнагъан ханарын айтадыла. Бу тема Абдул-Керимни пьесасындан сора къарачай литературада уллу прозагъа кѣчюб, энди граждан къазауатны, Къарачайда Совет властны салыуну юсюнден Къобанланы Дагирни «Таулада таууш» деген романы чыкъгъанды.

1934 джыл Совет джазыучуланы А. М. Горькийни инициативасы бла джыйылгъан I съездине къарачай джазыучуладан Абдул-Керим делегат болуб барады.

Абдул-Керим совет къуллукъда ишлеб тургъанды. Гитче Къарачай райисполкомну председатели болуб да ишлегенди. Батчаланы Абдул-Керим 1935 джыл ёлгенди.

«Башладым»

Бу назмуда Батчаланы Абдул-Керим патчахлыкъны заманында халкъ унугъуб, къарангылыкъ джашаудан, артыкълыкъ джетиуден башын алалмай тургъанлай, Октябрь революция

халкъны джашаугъа кёзюн ачыб, эркинликге чыгъаргъанын. Джахилликни ташлаб, билим алыб башлагъанын суратлайды.

Тилини байлыгъы, суратлаугъа чемерлиги бу назмуну магъанасын толу ангылашдырады.

«Ахмат-Батыр» пьесаны юсюнден

Батчаланы А.-Керимни беш актлы «Ахмат-Батыр» деген пьесасы граждан къазауатны бир кесегин, Совет власть джангы къурала айланган джылланы, революцияны кёрюб болмагъан къауум (байла, бийле, моллала), хыйлалыкъланы да, ётюрюклени да этиб, динни, сатлыкъ адамланы да болушдуруб, урунган халкъны алдаб, Совет властха къаршчы чыгъарыргъа умут этгенлерин кёргюзеди. Акъ офицер Хамзат, къагъытчыкъла (листовкала) джазыб, ол кёзюуледе контрреволюционерле айтычу ётюрюк хапарланы джаяды:

«Большевик» «Уллу ёгюз» дегенден чыкъгъанды, джашаулары хайуанланы джашауларына ушаш боллукъду, ала ата, ана, эгеч, къарнаш деб биллик тюлдюле; ишлеялмагъан къартланы отда кюйдюрлюкдюле, сабийлени бишириб, Кытайгъа ашырлыкъдыла; къатынынг, къызынг да ортагъа салынныкъды,— деб алдайды.

Халкъны джаулары: бай Хаджи-Мурза — хыйлачы, бетсиз, джалчыны терисин къобаргъан, къызгъанч, джалчыны джалын бермей байыныргъа излеген ит адам; аны джашы акъ офицер Хазмат — кир иннетли, адамгъа кечмеклик салмагъан, мурдар джюрекли адам; афенди Хызыр — эки бетли, джыртхыч, «кимден не табайым» деб тургъан осал зат.

Аманлыкъчы адамла бир кир ишден тартынныкъ тюлдюле. Кеслерине таб тюшсе, бир адамны да аямайдыла. Қамгъут бай, ачхагъа кесин алдатыб, къарнашындан туугъан Ахмат-Батырны акълагъа тахсасын бериб тутдурады.

Бу джауланы барын да джарлыны, джалчыны джашы Ахмат-Батыр хорлайды. Ахмат-Батырны эзилиб тургъан джарлы халкъ ючюн джанын аямагъан адам болгъанын кёргюзеди автор. Муну джигитлиги, терен акъыллылыгъы, кючю, хар неге дженгил, тюз оноу эте билгени, джарыкъ халиси, къоркъууну кёлюне келтирмегени — бары да тутхан ишине тамам кёлю, джюреги бла ийнаныб, ол ишни къаты тутханындан чыгъады. Ахмат-Батырны сыфатын джазычу таурухдагъы тулпарлагъа ушатханды.

Пьесаны завязкасы — Ахмат бла эки джалчыны, Тынчджатмаз бла Нанчыкъны, джарлы халкъгъа азатлыкъ ючюн тохтамай кюреширге ант этгенлери.

Андан сора кѣб тюрлю затла боладыла. Ахмат Хаджи-Мырза байны юйюне тюшеди. Анда уа революциягъа къаршы кюреш хазырланады. Столну джанында Хаджи-Мырзаны джашы акъ офицер Хамзат олтуруб турады. Къатында столда акъ аскерге болушургъа хазырланган ачха къалау, Совет властха бек аман, ёппе-ётюрюк сѣзледен джалгъанын джазыб, халкъгъа джаяргъа деб хазырлаб тургъан пнсьмосу. Ахматны атасы, тобукъланыб, баш уруб, кѣзюнде джыламукълары бла, Ахматха тийме, ёлтюрме деб Хамзатдан тилей турады. Хамзат а, джийиргеннген халда, Ахматны атасына: «Аллахны тонгузгъа ушагъан къулу, тонгуз къылча, бит сакъа-лынгы манга нек ышыйса!» — деб тюртюб джибереди. Ахматны атасы джыгъылады. Ахмат, акъылындан чыкъгъанча, тамам ачыуланыб, Хамзатха атылады. Аны ёлтюрюб, столда ачхаланы джарлылагъа деб атасына береди. Елген Хамзатха кесини тонун кийдириб, столгъа чѣкдюреди. «Тейри, атамы сакъалындан эсе, мени гонумда кѣб бит болур, алай болса да, къайгъырмаз, бир кие тур», — деб, Хамзатны кийимлерин кийиб, эм иги атына да миниб, элден чыгъыб кетеди.

Бютеу ючюнчю бѣлюмде кюлкюлюк джерлери драмалыкъла бла аралаш келедиле: кийиниу, танышыу, танымагъан адамланы, киши билмей тургъанлай, бир джанындан чыгъыб къалгъанлары. Акт Хорасан деген джарлы къатынны юйюнде болады. Той этерге джашла, къызла джыйыладыла. Ахматны табар ючюн, акъла джарлыладан адамланы тутадыла. Джарлыланы ёлтюртмез ючюн, Ахмат кеси келиб къалыгъын биледиле. Ол келеди, алай а бусхулчукъгъа чырмалгъан алманы бомбады деб кѣргюзюб, аланы къоркъутады, джарлыланы къутхарады. Акъла, Ахматны тутарыкъларындан тюнгюлюб, аны атасыны къарнашы Къамгъут байны ачха бла терилтиб, Ахматны тутдурурча этедиле. Къамгъут, Ахматны тахсасын бериб, ычхынмазча, кеси сыртындан агъач бла уруб, джыгъыб, акъланы къолларына тюшюреди.

Ахматны къолларын байлаб, арт сѣзюн айтдырыб, ёлтюрюрге къабыргъагъа сюейдиле.

Бу кѣзюуде Хаджи-Мырзаны джумушчу къызы Лейла, Хаджи-Мырзаны къызыны кийимлерин кийиб, кесин танытмай, чабыб келеди. Ол, кесин Хаджи-Мырзаны къызыча этиб, акълагъа аны къарнашы Хамзатны ёлтюрген Ахматны тутханларына уллу бюсюреу этиб, къууаныб, ёлтюрлюкlege, рюмкалагъа къуюб, аракъы береди. Ала аракъы ичген заманда Лейла Ахматны къолларын бошлайды. Ахмат бу джол да къутулуб кетеди. Халкъны болушлугъу Ахматны къутхарыб, къарыу бериб барады.

Бешинчи белюмде акъла, башларына не мадар этерге, къалай къутулургъа билмей тургъанлай, Ахмат Къызыл Аскер бла бирге келиб къалады.

Пьеса «Къызыл Аскер» деген джыр джырланыб бошалады. Пьесада кюлкюлюк затла бла керти джигитлик ишле аралашдыла. Кюлкюлюк зат Тынчджатмаз бла Нанчыкъ деген джалчыланы юсю бла кёрюнеди.

Пьеса Хаджи-Мырзаны джалчысы Тынчджатмазны кесини къыйынлыкъ джашаууну юсюнден джырлай тургъанын кёргюзюб ачылады.

Билмей тургъанлай, ол бир алаамат тон табады, къууаныб, зыккылларыны юсю бла, ол тонну киеди. Къыш джылынган дегенни не болгъанын Тынчджатмаз биринчи сынаиды. Алай а Даулет тонну сыйырыб алады. Тынчджатмаз не къаты тилесе да, тонну анга бермейди.

Бай кетгенден сора, аны Нанчыкъ деген джалчысы келеди. Ол Хаджи-Мырза байны къызы Зайнебни адамлыгъы, джумушакълыгъы ючюн сюйген хапарын айтады. Тынчджатмаз анга: «Сен аркъанны аллай джерге атханса, аркъанынг тюз тюшсе да, туталмайса сен аны»,— дейди. Даулетни алаамат аджирге миннгенин кёрюб, Тынчджатмаз аджирни тамам махтайды. Нанчыкъ, анга кесин дженгдирмей, иесини кёк аджирин махтаргъа къалыб, экиси да бир-бири бла даулашдыла. Ала уруша тургъанлай, Ахмат-Батыр келиб, алагъа айыб этиб, асыры телиден, къарангылыкъдан байланы «маймуллары» болуб къалгъанларын айтады. Ахмат алагъа эс береди. Адамла сыйларын кёлтюрюрча, къаллай адамла болургъа кереклисин ангылатады. Андан сора ючюсю да алайда байла бла тохтаусуз кюреширге ант этедиле.

Тилни суратлау мадарлары

Затны сыфатлаучу сёзлеге эпитетле дейбиз. Эпитет затны болумуна кёре, къайсы джаны болса да бир джаны бла сыфатлайды, кеси да хар заманда сыфатланыб тургъан сёзю биргесине джорюйдю.

Сёз ючюн: джарыкъ джудуз, кюмюш таякъ, чокъракъ суу, акъ булут, къутас чач, тору ат, кюнню алтын таякълары.

Тенглешириу

Джазыучу, суратлагъан затын иги ачыкъ этер ючюн, ол зат бла ушашлыгъы болгъан бир башха зат бла тенглешидире-

ди. Аллай сёзлеге тенглешидириу дейбиз. Сёз ючюн: «Тууар кёз кибик, тюмени терезесинден кюнню джилтинлери киреди-ле». («Къара кюбюр»).

Бетлендириу

Джансыз затлагъа, джаныуарлагъа адамны юсюнде болгъан затланы халисин, кыылыгъын, ишин салыб суратлаугъа бетлендириу дейбиз.

Сёз ючюн: кюн ышарады, чапракъла шыбырдайдыла.

Бетлендириу баснялада, джомакълада кёб джюрюйдю. Джаныуарла адамлача сёлешиб, ойлашыб, ишлеб суратландыла.

Асыл геройну суратланыуу

Суратлау литературада «асыл герой» дегенни эки тюрюл магъанада ангыларгъа керекди: субъективли (энчи) къарам бла, объективли (тюз, джашауда керти) болумуча.

Субъективли магъанада джазыучу, геройну кеси джаратыб аны кыылыгъы, халиси къалгъан адамлагъа юлгю болсун деб суратлагъан персонажына асыл герой дейбиз.

Объективли магъанада уа джангы, иги затны джашауда бардыр, бегитир ючюн кюрешген персонажгъа айтабыз асыл герой деб.

Асыл геройгъа джазыучуну энчи къарамы бла ол геройну джашауда керти болумуну бир-бирине туура келишгени авторну джамагъат джашауну законларын ангылагъанына кёре, эскилик бла джангылыкъны кюрешинде къайсы джанына аугъанына кёре болады.

Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында асыл герой болуб суратланган орус ишчи, большевик Семён болады.

Ол, Ташчыда ишлеб, анда ишчилени арасында революцион ишле бардырады, ишчиле класс джау ким болгъанын, азатлыкъны, революцион кюреш болмай, башха джол бла табылмазлыгъын ангылатады. Семен Ленинин иннетин бардырады, къарачайлы джарлыланы, джалчыланы класс сезимлери Семённу болушлугъу бла ёседи.

Семён интернационалистди, ленинчи партияны, алчы революцион пролетариатны адамыды.

Джазыучу Семённу образы бла Россияда революцияны аллы кёзюуде къарыу алыб баргъан, хорламны иеси боллукъ джамагъат кюнню — революцион пролетариатны сыфатлайды.

Сёз ючюн, Батчаланы Абдул-Керимни «Ахмат-Батыр» деген пьесасында асыл герой Ахмат-Батырды.

Семён Россияда революция хазырлана тургъан кёзюню героюну образыды. Ахмат-Батыр а граждан къазауатда революцияны хорламын джакълагъан, Совет властны бегитирге кюрешген героюну образыды.

Ахмат-Батырча асыл геройла Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинде Васильченко, Ахмат, Темирбашдыла, д. а. к.

Гитче жанрладан уллу жанрлагъа атлай, чыгъармачылыкъ усталыкълары, сынамылары байына, джангы джолла, джангы суратлау мадарла излей, къарачай джазыучула джаш литературабызда асыл геройланы сыфатларын, аланы ич дунияларын, психология болумларын теренден терен ачыкълай барадыла. Бир-бири сынамына таянадыла, бир- биринден юре-недиле. Бу заманда джазылгъан чыгъармалагъа тенглештириб къарасанг, байламлылыкъ бла биргелей, ёсюм белгиле танылыб турадыла.

Эбзеланы Шахарбий

(1913—1982)

Эбзеланы Кёккёзню джашы Шахарбий 1913 джыл Джёгетейде туугъанды. 1921 джылда юйдегилери бла Нарсана шахаргъа кёчгендиле. Анда Ленин атлы тогузджыллыкъ орта школну 1929 джыл бошагъанды. Комсомолчу джылларында Шахарбий кёб тюрюл суратлау кружоклагъа къатышханды. Нарсанада къарачай клубну залына 500—600 адам сыйына эди. Анда суратлау кружокла ишлей эдиле, оркестр, орус, къарачай драмкружокла, «Синяя блуза» хор кружок, д. б.

Къарачай клубну сценасында талай классика эмда къарачай пьесала кёргюзюлген эдиле. Гебенланы Гемма джазгъан «Эски адетле» деген пьесада Хасанны ролюн Шахарбий ойнагъан эди. 1930 джыл Шахарбий клубну тамадасы болуб ишлейди. Къарачай джырладан, тепсеу тартыуларындан, тепсеуледен къралгъан концертле бериб башлайдыла. Ол джылда Шахарбийни «Огъурлу» деген комедиясын биринчи кере саладыла. Терезеге, Ючккеннге, дагъыда башха элlege барыб, элчилеге кёргозедиле, Нарсана шахарны клубларында, санаторийледе саладыла.

1931 джыл. Север Кавказны ара шахарында — Ростовда Север Кавказны халкъларыны искусстволарыны биринчи олимпиадасы болады. Къарачайдан ары барлыкъла 50 адамдан аслам эдиле. Репертуарлары — халкъ эмда джангы джырла, тепсеуле. «Огъурлу» деген пьесаны анда кёргозюрге хазырайдыла. Къарачай областдан сора да олимпиадагъа Дагъыстан, Терк Башы Тегей, Ингушетия, Чечня, Къабарты-Малкъар,

Адыгея, Черкесия, Калмыкия къатышадыла. Ростов шахарны ишчилери бла къуллукъчулары, он кюнню ичинде халкъланы искусстволары бла шагърей болуб, уллу багъа бередице. Кёргюзюлген пьесаланы ичинде «Огъурлу» бла Адыгей областны коллективи салгъан пьеса биринчи орунну аладыла. Арт кечедэ Максим Горький атлы театрда уллу концерт бериледи. Ол кече къууанчлы джыйылыуда Къарачай областны къауумуна Къызыл байракъ берилгенди. Шахарбий, андан къайтхандан сора, Къарачай областда ансамбль къурайды. Ансамбль Нарсананы санаторийлеринде, клубларында концертле береди, халкъны къарачай тепсеуле бла, джырла бла шагърей этеди. Иссисууда, Ессентукда, Железноводскеде, Гитче Къарачай районну эллеринде магъаналы, сейирлик концертле салады. 1933 джыл Эбзе улу орус джазыучу Юрий Либединский бла шагърей болады.

Шахарбий, Бийчесындан къайтыб келе, джолда уллу джумушакъ таш табыб, юйге келтиргенди. Ол сейирлик ташны къазыб, джонуб, Ленинни полупрофилин салганды, Либединский кёргенинде, анга уллу эс бёлюб, ким этгенди, деб сорады. Шахарбий барельефни хапарын айтады. Либединский фотоаппараты бла Ленинни барельефни суратын алады.

Либединский юч айдан сора ол суратны «Правда» газетни ючюнчю бетинде «Искусство горцев» деб чыгъарады. Статьяда Ленин таулулагъа берген насыбны юсюнден джазгъан эди ол.

1934 джыл Иссисууда Эбзеланы Шахарбийни башчылыгы бла къарачай ансамбль концерт береди. Бу концертде Г. К. Орджоникидзе болганды. Къарачай джашла бла къызла тепсеулени кёргюзгендиле, Шахарбий а 27 къама бла стемени тепсегенди. Концертни ахырына джетгенден сора Орджоникидзе, джашланы, къызланы да къолларын тутуб, алгъышлагъанды. «Джашасын бизни партия» деген джырны артыкъ да бек джаратханды ол.

Экинчи кюнюнде уа Нарсанада Горький атлы театры залы солугъан адамладан, нарсаначыладан толду. Аланы иги кесеги къарачайлыладыла. Бу къадар адам, Орджоникидзени кёрюр ючюн, аны бла бирге уллу концертге къараргъа келгендиле.

Концертни ахырында «Джашасын бизни партия» деген джырны джырагъанларында, эм алгъа Орджоникидзе, аны бла бирге саулай зал ёрге туруб, бир-эки минутну къол къагыб тургъандыла.

1935 джыл Шахарбий Къарачай областда Микоян-Шахарда ансамбль къурайды.

1941 джыл Эбзеланы Шахарбий Уллу Ата джурт къазуатха кетгенди. Сталинград урушну биринчи кюнлеринден Ша-

харбий анда болгъанды. Къазауатда этген джигитлиги ючюн къралыбыз аны 4 кере кърал саугъала бла сыйлагъанды. 1945 джылда аскерден къайтханды.

1961 джылдан Эбзе улу областны радиокомитетинде музыка бёлюмню редактору болуб ишлейди. Андан сора пенсиягъа чыгъады. Шахарбий бютеу да 52 джыр джазгъанды, аланы ичинде онекиси сабийлеге джазылгъанды.

«Огъурлу» деген пьесаны юсюнден

Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы 1931 джылда джазылгъанды. 1931 джылдан 1937 джылгъа дери басмада чыкъмай, къолдан джазылгъаны бла, сценада таймаздан салыныб тургъанды. Урунганла муну Нарсанада, Ючкёкенде, Терезеде, Джёгетейде, Микоян-Шахарда (эндиги Карачаевскеде) сценада кёргендиле. Ростов шахарда тау миллетлени олимпиадасы этген заманда да кёргюзтюлюннгенди пьеса.

1937 джылда «Огъурлу» басмадан чыгъады. Драманы баш герою Огъурлу джарлы халкъдан чыкъгъан джашды.

Сюжети

Пьесаны сюжети сюймекликни юсюнден башланган чурумла бла байланыбды. Бай Джанхотну кызы Зайнеб кесини сюйген джашы темирчи Азрет бла джашау ёмюрюн бир этер ючюн кюрешеди. Атасы бла анасы Зайнебни, кесини сюйгенине бермей, акъ офицер Солтаннга берирге излейдиле. Зайнеб, атасыны зорлугъу бла кюрешген бла биргелей, Солтанны кёрюб болмай, андан башын алыргъа излейди. Зайнеб бла Азретни джанында, аланы сюймекликлерин джакълагъан Огъурлу бла Зайнебни тенг кызы, атасыны къарнашындан туугъан Фатима боладыла.

Пьесаны биринчи актында Зайнебни атасы бла анасыны базаргъа къуралгъанлары суратланады. Ала кетселе, Зайнеб Азрет бла тубеб сёлеширге умут этеди.

Экинчи актында Солтан бла Азрет Джанхотлагъа бир кёзюде келедиле да, Зайнеб, экисин да бирден кёрюб, аланы болумларын, сёзлерин, халилерин тенглешидириб, сынаб, Азретни джаратыб тохтайды.

Пьесаны ючюнчю актында Солтанны кысхакъыл, къоркъакъ, эки бетли болгъаны ачыкъланады. Огъурлу туйгенден сора, Солтан, къоркъаракъ да болуб, Зайнебни кесине илешдиралмазлыгъын да анылаб тохтайды.

Джанхот бла Айшат, юйге келиб, Солтанны туйюлюб,

онгсуз болуб тургъанын кѳредиле, Солтанны болумсузлугъун билиб, Азретни джаратыб, Зайнебни анга берирге оноулашадыла.

**Огъурлуну
сыфаты**

Пьесада бу юйдегини джашау болумун кѳргюзюуде Огъурлуну сыфаты хар бир героину энди сыфатын, болумун, адамлыгъын ачыкъларгъа болушады. Огъурлу Ахмат-Батырча джигитлиги болмаса да, кесини муратына джегер ючюн, талай лагъым, хыйлалыкъ этиб, муратына джетеди. Огъурлу муратына къалай джетгенин кѳргюзюр ючюн, аны халисини болумларын ачыкъларгъа керекди.

Огъурлу, кесин тели обур кибики этиб, эслей, кѳре тургъан затларын да эслемегенча, ангыламагъанча этиб къояды. Байланы къолунда, джалчылыкъда кѳрген къыйынлыгъы, инджию аны халисин, къылыгъын бир тюрлю бир кебде джарашдыргъандыла. Огъурлуну джигитлиги да барды, адамны болумун дженгил огъуна ангылай биледи, керек кюнде тирилик этер ючюн да къаллыкъ тюлдю. Баш героину бу тукъум халын автор кеси былай ачыкълайды: «Огъурлу деб, мен гитче заманда, хоншубуз бар эди. Ол бек джарлы джашай эди. Асламысына джалчылыкъ бла кечиниучен эди. Тюрлю гыкка къылыкълары бла биргелей, обурлугъу да бар эди аны».

Огъурлуну халисинде да аллай обурлукъну кѳребиз. Ол кишини джанына тиймейди, анга берилген джумушну тындырмай къоймайды, бай эрши кѳрюрча заты болмайды, бай бла ачыкъ урушмайды, байгъа разы болмагъанын джюрегини теринде кишиге билдирмей тутуб, керти акъылын, байгъа эшитдирмей, бир джанына айланыб, спектаклге къараб тургъанла эшитирча айтады.

Огъурлу джюрегинден айтханы, аны ичги сѳзюню байлагъа къаршчылыгъы кесине адамлача джашаргъа джашау излегенин кѳргюзеди.

Огъурлу хар ишге амал табхан, таблыгъын билген адам болгъаны себебли, Зайнеб бла Азретге да таб оноуу бла джашауларын бир этерге болушады. Огъурлу деген атны автор анга бош атамгагъанды.

Огъурлу Азретден Зайнебге хапар алыб келеди; Зайнебни атасы бла анасы кетген кѳзюуде, ала бир-бирине тюбѳб сѳлеширча, экиине да тил береди. Атасы, анасы юйде джѳкъ заманда Азретни Зайнеблагъа алыб келиб сѳлешдиреди. Аны бла къалмай, Солтанны да осал болумуну барын Зайнебге танытыр ючюн, Зайнебни джашыртын тынгылатыб, кеси ууакъ чурум ачыб, Солтанны тели-мели сѳлеширине джол ачады. Азрет бла сѳлешгенинде уа, Солтан Зайнебни сындырыб, учхара сѳз-

лени айтханын Зайнеб тынгылаб эшитеди. Ахырында, Солтанны хыликке сёзлерин кёлтюралмай, Огъурлу, аны эсиртиб, сора туюлюб уаадых этеди. Солтанны, эсиргенден джугъун да билмей, туюлюб тургъаны аны бек табсыз болумгъа тюшюреди, кюлкюлюкге, хыликкеге башы къалады.

Пьесаны башха персонажларыны образлары, аланы социал ангылары да Огъурлуну юсю бла толу ачылады. Сёз ючюн, Джанхот, Огъурлуну тогъуз джылны джегиб, джалын да бермей тургъан къой, анга айран бла кесек нартюх гырджындан башха ашарыкъ ашатмайды, къызы бла сёлешгени ючюн тюеди. Огъурлуну джюк ташыгъан хайуандан башха кёрмейди, адамгъа керек джашау анга да керекди, деб билмейди. Огъурлу къатын алыргъа излейди, бай Джанхотха ол бек кюч тиеди, ол затны Огъурлу айтыргъа, эсине келтирирге къайдан къолундан келди деб, бек сейирсиниб, къаты чамланады: «Не да неди, Огъурлугъа къатын неге керекди? Башынамы урлукъду?»

Огъурлугъа ишлер ючюн джаратылгъан джаныуарды деген болмаса, аманлыкъчы, ичгичи, бир ишге да джарамай айланган Солтан да башха тюрлю зат кёлюне келтирмейди. Солтан Зайнебни алыргъа излегени да Джанхотну байлыгъы ючюн, бир джукъ джыртар ючюн болмаса, керти, кирсиз суюмеклиги болуб излеменди.

Огъурлуну сыфатыны юсю бла юйню, юйдегини ичиндеги къаугъала социал кюрешге айланыб къаладыла. Огъурлу телиликге, аманлыкъчылыкъгъа (Солтан), махтанчакълыкъгъа (Айшат, Джанхот), къысхакъыллыкъгъа (Зайнеб), байланы адам джегиулерине, тюзлюк болмагъаннга къаршчы турады. Алай а Огъурлуну кюреш джарлыланы баш эркинликлери ючюн, класс сезими джетишген магъаналы кюреш болалмайды: ол кесини джашауун бир кесек маджал этерге излейди. Зайнебни Азретге берселе, кесине да юйдеги къраргъа эркинлик болур эди деген муратда кюрешеди. Былайда Огъурлу хорлайды.

Огъурлуну сыфаты пьесаны социал идеясын кёрюзеди. Ол артыкъ да бек 1-чи актда Огъурлуну джырында, сёлешген сёзлеринде белгили болады. Джырда залимликге къаршчы, джарлылагъа иги джашау ачылырына ышаныу ачыкъ эшитилинеди.

Джанхот
бла
Айшатны
сыфатлары

Джанхот кеси къыйыны бла джашагъан халкъдан чыкъгъан адамды. Лагъымла эте келиб, бай болады. Айный тебрегенинде, байлыкъгъа кесин алдатады. Огъурлудан сора да ол юч-тёрт джалчы тутады. Адам байлыкъгъа джутланыб, джан атыб тебресе, кёб ариу халисин, адамлыгъын юсюнден ташларгъа болады, къызгъанчылыкъ ха-

лисинде тамырланыб тохтайды. Пьесаны аллында Огъурлу бла Джанхотну ушагъы байны адамлыгъы бузулгъанына шагъатлыкъ береди:

Джанхот:

— Огъурлу, малланы, ач этемисиз?!

Огъурлу:

— Джанхот, джалчыларынг ач боладыла ансы, малларынгы къарынлары токъду. Ант этдирсенг — этерме, малчыланы тиллерине гырджын тий-мегенли алты кюн болду. Ачдан къырыладыла. Азыкъ хазырлагъан эсенг, эрлай арбагъа атыб, ызыма къачар эдим!

Джанхот, малларыны къайгъысы болмаса, адамланы (джалчыланы) къыйналгъанларын къулакъгъа алмайды. Джалчылыкъдан айныб кетиб, бай болгъан Джанхот энди джалчыланы къыйынлары бла, аланы хатерсиз джегиб, дженгил огъуна айттылынган бай болургъа излейди. Солтанны, самаркъау этиб, Огъурлуну зыккылларына кюлгени Джанхотну джанына тиеди. Алай а акъ чынлары, офицерлиги кёз къарангы этдиреди. Берч къоллу Азретден эсе, джылтырауукъ погонлары болгъан Солтаннга къызын бериб, атын айтдыртыргъа, властха джууукълашыргъа излейди. Терен акъылы болмагъан Джанхот кесини эркиши сыйын тутаргъа кюрешеди, къатынын, кызын, джалчысын кыджыраб, айтханын этдирирге излеб. Айшат да юйно оноун бютеу эрине бериб къоймайды. «Къатын — боюн, эр — баш; боюн къалайгъа бурса, баш алайгъа барлыкъды» деб, кесин Джанхотха оздурмай, кереклини, керексизни да джаншаб, сёзчюлюгю да озуб кюрешеди. Пьесада Джанхот: «Не эр, не къатын бол, деб — мен; огъай, экиси да менме, деб — сен» — деб бош айтмайды къатынына. Бир-бирин дженгалмай кюрешеле да, Айшатны да, Джанхотну да джашаугъа иннетлери бирди (хакъ ашагъан, кызгъанчлыкъ, байлыкъгъа джукъдан тартынмай кюрешну, башларына болмагъан онглулукъну тартуу), экиси да бир къумачдан тюшген джурун кибиб ушайдыла бир-бирине.

Ушамагъан джукъмаз дегенлей, бу эки адамны халисинде башхалыкъ болса да, иннетлери бирди. Бири этген аманлыкъны бири толтура баргъан болмаса, сокъранган, сёкген адетлери джокъду. Этген артыкълыкъларын, аманлыкъларын ангылай тургъанлай, тегерекде джюрюген адет алайды деб, кеслерини кёллерин басадыла. Сарубек аузуна тюшген джанны «джыламукъ теге» джухтанча, биле тургъанлай этедиле терслик, къатылыкъ да.

Айшат, Джанхот Огъурлуну туюгининде, Джанхот иги этгенди, деб къойгъан болмаса, Джанхотну аманламайды. Айшат Зайнебге Огъурлуну туююлгенини юсюнден былай айтады: туюгинин «бек иги этгенди. Огъурлу бизде тургъанлы ма джети

джыл. Малланы ызындан кечеси, кюню да айланады. Къар-
да, бузда, боранда да къалыб, сени атангы бир айтханын
джерге тюшюрмей, ол юсю бла, ол башы бла, эт дегенин этиб,
бар десе, барыб, кел десе, келиб айланады. Огъурлуну этген
ишине бир эс бёлчю. Тоба деб айтама, ол баджаргъан джу-
мушну сени атанг кибиб бешеулен тындырмазла. Къошда ай-
ланган экиси да аны кибибдиле. Бу аланы къыйыларыды,
деб сени атанг алагъа бир къара капек бермегенди. Ариу ай-
та, юслерине, башларына къарагъан кибиб эте, ма, бюгюнлеге
джетдик. Иги ишлейдиле деб, урмай, урушмай къояргъа уа
джарамайды. Сизни бу кюнледе тутхан джалчыланы къыйы-
ларыды... Атангы харамлыгъы, Огъурлуну да тынчлыгъы, къа-
рангылыгъы. Не уа алай къуру бизми джегебиз. «Джалчыны
джалын бер да джанын ал», дейди. Биз а джалын да бер-
мейбиз».

Джанхот да, Айшат да дуня малгъа кеслерин алдатыб,
алагъа энчилик психология сингсе да, урунган халкъдан чыкъ-
гъанлары себебли, алкъын экили кибиб болуб тургъан болма-
са, халкъдан юзюлюб да кеталмайдыла. Огъурлу аланы юй-
леринде кеслерини бир адамлары кибибди. Азретге да уллу
чарламайдыла. Эм артында уа, Солтандан кёллери чыгыб,
къызларын темирчи Азретге кеслери бериб къоядыла.

Аппаланы Хасан

(1904—1939)

Белгили совет джазыучу Аппаланы Алийни джашы Хасан Уллу Октябрь бла бирге туугъан къарачай литературада суратлау прозаны башлагъанланы бириди.

Аны литературагъа келиу джолу джашаулары, чыгъармачылыкъ ишлери социализм къурау бла, тулпар урунуудан, сейирлик романтикадан толу джылла бла къаты байланган биринчи таулу совет интеллигентлени джолларына ушайды.

Аппа улуну джазыучу тенглерин биринчи къарачай литературада Ертенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Къаракетланы Исса кеслерини литература ишлерин совет, партия организациялада къуллукъ этиу бла биргелей бардырыб, Къарачай-Черкес областны хар не тукъум джамагъат ишлерине да тыйыншлы къатышханлай тургъандыла.

Ала джазгъан затла эски джашауну ууатыб, джангы джашауну салыу пафос бла сугъарылгъан чыгъармала болгъандыла. Кеслерини фахмуларын, билимлерин да социализм къураугъа хайырландырадыла. Къарачай литератураны пионерлерини творчестволарында эм керекли, эм баш, эм магъаналы зат — иннет, тин джаны бла азатланган адамгъа джарыкъ дунияны эшиклери кенг ачылыб, джашауну джангыча тюзетиуде джол кѣргюзген идеягъа ажымсыз ийнаныу, анга кесин толу бериу — ачыкъланады.

Аппаланы Хасан 1904 джыл 22 июлда Къартджурт элде туугъанды. Аны атасы Алий кеси къыйыны бла джашагъан таулу юйдегиден чыкъгъан, накъырдачы, джити сѣзлю адам бол-

гъанды. Ол, халкъ джырланы, джомакъланы, таурухланы, кюу-лени, нарт сёзлени, эл берген джомакъланы унутмай, эсинде тутханды. Ол себебден аны джангыз джашы Хасан, гитчечик заманындан огъуна халкъ акъылдан, оюмдан чыкъгъан чыгъармаланы гуугъан, ёсген юйюнде кёб эшпите, аланы сыйлагъанларын кёре, кеси да халкъ сёзге улуу багъа бере билгенди.

Хасанны анасы Уркъуят джашын бек сыйгенди, джашауда ариулыкъгъа эс бёлюрге, аны сюерге, ариу халиге юретирге кю-решгенди. Алай а Уркъуят 1919 джыл ёлюб, Хасан 15 джыл-да ёксюз къалгъанды. Атасы арт кёзюде эл Советде ишлеген-ди. 1924 джыл ёлгенди.

Хасанны туугъан эли Къартджурт Къарачайда эм эски эл-лени бириди. Бюгюн да анга бурунча Эл тюрю деб кююучан-дыла. Къартджуртха хоншулыкъ этген Учкулан бла Хурзук эл-ледиле. Юч ёзен да Минги Тауну тюрюнде Кюбан сууну джа-гъасындадыла. Кёз кюуандыргъан айбатлыкъ кюршалайды Къартджурт эли. Тёрт джанындан субай нарат, нызы, къайын терекле бла юслери джасалгъан мийик, чырайлы таула кю-чакълайдыла. Четет нийис этген салкын, кирсиз тау хауаны со-луб турурунг келеди, санларынга ол бир тукъум бир дженгил-лик береди. Мийик тау джитилени юсю бла улуу тау кюшла, къанатларын кериб, кирсиз хауаны тенгизин джарыб джюзеди-ле, тюрюнде уа Кюбан шуулдайды, толкунлары бир-бирин тюсдиле. Ёзенни тауушуна эришгенча, суу да тохтаусуз ушакъ-ны бардырады.

Табигъатны бу ёмюрлюк ариулугъун мутхуз этген, адамла-гъа кюууаныб джашаргъа кюймагъан эллилени такъыр джа-шаулары эди.

Ташсыз джери асыры аздан эллиле, гитче тёнгертке юйчюк-лени бир-бирине джабышдырыб баргъанча, къысыб ишлейдиле. Аланы башлары топракъ бла къалын джабылыб, юсюне ханс кюзлаб, джуугъуракъ тауну башындан къарасанг, биченлик къаралдым сызла бла айырылыб тургъанча кёрюнеди. Ала орамчыкъла, арбазладыла: юйле, план бла бичилмей, джерни рельефине кёре салыннгандыла. Олууакъ топракъбаш юйчюкле-ни къатында къанджалбаш юйле да бар эдиле, бай адамла-ныкъыла. Къартджуртда салыргъа джер табылмагъаны себеб-ден кесини мекямы болмагъан юйдегиле да бар эдиле.

Бир десетина сабан ыз минг сомгъа сатылыучан эди. Бир къауум быллай джерсизлик кыйынлыкъда тургъанлыкъгъа, бирси къауум аталадан берилген мюлк джерлеге не болуб, халкъны джегиб, кыйнаб тургъанды.

Къартджурт Улуу Октябрь революциягъа дери Къарачайны эм улуу эллерини бири эди. 1895 джыл мында беш минг бир

джюз тохсан адам джашагъанды. Элде айтылынган джырчыла джашагъандыла. Джырланы кеслери джарашдырыб, макъам салыб, аууздан ауузгъа бере баргъандыла.

Бу джерлеге орус алимле келиб, кеслерини ариулукълары бла сейирсиндирген джырланы джазыб алыб тургъандыла. Къарачай таурухланы, эски джырланы, нарт хапарланы эм кёб билген Къартджурт элчи Джанкёзланы Будиян болгъанды.

1898 джыл А. Н. Дьячков-Тарасов Будиянны ауузундан эшитиб «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген этнография журналда талай эски къарачай таурухну, хапарны джарашдырыб басмалагъанды. Сёз ючюн, «Сосуркъа бла беш башлы эмеген», «Алауган», «Генджакешау-ай», «Ёрюзмекни ёлгени», «Чюерди», «Княгиня Сатанай», дагъыда башхала.

Бизни литературабызны аллын башлагъанланы бири, фахмулу джазыучу Ертенланы Азрет, белгили журналист, литература критик Хубийланы Ислам (Къарачайлы), айтылынган революционер, джамагъат къуллукъчу Алийланы Умар, дагъыда башхала Къартджурт элден чыкыгъандыла.

Ишексиз да, бу элде социал кюрешни къатылыгъы аллай адамланы ёсерлерине себеб болгъанды.

Революциягъа дери Къартджурт эли динчиликни, къарангылыкъны, социал тенгсизликни уясы эди. Анга шагъатлыкъ: элде тохтаусуз ишлеб тургъан джети межгит болгъанды, орус тилде окъутуб, элге билим берген ал башланган школ а — бир джангыз. Ол школда окъугъанды Аппаланы Хасан. Школну бошагъандан сора, андан ары окъургъа къолундан келмей, атасы бла биргелей мал кютерге джарашады, бичен ишлейди. Школну джеринден сегиз этиб бир юлюшю бла хайырланыр ючюн, Ауман деген устазгъа джумуш этиб турургъа джарашады. Хасан окъуугъа, илмугъа, орус тилни билирге кемсиз термилгени себебли, элден ол устаз кетгенинде, прауленде къагъытчыгъа болушчу болады.

Орус культурадан хапарлы адамла бла элде джашау джуукълашдыргъаны, Ташчыда (рудник «Эльбрус») ишлеген орус ишчиле бла шагърейлиги, ишексиз да, ол кёзюде анда ишлеген къарачайлыладан, тегейлиледен хапарлы болгъаны — была барысы джазыучу боллукъ джаш адамгъа джарайдыла.

«Къара кюбюр» романда «Эльбрус» рудникни иеси Романова Вераны, управляющисини, чиновниклерини образлары, ишчиле бла администрацияны арасында келишиулени суратлагъан кёзюде автор сабий заманында кёрген, эшитген затла эсинде къалыб болушхандыла.

Уллу Октябрь социалист революция Къарачайны урунган

халктына азатлык келтиреди. Хасанны джашауунда джангы ёмюр башланады. Граждан къазауат бошалады. Контрреволюцияны ууатадыла. Совет властны бегитедиле. Къарачайны эзпилиб тургъанларына азатлык бла биргелей кенг джолла ачыладыла.

Хасан джамагъат ишлеге къатышыргъа къолундан келирча болады. 1923 джыл ленинчи комсомолну тизгинлерине киреди. Баталпашинск отдел комитетден келген джёнгерлери бла бирге Хасан биринчи комсомол организацияны къурайды, анда бир джылны секретарь болуб ишлейди.

1924 джылдан башлаб, эл Советни къагъытчысы болуб, юч джылны ишлейди. Ол джылда огъуна судисполнителге айырылады.

1925 джыл ВКП(б)-ни Къарачай-Черкес Оргбюросу Ростовдагъы юристлик курслагъа джибереди аны. Курсланы бошаб келгенден сора сюд, прокурор ишледе урунады. 1931 джыл Север Кавказ крайком Хасанны индустриал институтну технология факультетине окъургъа джибереди. Институтда окъугъанын Хасан джамагъат ишле бла байламлы этеди. Культпроп бёлюмю тамадасы болуб ишлейди, партколлегияны члени болады. 1933 джыл Аппа улуну институтну IV курсундан ызына чакъырадыла, областха прокурор этедиле. Ол къуллукъда ишлеген кёзююнде «Къызыл Къарачай» газетни «Сюд бла прокуратураны билдириую» деген бёлюмюн бардырады.

1934 джыл Хасанны партияны обкомуну аппаратына кёчюредиле. Алгъа обкомну секретарыны заместители, андан сора обкомну мюлк бёлюмюню тамадасы, аны ызы бла башчылык этген партия органланы бёлюмюню тамадасы болуб ишлейди. Ол джыл Болгар коммунист партияны башчысы Георгий Михайлович Димитров бизни областха къонакыгъа келген эди. Аппа улу аны биргесине айланады.

1936 джыл сентябрь айда Аппаланы Хасан партияны обкомуна екнчи секретарь, 1937 джылдан а — биринчи секретары болады.

Окъууу бла юрист, джюрегини разылыгъы бла пропагандист, фахмулу къураучу, аламат стилист, ана тилни байлыгъын тамыры бла билиб, уста хайырландыргъан, орус тилни таза, кючлю билген билимли адам, кесини билимини теренден терен этер ючюн тохтаусуз кюрешеди.

Хасан кёб тюрюю илму бла кюрешгенди: литература, физика, математика, история, тау фольклорну андан иги киши билген болмаз десек, джангыллык тюлбюз.

Партия иште Хасанны ким да билген иги кыылыгъы — адам бла джарашыулугъу, эрлай шагърей болуб, джуукълашыб,

кереклисине эс бёлгени эди. Халисини алайлыгы аны ишине болушады, адамланы кючлерин къралны, партияны ишлерин толтуруугъа, баджарыугъа айландырады, литература чыгъармаларына персонаж табыуда магъанасы улуу болады.

Аппаланы Хасанны литература иши сейирликди. Анга киредиле: газетледс, журналлада басмаланган докладлары бла сёзлери, алапат публицистика ишлери: «Революция, Къарачай эмда класс кюреш» (1929), «Къарачай на путях социалистического животноводства», «Ара социалист мюлк сыйлыды эмда анга тиерге, заран этерге джарарыкъ тюлдю» (1933), «Битим джыйыуну эмда аны сакълауну юсюнден» (1934), «Къарачайда тау социалист малчылыкъны ёсдюрюуну юсюнден» (1935) — деген брошюрала бла статьялары, д. б.

Экономика, право джанындан джазгъанлары — барысы бек багъалы ишле болгъандыла. Алай болса да Аппа улуну творчествосунда эм улуу, эм баш чыгъармасы «Къара кюбюр» романды. Бу роман къарачай литературада этаплыкъ чыгъармады.

Аппа улу бу чыгъарманы терен эмда кенг историялыкъ полотно этиб чыгъарыргъа акъыл этген эди. Ол, Къарачайны бурунгу джашауун тюрп-тюз суратлагъан бла биргелей, джангы джашауну да кёргюзюрге излегенди. Къарачайны бурунгу джашауу, революцион кюч бла тюрленниги мадарсыз иш болгъанын ачыкълаб, халкъны 900-чю джылладан башлаб, 30-чу джыллагъа дери историясын джазаргъа излегенди. Алай а джазычу муратына толусу бла джеталмагъанды. «Къара кюбюр» романны эки китабын джазыб басмадан чыгъарады. Ючюнчю китабы бла «Джаула» деген романыны къолдан джазылгъаны уа редакцияны портфелинде 1937 джыл басмаланмай къалгъандыла.

«Къара кюбюр» романны темасы — Къарачайны революциягъа дери джашаууду. Аппа улу къарангылыкъдан аджашыб тургъан, динни зараны тели этген джарлыла, джалчыла, джашауларыны болумун ангылагъандан ангылай, класс сезимлери ёсе тебрегенин кёргюзген бла бирге, аланы ангыларын уятыуда орус ишчи классны магъанасын ачыкълайды.

Роман Къарачайны тау ёзенлеринде коллективизация баргъан кёзюуде джазылгъанды.

«Къара кюбюрде» айтылынган затла, ётюрб кетген узакъ замандагъа ишле болсала да, 30-чу джыллада джамагъатха китабы бек улуу магъанасы болгъанды; ол суратлау образланы юсю бла таулулагъа патриархат джашау джорукъну тюрлендирмей болмазлыгъын ачыкълагъанды. Бу историялыкъ роман джити, уста тил бла, совет кёзюуде да тамыры бла къораб

бошамагъан, бир къауум урунганны мыйысына илиниб, тырнакъларын бошларгъа унамай тургъан эски заманны кир, къарангы кючюн айгъакълаб, анга къаршы джазылгъанды.

Къыямытланы адам хакъ ашаучула болгъанларын, муслиман динчилени ётюрюкчюлюклерин айгъакълай, орус эмда миллет пролетариатны эм иги хали шартлары юсюнде болгъан Семённу сыфатын алагъа къаршы халда сураглай, Аппа улу совет адамлагъа — таулулагъа класс кюрешни кимле бла, къалай барлыгъын ангылатады, урунган халкъны джашаугъа кёзюн кенг ачады.

Романны кесини энчи социал-психология проблематикасы, революциягъа дери Къарачайны юй джашау болумун, халкъны хар бир къауумуну хали шартларын авторну халкъ эшите, сёле-ше тургъан тил бла уста суратлай билгени романнга миллет форма береди, халкъны ангысына терен сингерча, халкъ сюерча этеди. Эм баш социал проблемалагъа романда социалист позицияладан къаралады, революциягъа дери Къарачайны джашау болумуна критикалыкъ кёз бла къарау, орус эмда совет литератураны иги традицияларына эс бёлюб юрениу — была барысы Аппа улугъа магъанасы социалист болгъан чыгъарма джазаргъа болушхандыла. Социалист реализмни битимли джеринде «Къара кюбюр» кёгетлери сыйыннгысыз битген уллу терек болуб ёсенди.

«Къара кюбюр» романнга XIX ёмюрню аягъында, XX ёмюрню аллында къарачай халкъны джашаууну энциклопедиясыды деб айтыргъа ажымсыз боллукъду.

Джашаууну не тюрюлю джаны бла да кенг кёргюзгени себебли, «Къара кюбюр» романнга халкъ бусагъатда да уллу эс белгенлей турады, суймеклиги джукъланмайды. Анга шагъатлыкъ — романны ючюнчю китабын джазыб, басмагъа хазыр этиб тургъанлай ауушхан Хасанны муратына джетдирирге излеб, башха джазычу, Къобанланы Дагир, «Таулада таууш» деген романны джазганды. Халкъны романнга суймеклигине шагъатлыкъ этген дагъыда — «Къара кюбюрню» тамалында чыкыгъан талай пьеса, Къарачай-Черкес областны драмтеатры Совет Социалист Республикаланы Союзуну 50-джыллыгъына чыгъаргъан драмалыкъ эпопея «Пробуждение гор».

Къарачай литератураны историясында «Къара кюбюр» биринчи, эм алаамат романды. Аны багъалылыгъы, сыйы къуру ана тилни ёсдюргенинде, ёмюр алмашына тебреген кёзюдеги боранлы джылланы летописи болгъанында, неда проза жанрны эркин хайырландыра, таулу джашаууну энциклопедиясын джаза билиуде болуб къалмайды. Аны сыйы ёмюрлени, миллетлени ортасына кёб бедженли кёпюрча тюшгениндеди.

«Къара кюбюр» къуру къарачай чыгъармады деб къояргъа боллукъ тюдю. Ол хар миллетникиди. Не ючюн десенг, джазыучу романда салгъан проблемала башха миллетлеге да юлгюдюле.

«Къара кюбюр», орус тилге кечюрюлюб, 1977 джыл Москвада «Современник» китаб басмада 30.000 экземпляр тиражы бла чыкыгъанды, алай бла совет литературада тыйыншлы орун алгъанды. Аны бла шагърей болургъа энди башха миллетли окъуучугъа да мадар табылгъанды. Аны гуманист, интернационал шохлукъ, класс джаулагъа кечюу салмагъан идеялары, адам улуну аллындагъы коммунист оптимизм бла согъулгъан джашауу иги боллугъуна ышаныу — миллионла бла окъуучулагъа аны джууукъ чыгъарма этеди.

«Къара кюбюр» романны юсюнден

Къарачай прозаны
башланганы -

«Къара кюбюрню» анализин берирни аллы бла джаш къарачай литературада прозаны башланганы, аны къалай ёсгени бла шагърей болургъа керекди.

Совет къарачай литературада, аякъланыб башлагъанлай огъуна, историялыкъ темалагъа уллу магъана бериледи. Джазыучула кеслерини чыгъармаларында озгъан джашауу, класс кюрешни башланганын, халкъны революцион тюрлениу ючюн къаты кюрешгенин суратлайдыла. Бу темала Ёртенланы Азретни «Темирчини тюшю», «Темир ёмюр», «Афенди бла аджал», «Сафият», Байкъулланы Даутну «Шамай алгъын бла энди», «Таулу къызны джыры», «Бекмырзаны джашауу», Къаракетланы Иссаны «Хар къралда этерге» деген, д. а. к. чыгъармалада ачыкъланадыла.

Бу чыгъармалада прозагъа керекли эпикалыкъ элементле аслам орун аладыла, аланы къарачай литературада проза жанрны чыгыб орналырына магъаналары уллу болады.

Биринчи проза чыгъарманы Ислам Къарачайлы (Хубий улу) джазгъанды. 1929 джыл «Таулу джашау» газетде «Хасанны къатын алгъаны» деген хапар чыгъады. Ислам, кесини чыгъармасын таурух жанргъа санаб, «Къарачайны джашауундан бир таурух» деб эсгертеди.

Бу хапарда автор келин келтириуню, къыз чыгъарууну юсюнден эски адетлеге къаршчы джазады. Комсомолчу Хасан кесини джюреги сайлагъан къызгъа, Кулистаннга, джангы совет закон бла загс этдиреди. Загс этгенден сора, Кулистанны атасы, анасы, эски адетдеча, къызны тыйыб, болджал салыб,

10 айны тутадыла. Бу кѣзюуде Хасан кѣаты ауруйду, Кулистанны кѣрюрге термиледи. Эки-юч кере келечиле барсала да, кѣзыны иймейдиле. Хасан бек кѣыйын болгъанында, аны комсомолчу тенглері кѣоймай Кулистанны келтиргенлері бла Хасанны джаны чыкѣгъаны тенг болады. Комсомол ячейка андан сора эски адетлеге кѣаршчы кѣзауат ачаргъа оноу этиб бегитеди.

Байкѣулланы Даут «Бекмырзаны джашауу» (1931) деген хапарында джарлыла, джалчыла байлагъа джегилгенден башха кюн кѣрмегенлерине джюреклері зорчулагъа ачюдан кѣайнаб, класс ангылары ѳсе башлагъанын суратлайды. Хапар джомакъ халда джазылыбды. Ёксюз Бекмырзаны, бай Кѣамгѣутну, Биймырзаны, сюдюлени сыфатлары байланы, хакъ ашагъанланы кѣрюб болмазча, джарлыланы джазыкъсынырча бериледи. Бу сыфатла алай толу болмасала да, хапар ол кѣзюуде кѣарачай литературада прозаны ѳсююне джарагъанды. Хапарны темасы, сюжети, геройларыны сыфатлары арткаракъда, Аппаланы Хасанны «Кѣара кѣюбюр» романында толу, деменгили берилиб, кереклисича ачыкъланган эдиле.

**Романны темасы
бла идеясы**

Романда XIX ѳмюрню 90-чы джылларыны аягъы, XX ѳмюрню ал джыллары, биринчи орус революцияны заманы кѣргюзюлюнеди.

Автор халкъны эзичюле бла кѣрешде кеси кѣыйыны бла джашагъанланы класс сезимлерини ѳсегенин, кѣарачай халкъ динни ѳгюрюгюн, халкъын кѣыйнаб тургъан байланы, афендилени кир иннетлерин ангылаб башлагъанын суратлайды. Джазыучу Ташчыдагъы орус ишчилени кѣарачай халкъны революцион сезимлерини ѳсююне уллу магъаналары болгъанын терен кѣргюзеди.

Романны «Кѣара кѣюбюр» деген аты кѣарачай фольклор бла байланыбды. «Сосуркѣа бла беш башлы эмеген» деген нарт таурухда эл ашагъан эмеген халкѣгъа кѣыйынлыкъты кѣылычы бла салыб тургъанды. Кѣылыч кѣара кѣюбурде асыралгъанды.

Романда бай Кѣыямытны образы таурухдагъы беш башлы эмегенни сыфаты бла байланыбды. Кѣыямыт, джарлыланы, онгсузланы кѣыйнаб, алагъа эталгъаныча артыкълыкъ этиб, кѣара кѣюбурге джыйыб басдыргъан байлыгъын халкѣгъа кѣыйынлыкъ тюшюрюр ючюн джюрютеди.

**Романда
сыфатланы
эки кѣаууму**

XX ѳмюрню ал джылларында класс кѣреш ѳседи. Кѣарачайда ол кѣрешни кѣргюзюр ючюн, джазыучу бир-бирине кѣаршчы эки кѣауум образны суратлайды. Биринчи кѣауум: бай Кѣыямыт, Кѣаншаубий, афенди

Мухаммат-Амин, старшина Биймырза, пристав Апанас, дагъыда аланы джанында башхала: Тогъузакъ (Кѣаншаубийни управ-

ляющихи), Мыртаз (Мыртазакъ), Ташалдар (уастазлыкъ окъуб тургъан), Абдул-Къадыр («шыйх»), д. а. к. Была уллу къыйынлыкъда тургъан урунган халкъны къозгъалыуундан да къоркъадыла, аны ууучха джыйыб, солууун алдырмай тутаргъа да излейдиле. Бу кир иннет аланы бирикдиреди. Экинчи къауум а орус революционер Семён; унугъуб, байланы аякъ тюблеринден ычхыныргъа излеб тургъанла: Шамайыл, Хамид, Джантемир; зорлукъ унукъдуруб, башларын кѣлтюралмай тургъан адамла: Темуркъа, Къасым, Аслан, Бийнѣгер, Ибрагим, Бадимат, джигит Къанамат — бу адамланы класс ангылары ёсгенден ёсюб, революцион ангыларыны дженгил бегигени джангы дуния аланыкы боллугъуна ажымсыз этеди.

Аппа улу элни къанын ичиб тургъан къауумгъа, аманлыкъчылагъа къаршчы тургъан, халкъны ичинден чыкъгъан, адамлыгъы болгъан керти адамланы кѣргюзеди. Бу адамланы ичинде джигитлиги, халкъ ючюн джанын аямагъаны бла Къанамат бла Семён артыкъ да бек айырыладыла.

Къанамат урунган джарлы юйдегиден чыкъгъанды, аны къылыгъыны, халисини ариулугъу сыфатыны ариулугъуна ушайды.

Къанамат, джашагъан кесек ёмюрюнде къыйын болумда джашаса да, джюреги унугъуб къалмай, джигитди, тириди, джаудан къоркъмайды, кесини тенглерин, къарыусузланы аслан кирик, джаш тулпар кирик сакълайды. Муну биз кѣребиз Бадиматны пристав бла Къыяматны артыкълыкъларындан къутхаргъанында, Темуркъаны, Семѣнну, кесини тенглерин тюрмеден къутхаргъанында, аны болушлугъу джарлыланы, къарыусузланы барына да джугъуб тургъанында, артыкъ да бек къартла бла сабийлени джазыкъсыныб, алагъа болушханында.

Къанаматны, джигитлиги бла бирча, уллу акъылы да болгъанды. Эгген оноууну таблыгъы аны кѣб къыйынлыкъладан къутхаргъанды. Аны терен акъылы джахил, меджисуу сѣзлеге ийнандырмайды. Ай тутулгъанында, Бадимат: «Джети башлы джелмаууз тутханды айны, сакълаб тургъан итлени дынгыр-датыб уятыргъа джез тазым болмады», — деб къайгыргъанында, ол анга ийнанмагъанын танытады.

Къанамат сѣзге бек устады: «Мени не хапарым боллукъду, кечем бѣрю, кюнюм ит болуб айланама», — деб алай джууаб береди.

Къанамат ишни суйген джаш болгъанын биз ачыкъ кѣребиз. Джашагъан джеринден, элинден зорчуланы зорлукълары аны абрек этиб айланады ансы, ишлерге ол тамам джюреги бла термиледи. Элге тюшюб, Джантемирни эшек бла ындыр

баса тургъанын кѣргенинде, ишлеучюсюн эсине тюшюрюб, джюреги ишлерге мадары болмагъанына бушуулу болады. Къанаматны класс ангысы ёсерине орус революционер ишчи Семѣн болушады. Къанамат Семѣннга ол кѣргюзген джол бла барыргъа сѣз береди. Къанамат къалгъан милетлени ишчилери, урунганлары бла бирлеширге керек болгъанын ангылайды.

Семѣн

Романны идея магъанасын тыйыншылысыча ангылар ючюн, Семѣнну образын толу билирге керекди. Темуркъа Семѣн бла Ташчыгъа иш излей баргъанында, шагърей болады. Экисин бирбирине джууукълашдыргъан Семѣнну Темуркъаны джакълай билгени болады. Темуркъа, чабырларын босагъада къюуб, конторгъа киргенинде, чиновникле Темуркъаны хыликке этиб, чабырларын тонгузланы батмакъларына атадыла. Темуркъаны тонгузланы батмакъларындан алалмазлыгъын биледиле. Темуркъа, аланы хыликкелерин, селекелерин да кѣлтюралмай, не этерге да билмей тургъанлай, Семѣн, чабырланы батмакъдан алыб келиб, ишчиле бла шагърей этиб, къалай ишлерге кереклисин кѣргюзеди. Семѣнну быллай джумушакълыгъы Темуркъаны кѣлюне асыу болуб, анга ышанмакълыгъы ёседи. Семѣн романда революцион ангыны урунган халкъгъа сингдириб кюрешген адамды. Ол Ташчыгъа бош тюшмегенди, ишчилени арасында ташатын иш бардырыргъа партия джибергенди. Простав аны, патчахха къаршчы адамды деб, тутар ючюн излеб айланады.

Кесини революцион ишинде Семѣн бек кѣб къыйынлыкъларгъа да джолугъады. Сѣлешиб, джюрегинде болгъанны ангылатыр ючюн, тил билирге керекди. Ол а къарачай тилни билмейди. Ол кѣзюуде диннге уллу ийнанганлары андан да бек къыйын болгъанды. Орусха «кяфыр», «гяур» деб, къарангы халкъгъа эрши кѣргюзтюрге афендиле, моллала иш этиб кюрешгендиле. Семѣн, бек къыйналса да, бу затланы барысын хорлаб, кесин къарачай джарлылагъа сюйдюреди. Ибрагим, Къанамат, Темуркъа, Бадимат бек джууукъ адамларындан да багъалы Семѣнну кѣргендиле. Ала аны адамлыгъын багъалатхандыла. Ол кѣргюзген джолну тюзлюгюне ийнангандыла.

Семѣнну тюз сѣлешгени, хар не айтханына юлгю келтириб ачыкъ этгени, халал джюреги, таза иннети таулу джарлыла бла аны тамам джууукълашдырады.

Темуркъа

Джазыучу романда Темуркъаны сыфаты бла къарачай халкъны джарлылары революцион идеяны къалай сезиб башлагъанларын таукел кѣргюзеди.

Быллай сыфат эм биринчи таурухладан башланады («Юч къарнаш»), Темуркъаны сыфатына ушагъан Байкъууланы Даутну поэмасында Шамай бла да ынагърей болгъанбыз.

Автор Темуркъа бла бай Къыямытны джашаулары бир-бирине къаршчы болгъанын, экисини да мекамларыны тыш болумларын, юй «харакетлерин», ашларын-сууларын, юслерине кийген кийимлерин, дагъыда аны киби к башха затларын тенг-лешдирген халда суратлаб ачыкълайды.

Джарлылыкъ, ачлыкъ, джалангачлыкъ Темуркъаны юйюнде кетмезден орналыб турадыла:

«Арлакъдан къарасанг, Темуркъаны юйю, бели чанчхан къарт къатынча, аууб кетерге бир джанына муккур болгъанды, алай болгъанлыкъгъа топракъбаш юйню джер джери оюла да тюше, огъары эки мюйюшюнден кюндюз джарыкъ урады, кече уа, эски, джау сюртиюлмеген арбача, джызылдай, орундукъгъа сыртынгдан тюшюб къарасанг, юй башында тешикледен къараб, бир белек джулдузну санаргъа болады. Къар, джангур джаугъан кече агъач орундукъда джатхан адам (анда, таймгй, элде болгъан кёзююнде Темуркъа джатады) джангур къуртлача, шынтагылары чыгъыб тургъан эски ичирги джуургъанны юсюне джабыб, юй башы тешикден къуюлгъан джангур джибитмесин деб, намазлыкъ этген эски теке терини юсюне къаблайды да, алай джатады».

Орундукъну тюбюнде да гардош къуяргъа деб этилген улуу уру барды. Темуркъа джатарны аллы бла тууар баш териден этилген эки чабырын джарак салам салыб джарашдырыб, орундукъ аллына салыб, алай джатады.

Темуркъаны керти тойгъан кюню болмайды, тохтаусуз байла ийлыкъдыргъанлай, сындыргъанлай турадыла. Джашау кыйыи болса да, аны юйюнде бир-бирин сюймеклик, бир-бирин багъалы кёрюу хар сёзлеринде, ишлеринде эслениб турады. Темуркъаны къатыны Мёлехан, кызыны Къанаматха джюрек сюймеклигин сезиб, аны джанына джарарча сёлешиб, кёлюне джетерге кюрешиген болмаса, бир сёз бла джанын кыйынамайды. Кыйыиылыкъ джетген заманда атасы бла анасы Къанаматха ышаныб кюядыла Бадиматны. Кыйыиылыкъ джашау аны адамлыгъын, ариу халисин бузмайды. Темуркъа кесини, кеси киби джарлыланы джашауларыны юсюнден кёб сагъыш этеди, кеси киби кеге не бла болушургъа билмейди. Ол табигъатны ариулугъун терен ангылайды, сюеди. Темуркъаны джашау ангысы ёсгенден ёсюб барады. Романны аллында Темуркъа, диннге бой салыб, байлагъа хаман джалчылыкъ этиб тургъан болмаса, аузундан сёз чыгъармайды, тохтаусуз ишлеб турса, къачан болса да джарлылыкъдан къутулургъа умут этиб, ышаныб турады.

Байланы залимликлери, афендиле тохтаусуз дин бла кюркъутуб, ауаз бериулерин Темуркъаны баш кёлтюремезча унукъ-

дуруб тургъанды: байланы, бийлени зорлукълары къачан болса да ууалыргъа боллукъду деб, аны кѣлюне келмегенди.

«Мен кѣргенни къатында сен не кѣргенсе, мен да турама, сен да туургъа кюреш. Кюч алада, мюлк алада, биз алагъа не зат эталлыкъбыз, артыкълукъ этгенлерине аллах кеси къараб турады, бир кюн джетдирмесе да, бир кюн джетдирлик болур».

Темуркъа, залимликлени, артыкълукъланы кѣлтюре-кѣлтюре, джюреги кѣб затха ачый, кѣбге тюшюннгенди. Кеси кибиб джалчы Хамитни джакълагъаны ючюн эмда ишлей бечел болгъанында, Къандаур Темуркъаны къошдан къыстайды. Ол, ауругъан бутун сюррей, ачуудан джюреги къайнай, юйюне келсе, уллу палахны эшитеди: къызы Бадиматны байла тюрге атыб тургъанларына келеди. Бу затла Темуркъаны джюрегине аллахны тюзлюгюне биринчи ишеклик саладыла, залимликге тѣзмезге керек болгъан сезим уятадыла. Ол себебден джашчыгъы Ибрагимни медирседе къуран окъуй тургъанын къойдуруб, динни къуллукъчусу этерге суймей, джалчылыкъгъа джибереди. Кеси уа Ташчыгъа ишлерге кетеди. Ташчыда Темуркъа биринчи пролетар бирлешиуге тюбейди. Конторда ишлеген джез-тюймеле, Темуркъаны хыликке этиб, чабырларын тонгузлагъа атадыла, ишчиле уа анга арт къабынчыкъларын, ѳтмеклерин береди. Бу затланы кѣргенинде, Темуркъа орус халкъда аны джазыкъсынган, анга джашауу, болуму джууукъла да, анга джаула да болгъанына толу ийнады. Семен анга орус, къарачай байла да бир болгъанларын, ала орус, къарачай джарлыланы класс джаулары болгъанларын ангылатады. Орус, къарачай байла, джарлыланы джегиб, бирча эзиб, джашауларын алыб тургъанларын Темуркъа толу ангылайды. Орус революционер ишчи Семѣн Темуркъаны эм багъалы тенги-шоуху болуб къалады. Къыямытны озуб баргъанын кѣрюб, Темуркъа айтады:

«Ма бу баргъан кибиб минг таулудан эсе Семѣнну ауузундан чыкъгъан бир джелн кѣб да игиди. Адам десенг, буду ансы, къыямытланы бизни кибиб джарлылагъа бир джыландан башхалыкълары джокъду».

Темуркъаны джашы Ибрагим Къанаматха:

«Семѣнну къаллай адам болгъанын сен бир кѣрге эдинг. Апанасха аны бир джери ушамайды. Ораза, байрам кюн Баймурза атамы тутаргъа тебргенинде, ол кюн тау кийимле кийиб, намазгъа барыб, атамы къоруйма деб, кесни къанын къуйдургъан адамдан багъалы ким болур?» — дейди.

Семѣнну Темуркъа юйюне алыб келеди. Джарлыла джыйылыб, Семѣнну сѣлешгенине тынгылайдыла. «Орус, къарачай джарлыла да биригиб, къан ичген байлагъа къаршчы туруб

кѳазауат ачаргѳа керекди»,— дейди Семѳн. Семѳнну сѳзлерине ашыкѳмай тынгылаб тѳшюннген Темуркѳа аллахны тѳзлюгѳне андан да бек ишекли болады.

Кѳуран айтханнга кѳре, гяурла муслиманланы эм уллу джауларыдыла. Джашауда уа алай болмагѳанын Темуркѳа кесн кѳредн. Семѳн муслиман джарлыланы эм бек уллу шѳху болгѳаны ачыкѳланады.

Адам ѳлтюрген Кѳандаургѳа афенди, «шыѳыхды» деб, тулгѳанланы да айыбларына джолукѳдурургѳа излеб тохтагѳанында, Темуркѳа, динни не зат болгѳанын, кимлени джакѳлагѳанын ажымсыз билиб, чыдаялмай, былай айтады:

«Кѳалай уллу хайуан эдим мен, джыйырма джылны адам тюрсюнде бу джыланны ызындап намаз кѳылыб, аны гырылдагѳанчына ийнаныб тургѳан!».

Роман чыкѳгѳан кѳзюуде коллективизация баргѳаны себебли, класс кюрешну бек кѳаты болгѳанды. Ол заманда Темуркѳаны сыфаты джарлы, орталыкѳ элчилеге класс джаулагѳа кеслерин алдатмазгѳа, социализм кѳурауда кеслерини орунларын табаргѳа уллу болушханды.

Бадимат

Бадимат Темуркѳаны кѳызыды. Романда аны сыфаты алай кѳб орун алмаса да, тиширыуну сыфатын, халисин суратлагѳан адетде уллу магѳанасы барды.

Кѳанамат, сѳйген кѳызы Бадиматны сѳйын, намысын сакѳлар ючюн, кесини джанын артха салмай, Кѳыямытны юйюнден Бадиматны алыб чыгѳады. Кѳыямыт кир иннетине джеталмайды. Автор Бадиматны арулулугѳун кѳарачай фольклорда, литературада сыналыб келген сыфатлау адетге, джорукѳгѳа кѳре суратлайды: тѳгерек акѳ бети, кѳара кѳашлары, уллу кѳара кѳзлери, субай санлары.

Бадиматны халисинде кѳарачай литературада анга дери тиширыу сыфатлада берилмеген шартла кѳргюзюледиле. Бадимат атасын, анасын, джууукѳларын, тенглерин бек сюеди. Ол кѳалгѳан адамлагѳа да ару сѳзлю, намыслы, джумушакѳ кѳызды. Алай а аны тиширыу намысына кѳатылыргѳа умут этгенге ол аз да баш иѳмейди, кесини адамлыгѳын тѳйыншлы кѳлтюре биледи.

Кѳанаматны «ѳшек улоуунг болмасын, тиширыу нѳгеринг болмасын» деген сѳзю Бадиматны, мени да адамгѳа санамай айтады деб кѳлюн кѳалдырады. Тиширыуну ийлыкѳдыргѳан ол тукѳум сѳзлени Бадимат Кѳанаматха кечалмайды, кечалмагѳанын да Кѳанаматха билдиреди. Кѳанамат, аны ючюн Бадиматха сѳймеклиги кем болгѳан огѳай ѳсенг, аны артыкѳ да бек сюеди, сѳйлайды, кесине керти тири джѳнгерге санайды.

Бадиматны джашау сезими ёсгенден ёсе баргъаны белгили болады. Романны аллында Бадимат къарангы, унукъгъан къыз болуб сифатланады. Ай тутулгъанында, аны сакълагъан эгерле джукълаб къалгъандыла деб къайгъырады. Орус деселе, бары да Апанасчадыла деб турады. Романны аягъында уа Семён анга туугъан къарнашыча болуб къалады. Бадимат, аны хар не кереклисине къараб, азыгъын этиб, джолгъа алай ашырады.

Къыямыт

Къыямыт къара къюбюрню иесиди. Элге не тукъум къыйынлыкъ джауарыкъ болса, ол Къыямытдан башланады. Къыйынлыкъны аллы бла аны къара къюбюрю ачылыб, андан ачха чыгады. Къыямыт къюбюрге джыймагъан байлыкъ джокъду. Ол байлыкъ халкъны къыйыныды. Бай болса да, адам айтмазча къызгъанчды, тюкге джан береди. Кесине аз да онг болурча кёрсе, адамгъа бир уллу хатаны салыргъа артына бармагъанды. Апанасны кёлуне джетиб, кесине бир онглюкъ табар ючюн, Бадиматны башын къыйынлыкъгъа салыргъа излейди. Къыямытны онгсузлагъа, джарлылагъа джазыкъсынмакълыгъы болмагъанды. Джаныуар джюрекли ит адам эталгъан артыкълыгъын этиб тургъанды. Бузоула ийнеклени эмгени ючюн, Темуркъаны къолун исеи къол бла къюдюреди. Кесинден онглюгъа уа, тюрлю кибик, джалыныб кесин ариу кёргюзюрге излеб, джюз тюрлю хыйла тил бла кукаланады. Алтын этегинге башым къор,—деб имбашындан уппа этиб сёлешеди Апанасха.

Афенди
Мухаммат-Амин,
«шыйых» Абдул-Къадыр

«Къара къюбюрде» Аппа улу динни юсю бла халкъны къанын ичиб тургъан эки къангыбыны — афенди Мухаммат-Амин бла «шыйых» Абдул-Къадырны кёргюзеди. Абдул-Къадыр аманлыкъчылыгъы ючюн талай джылны тюремде туруб ычхынады. Къайтханында, аманлыкъгъа джангыдан джарашыб, урунган халкъны «шыйыхма» деб алдаб, терилтиб, ачхасын, рысхысын джыяды. Не аманлыкъдан да артына бармагъан Абдул-Къадыр оразада афенди Мухаммат-Амин бла бирге тонгуз эт бла аракъты ичеди. Аманлыкъчы «шыйыхха» джангы тюбеб сёлешгенинде, Мухаммат-Амин «аллахны тутхан адамла барыбыз да бир-бирибизге къалай ушайбыз», дейди. Кертиси да, Абдул-Къадырны кёргенинде, аны сёзлерин эшитгенинде, кесин къюзюде кёргенча болгъан эди. Андан ары аманлыкъланы барысын экиси да Къыямыт бла бир болуб этеди. Зыйналыкъ, уру, ётюрюк деген кир ишле аланы ичлеринден чыкъган кибик эдиле.

Абдул-Къадырны кир ишин джууар ючюн, Мухаммат-Амин Файрузну от бериб ёлтюреди.

**Пристав
Апанас**

Аппа улу приставны халисинден, сёлешген сёзлеринден, этген ишлеринден, ичиучу, мухар, патчахны зыйналыкъ джюрютген, урунганланы къанын ичген къуллаукъчусу болгъаны ачыкъ, сейир тилде баямлайды. Апанас, къыямытланы, мухаммат-аминлени хазна адамгъа санамаса да, кесини тегерегине айландыргъанды, кереклисин этдиргенди.

**Пейзаж
(табигъатны
суратлары)**

Романны пейзажы аны идея магъанасын ачыкъларгъа болушуб келеди. Сёз ючюн китабны аллында бла чынг аягъында берилген пейзаж аны идея магъанасын — халкъ амалсыз хорларыгъын, патчахны къыйынлыгъындан ычхыныб, эркинликке чыгъарын — табигъат бла тенгleshдирген халда ангыларгъа болушады.

«Тау суула минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзенден, къулакъла сайын ашыгъыб чабханча, абын-сюрюн этиб, бир-бири юсюне къалана, джел сызгыргъан таууш эте, энишге къуюлуб тюшюб, уллу ёзенде дагъыда бир-бирине къошулуб, къар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб къуюлургъа ашыгъыш келедиле. Элге кирсенг, алгъы бурун къулагъынга келген тауушла сууну, аны кибиб джел уруб, нарат тереклени чайкъалгъан тауушларыды. Не къадар сакъ тынгыласанг да, аланы тауушларын бир-биринден айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Мийигирекден къарасанг, топракъ башлы юйлени оджакълары, ауузлары кёкге айланыб, джангы атылыб бошаб, тюгюнлери чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла.

Тышындан келген адам мында таш кюбюрге тюшгенча болады, ёзен болмагъанлай, тёрт джаны уллу тауладыла, ичинде тууб джашагъанла мындан чыгыб башха джерге барсала, къайры эсе да бир узакъ джерге кетдик, энди ызыбызгъа, ёзенибизге тюшге эдик, деб джюреклери къоркъуулу болгъанлай турады. Бир къауум адамны ёзенден чыкъмай къарт болгъаны аны ючюн болур» (9 бет).

Бу пейзажгъа къаршчы болуб 298 бетдеги символлукъ пейзаж келеди. Къанамат, Семён, аланы джёнгерлери, дорбунда къыйналыб, кенг джерге, кирсиз хауагъа чыгъадыла.

Романны бир-бир джерлеринде кюн бузулгъаны бла бирге келеди къыйынлыкъ. Файрузгъа афенди от ичирген заманда «огъаргъы джел келиб, оджакъда, ит улугъанча, улуй эди». Файруз ёлген кёзюуде да джел ит улугъанча улуйду. Хамидни ёлрюню аллы бла да кюн тюрлениб, таула джылагъанча болуб башлайды.

Бир-бир джерлеринде джазыучу этилине тургъан къара ишлеге табигъатны тюрю-тюрю болумларын тере этиб, аладан джийиргендириб да кёргюзеди.

Джантемир бла Тауджанны бошунакъгъа, бир аман ишлери болмагъанлай, биягъы къан ичнучюле къыйынлыкъгъа къойгъанларына:

«Джылтыраб тийген кюн, бу къара зорлукъну кѣргенинде титиреб къачыб букъгъанча, таякълары бла чегет бауурну джарыта, кезли тауну артына ташайды. Муадзин, эллилени намазгъа чакъыра, тамагын бошлаб къычырды. Элде джийын джанлыны башчылары Къыямат, Мухаммат-Амин, Биймурза субайлыкъгъа абдес алгъанларын кѣргюзте, бууун илгиклерин эте, энтда эки джарлыны талаб, мыйыкъ тюбюнден коле, энди уа къайда не барды деб, хауаны ийисгей, таяныб келедиле». «Джаназыны аллы бла Файрузну къарнашларыны бири, сомланы узатыб бу джарлы сабийни дуадан унутма, «шыйых», деб эски чепкенини къойнундан бир туюмчекни чыгъара, Мухаммат-Амин таба бурулду. Минги Тау, къараргъа джийиргениб байлагъанча, къара булутха башын чырмады. Гергеджыз, джырлагъанын тохтатыб, ит бурун терекни силкиндири, учуб кетди. Къабыргъа ашыгъыб къуюлгъан топракъ бла ташла тюшюб, кенгден тоб атылгъанча, къабыр къангаланы джюнгурдетедиле».

Табигъатны болумун бола тургъан затха къаршчы кѣргюзтген джерлери да барды.

«Джел тохтаб, джылы кюн тийгенди, кешенени ичинде битген ит бурун терекни юсюне къонуб, гергеджыз, сенкилчекдеча, силкиниб, учалгъан да эталмай, джырлаб тохтаса, узалыб бурну бла кѣкюрегин къашыйды. Къышны кетгенине шагъатлыкъ эте, къалын къауданны тюбюнден джанкъозла къарайдыла. Къабыр къаралыб, ауузун ачыб, Файрузну джутаргъа хазыр болгъанды».

Аппа улу романда, табигъатдан айырылыб, урунган халкъ джашаргъа болмаз деген оюмну кѣргюзтеди. Урунганла кеслерини туугъан джерлерин тамам сюедиле. Къууанчларын, бушууларын да аны бла байлайдыла.

Романны
тили

«Къара кюбюр» романны окъуб башласанг, ол кесине мукъладис темирни тартханча тартады. Нек болады алай? Нек айырылалмайды ол китабдан окъугъан адам? Къайдан чыгъады ол кюч?

Джазыучу къарачай халкъны озгъан джашауун, бююннгю болумун да терен билгенинден, аны кертисича тюп-тюз, терен, уста тил бла чемер суратлай билгенинденди ол. Аппаланы Хасан, кеси кыйыны бла джашагъан къарачай халкъны ичинден чыкыгъан, аны инджиуун, кыйынлыгын да кѣрген, сынагъан, терен билген, ангылагъан, фахмулу джаш болгъаны себебли, суратлау чыгъармасын хар не джаны бла да тюз кѣз бла къараб джазгъанды.

«Къара кюбюрню» окъумагъан къарачай тилни байлыгын, ариулугъун, деменгилигин, кесгинлигин алай терен ангылааллыкъ тюлдю.

Романны тилини ариулугъун таудан чыкыгъан кирсиз чокъракъ сууну кѣксюл-джашилдим сыфаты бла тенглешидирге боллукъду.

Китабны тилин алай сейирлик этген артыкъ да бек джазыучу суратлау мадарланы (метафора, эпитет, бетлендириу, тенг-лешдириу, нарт сёзле, пейзажны юсю бла героёланы халларын билдириу, гипербола, самаркъау, чам, накъырда) кенг хайырландыра билгениди. Ала хар барысы орунларын тыйыншлы джерде табыб, кююшге къарасауут салынганча, романны тилин джасайдыла.

Авторну къарачай фольклоргъа терен суюмеклигин, аны багъалата билгенин, нарт сёзлени таб хайырландыргъанында, алагъа романда аслам орун бергенинде, эски джырланы («Хасауканы», «Апсатыны») керекли джеринде джарашдыра билгенинде кёребиз.

Тюрмеде зорлукъ болумда тургъан Темуркъа, кесине, къалгъанлагъа да себебге санаб, «Хасауканы» джырлайды, джёнгерлерин тынгылатады. Қыанамат къачхынчылыкъда, кийик эчкини соя, «Апсатыны» джырлаб кёлюн джапырады.

Нарт сёзле, узун хапарны къысхача айтыб, ишни магъанасын чыгъарыб, джазыучу муратына джетерча этеди.

Темуркъа бла Мёлаханны ёксюз Қыанаматха джан аурутханларын, Қыанамат да аланы таза джюрекден сыйлагъанын айта, автор былай джазады:

«Қыанамат Мёлахан бла Темуркъаны, атасы бла анасын сыйлагъанча, алай сыйлаб турады. Ала да хариб, джарлы кёлю джарыкъ дегенлей, Қыанаматны кеслерини эки сабийлеринден башха кёрмейди. Артыкъсыз да Мёлахан юйюнде маджал хант этилгени болса, Қыанаматны чакъырыб, анга къабдырмай, тынчлыкъ табмайды». (29 бет).

Темуркъа, ауругъан аягъы къарыусузгъа джетдириб, кючден-бутдан юйюне джууукълаша, Қыямытладан адам кёрюрюн излемейди. «Суугъа кирсенг, чыкъдан ырылама» (52 бет). «Қъатын ёлтюргеннге къан джокъду» (61 бет). «Аман арба — джол сызар, аман киши — эл бузар» (65 бет). «Ашмаздан тана башны къурутду» (79 бет). «Тюкюрюк баш джармаз, налат кёз чыгъармаз». «Аман адамгъа игилик этсенг, бурнунгу къан этер, арыкъ токълуну айнытсанг, эрнинг-бурнунгу май этер» (40 бет). Дагъыда была кибик талай нарт сёзю хайырландырады.

Тенг-лешдириулени кючю бла джазыучу суратлана тургъан затны, кюзюде кёргозгенча, ачыкъ этеди: «Мийигирекден къарасанг, топракъ башлы юйлени оджакълары, ауузлары кёкге ачылыб, «джангы атышыб бошаб, тютюнлери чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла» (9 бет). «Алымчы да, чычханны марагъан киштикча, алтын къамалыдан бир гыл юзерге хазыр болуб турады» (19 бет). Афенди Ибрахимни къолуна балакъа

урама деб, керилиб уругъа тебегенлей, джашчыкъ къолун кѣачырыб, балакъасы кесини тобугъуна кючлю ачытыб тийген эди. Аны ачыуланнганын кѣргюзюр ючюн, джазыучу былай айтады: «Къутургъан тууарча, кѣзлери кѣызарыб, асыры ачыудан секириб къобуб, джашчыкъны абадан сабийлеге тутдуруб, къолундан къанын къуйгъунчу балакъа уруб, акъ къапталына ууакъ чирчик-чирчик сабий къанны чачды» (22 бет). «Къулакъладан, ёзенледен келген тау суула, бюгюлген «кюмюш чыбыкъча агъарадыла» (35 бет). «Токъалдан не зат эсе да бир бек керекли затны излеб, итге ариу айтыб аш бергенча, аны ючюн чѣкдюргенди ансы, башха заманда болса, ол Токъалны арбазына да къоярыкъ тюл эди» (72 бет). «...терезе тюбюнде столда тѣрт джау чыракъ джанадыла, ала джана келиб, кѣзюне сохан чабхан адамча, эриген джаулары джыламукълача тѣгерек болуб турсала, къуюлуб чырахтанны тюбюне тюшюб, чучхурда суу тамчы бузлагъанча, бузлаб тохтайдыла» (78 бет). «...къалгъанлача болмай, Мыртаз, кеси джангыз къаббашха кѣрюнюрге къоркъуб, къуйругъу сыннган итча, Къыямытха атылыб кетди» (92 бет). «Мыртазны кюмюш бычагъы, эшекге къууушхан джарашханча джарашады» (174 бет).

Былай таб тенгешдириулени романда сансыз-санаусуз табаргъа боллукъду. Ала барысы, терекни чапракълары джасандыргъанча, джазыучуну тилине терен магъана береди, омакъ кѣргюзеди.

Романны тилине джарыкъ бояу сала, джансыз затлагъа джан бере, джазыучу бетлеулени чомарт келтиреди. Тау сууланы джолларын суратлаб, былай бетлеулени хайырландырады: «Тау суула минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзен-ёзенден, къулакъла сайын ашыгъыб чабханча, абын-сюрюн этиб, бири бири юсюне къалана, джел сызгъыргъан таууш эте, энишге къуюлуб тюшюб, сора уллу ёзенде дагъыда бир-бирине къошулуб, къар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб къуюлургъа ашыгъыш келедиле» (9 бет). «...сынджырда ушхуур этилирге тагъылгъан чоюнну суу аз болуб, джылау таууш этерге къалды да Къанаматны джюрегин андан да бек къайгъылы этди» (31 бет). «Джел къатыдан къаты улуб чырахтанда джана тургъан чыракъчыкъланы джукълатды» (166 бет). «Къабыр къаралыб, аузун ачыб, Файрузну джутаргъа хазыр болгъанды» (166 бет). «Минги Тау, къараргъа джийиргениб, башын байлагъанча, къара булутха башын байлады (167 бет). «...кюнортадан ингирге бир кесек шаушалгъан джел, къатыдан къаты, джийин джанлыча улуйду» (149 бет). «Таудан ургъан сууукъ джел акъ унну боранлатыб кюмюшден эгеулениб тюшген умурча, къарыусуз ышаргъан кюнде джылты-

рата, сибире келиб, уллу ташны аллында къалайды». «Арлакъ-дан къарасанг, Темуркъаны юйю, бели чанчхан къарт къатынча, аууб кетерге бир джанына муккур болгъанлай турады».

Бу айтымлада тенгешдириуле, бетлендириуле да аралаш байлана келедиле. Суратлау мадарланы тюрюлю-тюрюлерини быллай халда чалышыулары романда кёб тюбейди. Ала, бир-бирине келишиб, тилни сюрмелеб келген болмаса, бузукъ салмайдыла.

Эпитетле ачыкъланлыкъ сёзлени къатына кысылыб, неда ала бла бир болуб, романны тилин джандыргъандан сора да, ачыкълана тургъан затны ким, не болгъанын башха сёзле къатышмагъанлай, окъугъан адамгъа танытадыла. Къасым, Токъалны сатлыкъ халисин ангылаб, Къыямытха тюб берирге баргъанлай, тутады да: «Манкъуш! Сени башха аманлыгъынгдан сора да тил этиб, нёгерлеринги сатхан кылыгъынг болур дейме?...»

— «...Мен санга сорама, чийбыдыр, аякъ биямукъгъа кимни сата тура эдинг?» (79 бет.) «Манкъуш» аман иннетли болгъанын, «чийбыдыр» деген эпитет да Токъалны мухар, къарны амалтын бай Къыямытха сатылгъанын кёргюзтеди. Мухаммат-Аминни билегине кюлун сала, Къыямыт тохтагъан джеринден башлады:

— Бир кюн Темуркъа деген хыбырттонну джанбаш юйюне джыйылыб, оруслу Семён орталарында сёлеше тургъанын бизни тишируу, озуб бара, ала таба бурулуб тынгылаб эшитгенди.

Пристопну — Апанасны семизлигин, къартлыгъын, чырайджаны бла махтаулу болмагъанын билдирир кююн, джазыучу быллай эпитетлени хайырландырады: «къаббаш», гитче хымил, кёк кёзчюклери». «Апанасны богъурдагъы кийик тюкден толгъан атджери кёпчекча чыгъыб, кюлгенден гитче хымил кёк кёзчюклери ичине ташайыб, орун этген заманда къатынла къуу джастыкъны силкгенча, быдыры къалтырай, келиб нёгерини сыртындан къакъды». (14 бет.)

«Сёзюю арты болгъунчу, кюзу этни ийисинден джийиргенген гебенбаш, ашамаздан тана башны кзурутду дегенлей, табакъны ариулаб, бир джанына тюртдю». Гебенбаш Апанасны юй бийчесиди. Автор бу эпитетни кючю бла аны чачыны уллу болуб, тёппесине къаланнганы, омакълыгъы, моданы тутханы, бармакъларында алтын джюзюклерине тенглик этгенин суратлайды.

Адамны джарлы къауумдан болгъанын, геройланы ауузларындан башха сёз чыкъмаса да, «хыбырттон», «джарыбёрк», «джамаукёнчек», «шынтахы джаулукулъу къатын», дагъыда былача башха эпитетле билдиредиле. Байланы юсюнден а — ала-

гъа «бухар бёрклю», «тыйын тонлу», «окъа бёрклю», «кашемер чепкенли», «алтын джюзюкю», дейди автор.

Дуниягъа аты айтылгъан джазычуланы (Л. Н. Толстой, М. А. Шолохов, А. М. Горький, В. Г. Короленко, И. С. Тургенев, д. б.) чыгъармаларында болгъан бирча шартла: табигъатны суратлауну юсю бла джашауда бола тургъан затлагъа джазычу кесини къарамын, иннетин ачыкълау, адамны джашау джазыуу бла табигъатны байланыуун кёргозюу; чыгъарманы герою кесини сёзю, иши, ич монологу, тыш болуму бла окъугъан адамгъа ким болгъанын танытыу — бу шартла Аппаланы Хасанны романында белгили орун аладыла. «Джаназыны аллы бла Файрузну къарнашларындан бири къолджаулукъгъа туюуб келиб, Абдул-Кадыргъа кюмюш сомланы узатыб: «Бу джарлы сабийни дуангда унутма, «шыйых», деб эски чепкенини къойундан туююмчекни чыгъара, Мухаммат-Амин таба бурулду».

Файрузну ёлтюрген Абдул-Къадыр бла Мухаммат-Амин болгъанларын аны къарнашлары билмей, малларын сатыб, ачхасын дуа окъусунла деб, алагъа юлешиб бергенлерин, адам огъай, таш, агъач да кёлтюралмазча, ачы къыйынлыкъ, артыкълукъ, бетсизлик, зорлукъ болгъанын джазычу юч-тёрт тизгинчик бла ачыкълаб къояды.

Хамит, джалчылыкъ болджалы бошалаыб, кетерге тебрегенинде, джалын бермез ючюн, Къыямытны джашы Къандаур ёлтюрюб къояды аны. Аллай мурдарлыкъны аллы бла табигъатны тюрленююн окъуйбуз: «Кюнледен эсе, бюгюн мутхузду. Кёкге мамукъну джукъа джайгъанча, акъ булутла кёкню джартысын джабхандыла. Кюн батхан джанындан къоргъашын бетли булутла, этеклери таулагъа тийиб, джел эте ауадыла... Кёк къой териден этилген чырпа бёркча, Минги Тау къашларын туюуб, кесин хыны-хуну этиб, башына джангур булутланы гыла-мыла чырмагъанды».

Романны хар героюну тили болумуна, халисине, иннетине, джашаугъа къалай къарагъанына, джашауда орнуна, джорютген ишине кёре берилиб, геройну сфыаты, кесини сёзлери, ич монологу бла ачыкъланады. «Семён, кёзюне къалкъуу кире тебрегенлей, джелни улугъанындан уяныб, къарны джарытханына танг атханды деб джангылыб, бир бёлек джолда керексизге къобуб, тешикден башын узатыб, къалын джулдузлу кечеге къараб, ызына къайтыб джатды. Къатында хурулдаб джатхан Къанаматны эт джылыууна къысылыб, бу дунияны джашауун аз билген халал нёгерлерин танг атханлай къоюуб кетери эсине тюше, джюрегин миз чанчханча ачытыб, Къанаматны къабыргъасына артыкъ да бек къысыла, кёлюне келеди: «Мийик таулары ичинде кеслерини байларына да патчахлыкъ

кѡшулуб, боюнларындан басыб, эзилмекликде, кѡйынлыкѡда ёсген джарлыла кѡарангылыкѡдан, аллында манга тѡпелери бла кѡарасала да, бирге кѡачхынчы болгъаны кѡарангыдан джарыкѡга чыгѡа тебегенлери кѡзлерин бир кесек кѡаматса да, джаулары, дослары ким болгъанын айыра тебегендиле. Кетмей, мында уяна тебеген джарлылагѡа джол кѡргюзте турургѡа керек эди, алай болгъанлыкѡга анда мындан эсе бек керек боллукѡма, кетейим. Бютеу дуняда залимлени зорлукѡларын кѡурутуб, урунганланы джарыкѡ дунягѡа чыгѡарыгѡа кюрешиген Коммунист партия урунган таулулагѡа болушлукѡга керекли кюн мени энтда джиберир»,— деб кеси кесине кѡл эте, секириб кѡобуб, нѡгерлеринден кѡз айыралмай, бир кесекни кѡараб туруб, кѡмюлген мыдыхланы кюлден кѡазыб чыгѡарыб, от тамызыб тебреди».

Семѡнну бу ич монологу ол ким болгъанын, иннетин, тутхан ишин сѡзсюз ачыкѡлайды. Семѡн революционерди, коммунистди.

«Шыйых» Абдул-Кѡадырны аманлыкѡчы болгъанын джангы шагѡрейлене айланган кѡзюуде огѡуна аны кесини ауузундан эшитѡбиз: «Унутмагъан эсем, онбеш адамны тоноуун алгъанма. Юй тонагъанымы эсиме тюшюраллыкѡ тюлме. Аманлыкѡ эте тургъанлай, бир бѡлек джолда кѡыркѡылгъанма, аны манга сормасагъыз да, мангылайымда табларым айтыб турадыла. Мен бу шахаргѡа келгенли алты джыл бола эди. Хар кече сайын урлаб, тоноу алыб тура эдим, алай болгъанлыкѡга шахарны тамадасы бла иги джашагъанымы себебинден, аманлыкѡ этгеними кѡрген оноучу да, кѡрмегенча этиб кѡйгъан болмаса, кѡатылмай эди. Айтханымча, алты джылны табханымы урлаб, урлагъанымы шахар тамадасы бла эки тѡнг этиб, сѡйген ичкимни ичиб, ашымы ашаб турдум...»

Романны геройларыны джашау ызларына кѡайгъылы болуб тургъан адамны башын аязыта, кѡлюне джарыкѡлыкѡ келтире, автор накѡырдала, чам сѡзле бла кюлкюсюн кѡозгъайды: «Батал таяныб, солууун алыргѡа тохтаб, нѡгерлерине айтды:

— Джашасын хариб бу джашчыкѡ ансы, бу бек онглу адам болмаса, бурнуму джардырама. Кѡремисиз, сабий башы бла кѡауумубуздан да ол тири джюрюйдю.

Чегет кѡулакѡга киргенден сора тауушуму адам эшитеди деб да тартынмай, Ахмат Баталны сыртындан кѡагъыб кюлдю:

— Бурнунгу джардырсанг, ийлыкѡмай мен сени бла тѡйгѡа бармазма, сѡйген кѡзынг да, санга кѡараса, сѡйген огѡай, кече тюшюмде кѡреме деб кѡоркѡар, андан эсе сау бурун тешиклеринг бла кѡалсанг, бурун киринги тыяргѡа да ол игиди,— дегенинде, Бийнегер да анга кѡошулуб кюлдю».

Бийнегер, базукъну джырта келиб:

— Бирер гырджын кесек болса джарарыкъ кёре эдим,— деб Семсёну аллында ашалаыб салынган джауорунну рахат къолуна алыб, джарыкъгъа тутуб къараб, тегерек буруб, къыйырын сындыра, саламгъа атды.

Къанамат, ашыкъиликни кемире, ышара сорду:

— Не кёресе?

— Мен кёрлюгю кетгенди, — деб нёгерлерин кюлдюре, саламгъа къуюлгъан джалан сюеклени бир джерге джыйыб, саламгъа чырмаб, эшикке чыкъды.

Романда гиперболала асыры уста джарашдырылгъандан суратлана тургъан зат кёзбау кючю бла аллынга келиб сюелгенча болуб къалады.

Апанасны эл бла шагърей этер ючюн, джыйылыудан къайтыб келген адамладан эшитебиз: «Алгъынгыдан кючден къутулгъан эдик, энгда келгенди бир, къарнына бешли ууаныкны салсанг да сыйынныкъды» (11 бет).

«Кюн тийген заманд, джылы болуб, анда-мында къалгъан къарланы эритсе да, ингир болгъанлай, эриб, джоллагъа, арбазлагъа джайылгъан балчыкъ суу къабырчакъланыб, джолда джюрюсенг, артыкъсыз да къатхан чабырла бла, тыкъырдагъан тауушунг бир тийреден бир тийреге барады». (159 бет).

Къатхан чабырланы ичинде аякълагъа зауукълу болум чыкъмазын бу гиперболаны кючюнден ким да дженгил ангылайды.

Аппаланы Хасан ана тилни чемерлей билген адам болгъанына шагъатлыкъ бере, «Къара кюбюр» романда узун, уста джарашдырылгъан айтымла аслам тюбейдиле. Сёз ючюн:

«Эллилени арт джаны седиреб тебрегенлей, къыйын полномочха джюрюй къарнына уруб тургъан Гымыш-хаджи, къарны аллына чыгыб, акъбаш хазырларындан эки къолу бла къадалыб, къуйругъу атауул къочхарча силкине, ёрге къобуб, сархын джелкесинне тюрте айтды:

— Басылыр элни къулагъы сангырау дегенлей, былай этиб нек турасыз, сау къаллыкълар?!» (288 бет).

«Уллу джолну ёрге акъ сакъаллы, джыртылгъан, кирден мелте болгъан эзиюн джабыб, джангы артылгъан джабышмакъ таяккыны белине кёндеден салыб, сырты бухар бёркюлени, алтын къамалылары, бёрю тонлулары, имбашлары джылтыраб джашил кийим кийгенлени кёлтюралмай муккур болуб, бу джуртда кёблеча, чачылгъан чабырларындан бармакълары къараб, атлагъаны сайын сыртына къысхан болджар саламчыгъы шыбырдаб силкине, эки кир джамаулу машок джюкленген жёк эшегини ызындаң, бурунгу къарт башы къалтырай, кёз-

лери джыламуқъ тѣге кызарыб, бойну отха тюшген гыбытча джыйырылыб, кѣк эшек хуна джанында кырдыкга бурулуб мурукку этсе, саурусундан ёшюню бла тюрте бара эди». (299 бет.)

Бу айтымда сексен юч сѣз барды, алай болгъанлыкъгъа, не уллу эсе да, дагъыда окъурунг келиб тургъан болмаса, эрик-дирмейди. Аны чуруму неди? Ол кѣб сѣз, бирча джылтырауукъ, багъалы мынчакъла бир-бири ызындан бир баугъа сууурулгъанча, тизилиб, терен магъанасы болгъан кѣб тюрлю затны ангылатадыла, джашау сезимни кенгертедиле.

Бусагъатда бизни тилибизден, джашауда магъанасы болмай чыккыгъан эски сѣзле (архаизмле) романда кѣб тюбейдиле: «джаныулайдыла» (башларын атадыла); «ашюю» (джырна этиу эртделеде адет болгъанды). Джырнагъа джети тюрлю зат кѣошхандыла — нартюх, туз, эт, кѣудору, будай, суу, джау неда бышлакъ. Джырнадан кѣб ашагъан сууабха саналгъанды, «Кесамат» (ишни кесгин, ачыкъ этиу); «талкы тил» (талкыны баш агъачы); «билек агъач» (отджагъасында, эки джаны бла ёрге сюелген къалын къангала); «джантау» (ингичге къайиш джибчик)... Быллай сѣзле тил унутуллуб къалмаз джанындан болушхан этедиле.

Джазыучуну тилини байлыгъы романны магъанасын терен, сейирсиниб окъурча, ана тилни артыкъ бек сюерча этеди, жангы башлагъан джазыучулагъа устазлыкъ этеди.

Ана тилде сѣлеширге къайсы бирибиз да билебиз деб, алайды актылыбыз. Амма, мындача, былай суратлаб джаза билген азды:

«Сѣлешиб, ызындан «алаймыды» деген заманда, «алайды» деб кычырыкыны эшитирге юреннген Гымыш-хаджи, Токъал бла Мустафаны тамакъларына тууарылыб къалгъанында, суусаб болгъан адам, чычхан тюшген айран джыккыргъа къарангъанча, элге къараб, тѣбен эрни салыныб, ызына бурулду».

Хапар

Уллу болмагъан, адамны аз, бѣлек кѣзююун кѣргюзген, аны юсю бла дагъыда бир бѣлек адамны болумун ачыкъллагъан суратлау чыгъармагъа хапар дейдиле. Джазыучу хапарда адамны ёмюрюнден бир кысха кѣзюучюкню алса да, ол адамны халисин толу ачыкъллайды, билдиреди.

Сѣз ючюн, Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен», д. а. к. хапарлары.

Повестъ

Повестде, хапардача бир джангыз иш (болгъан зат) ачыкъланыб къалмай, талай зат ачыкъланады. Ол ачыкълау баш геройну ёмюрюню иги кесек заманын алады. Повестде хапардан кёб, романдан аз адам болады. Муну сюжети, романдача, алай уллу болмайды.

Сёз ючюн: Б. Полевойну «Повестъ о настоящем человеке» деген чыгъармасы.

Роман

Бек уллу сюжети болгъан, хапар халда джазылгъан суратлау чыгъармагъа роман дейдиле. Романда бек кёб адам кёргюзюлюнеди. Кёргюзюлюннген адамла джашауда тюрю-тюрю затла бла джолукъгъанлай турадыла. Аланы ишлери, иннетлери, халилери, джорукълары, заманны тюрленнгенине кёре, магъаналы ишлери чертилгенлей, кёрюннгенлей барады.

Сёз ючюн: Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы.

Джазыучуну стили

Джазыучуну творчествосунда хаман тюбей тургъан кесини энчи джазыу джоругъу, иннет къарамы, тили, чыгъармаларыны идея магъанасы, суратлау амаллары, геройларыны иннетлери, джазыучуну стили болады.

Джазыучуну стили ол джашагъан кёзюуге, джамагъатны политика-историялыкъ болумун къалай ангылагъанына, анга къалай къарагъанына кёре къралады.

Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны джашаугъа къарамы, аны ангылауу «Къара кюбюрню» геройларыны халилерин, иннетлерин кёргюзгенине кёре, биз джазыучуну иннети партия бла, кеси къыйыны бла джашагъан, бурун байла, бийле, дин кърулукъчула унукурдуруб тургъан халкъ бла бир болгъанын ангылайбыз.

Чыгъарманы идея магъанасы хар заманда джазыучуну мураты бла бирге болады.

Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында юч тюрюлю стиль байланышыб келедиле: реализм, романтизм, публицистика.

Бу роман, социалист реализмни джоругъунда джазылгъаны бла биргелей, романтизм бояудан да къруу тюлдю (Къанамат бла Бадиматны элден къачыб, мийик къаяны дорбунунда джашагъанлары), публицистиканы уа Семёну элчилеге больше-

виклени, революцияны юсюнден сѣлешген сѣзюнде кѣребиз. Семѣнну сѣлешген сѣзю партиялы пропагандистни сѣзюдо. Класс юрешни джолларын таулулагъа ангылатады ол. Алай бла Семѣнну айтханы полигикалы магъаналыды. Терен магъаналы затланы тынч сѣзле бла таулулагъа ангылатыб къояды. Халкъны эзичюлени терсликлерин, хыйла, фитналыкъ ишлерин чемер, кесгин ачыкълаб, урунган таулуланы кесине ийнандырады, ангыларын тюз джолгъа бура биледи.

«Кѣлуме келген затланы сизни тилигиз бла кесим джетдириб айталмагъаныма джюрегим кыйналады, алай болса да, сизни эллигиз Темуркъа айтургъа юрешир. Сиз, таулула, эки джюкню кѣлтюресиз: бири — патчах, юсююзге миниб, сизни къарангылыкъда ташны тюбюне къысдырыб турады. Мен айтырыкъ кѣб затланы сиз бусагъатда айыраллыкъ тюлюз. Алай болгъанлыкъгъа, сиз аны кѣб турмай айырысыз. Биз — джарлы, ишлеген халкъ, оруслу, къарачайлы деб айырмай, бир-бирибизге къабыргъабызны берирге керекбиз. Къарачайлыла барысы бир тюдлюе. Сизни байларыгъыз сизни джекгенча, бизникиле да бизни джегиб, кюн сайын къаныбызны ичиб турадыла. Орус, къарачай айырмай, ишчиле, кыйналгъанла биригиб силкинсек, барыбызны да джаубуз байланы, ала айтханда джюрюген патчахлыкъны юсюбюзден атыб, кеси къолубуз бла кесибизге джарыкъ джашау ишлерибиз. Былай къарасанг, аны сиз менден иги билесиз, сизде бир белек адамда болган джер, мал, рысхы бютеу элде джюкду. Ол барысы сизни къолугъуз бла, сизни кыйыныгъыз бла ишлениб джыйылганды. Ишчиле, джарлыла биригиб, ъмюрден бери бойнубузну басыб солутмай турган боюнсханы атайыкъ».

Былай сѣлешеди таулулагъа Семѣн. Дагъыда романны бир башха джеринде прустопну, Мыртазны, Къыямытны ѣлтюрюрге керекди деб айтханында, Бийнѣгерге Семѣн акъыл юретеди:

«Тюрмеден къачайыкъ дегенни тюз айтаса, прустопну-затны ѣлтюрейик дегенни джангыласа. Бир прустопну ѣлтюрсенг, дагъыда орнуна башха джиберирле. Аман ханс кирик, не къадар болса да табыллыкъдыла. Аланы ѣлтюргенлей, сен къачарса да кетерсе, элlege уллу кыйынлыкъ салырла. Андан эсе, байла да, афендиле да, прустопла да бир терекни бутакълары болгъанын кесинг кирик джарлылагъа, джерсизлеге ангылатыргъа керекди. Инджилиб турган халкъ, этер затын билиб, юрюлюб къобса, ол заманда бу ариу тау хауаны кир этиб, сизни къаныгъызны ичиб турганланы, ауур джюкню атханча, юсююзден атарсыз!»

Сюйюмсюз геройланы: Къыямытны, Мухаммат-Аминни, Абдул-Кадырны, Биймырзаны, Мыртазны, д. а. к. — джарлы халкъны ачыкъ джауларыны ишлерин, халилерин суратлагъан заманда автор тилни сатира (селеке) кючу бла хайырланады. Къыямытны эки бетлиги, харамлыгъы аны сѣлешген сѣзюнден белгили болуб турады. «Тыгъырыкъсыз хашкен», «босякла», «суу джыланла», «чакъмакъ тонлула», «кимди былайда ит къусханча къусхан», — деб джарлыгъа хыны, эрши сѣзле бла сѣлешген болмаса, башха сѣз табаргъа излемейди.

Кесинден онглулагъа сѣлешген заманда уа тюлюкю киби ксюйюлюб, кесин алаша эте, аладан кѣл ала, кукаланыб джалынады:

«Мен санга къурман болайым, сен мени багъалы къонагъым. Атам хариб да патчахъа кѣб заманын тюз ишлегенди, мен да ѣлгюнюк аны чуругъу басхан джерге къурман-садакъа болгъанлай кетерикме»,—

деб узалыб, Апанасны билегин уппа этерге кюрешеди. Авторну кесини энчи тили геройлагъа кеси берген характеристикадан, пейзаж суратлаудан, д. б. затланы суратлагъанындан белгилениди.

Авторну сѣзюнден джамагъат джашауда болгъан затлагъа къалай къарагъаны ачыкъланады.

«Джылтыраб тийген кюн бу къара зорлукъну кѣргенинден титиреб къачыб букъгъанча, таякълары бла чегет бауурну джарыта, кезли тауну артына ташайды. Муадзин минараны тешигинден сугъарылыб, эллилени межгитге чакъыра, тамагъын бошлаб къычырады. Элде джыйын джанлыны башчылары Къыямыт, Мухаммат-Амин, Биймырза, субайлыкъгъа абдез алгъанларын кѣргюзте, бууун илгиклерин эте, энтда эки джарлыны талаб, мыйыкъ тюбюнден кюле, энди уа къайда не барды деб, хауаны ийисгей, межгитге таяныб кетдиле. Токъал, ызларындан межгит аллында джетиб, Къыямытха не затланы эсе да шыбырдаб, ызына ашыгыш бурулду. Къыямыт, Токъалны ызындан къараб, сакъалын, мыйыкъларын сылаб, кеси аллына ышарыб, тири-тири атлаб, башында джангы аманлыкъланы, джарлылагъа зорлукъланы хазырлай, ол затланы уясына — межгитге ташайды».

Чыгъарманы персонажыны социал болумларын сыфатлагъанда тилни суратлау мадарларыны — эпитетлени, метафораланы, тенгleshдириулени магъаналары уллуду. Аланы болушлугъу бла автор кесини геройларына багъа бередиди.

Сѣз ючюн: къара кюбюрню несин, элде эм бай, эм джаныуар джюрекли, джарлыланы къанын ичген Къыямытны сыфатлар ючюн, автор быллай тенгleshдириулени хайырландырады:

«Суу челекни тюбю сууда къалады дегенча,— деб къызыб, Мѣлехан таба кѣзюню къыйырын джетдире, излегеини табланы ючюн, мыллыкдан тоуб эрнин-бурну джалагъан бѣрюча, мыйыкъларын, сакъалын сылады».

Автор Къыямыт бла бѣрюню бир бетден кѣргюзеди. Романны башха джерлеринде да:

«Къыямыт, бекинай джыккырча» неда «Къыямыт, чабаргъа юреннген ит стауатны тѣгерегине айланыб ийисегенча, праулени тѣгерегине ким не айтады деб айланады»,—

деб окъуйбуз. Быллай сѣзле адамны халисин ачыкъ этиб къоядыла. Дагъыда Къыямытны, Абдул-Къадырны, Мухаммат-Аминни суратлауда «къутургъан», «тойгъан» деген сѣзлени автор кѣб кере къайтарыб айтады. Джазыучу аны бла аланы излемлерини учузлугъун, учхаралыгъын ачыкълайды. «Афенди,

нартюхден тойгъан ёгюзча ынгычхаб, ауур солуб...», «пру-
стоп...», кьутургъан тууарча, тегерегине къарай».

Бир сом ючюн джан берирча мардасыз кьызгъанч, къара-
кюбюр ачылыб, андан ачхачыкь алынныкь болса, кёлю кетер-
ге джетген Джантемир кызын (Къыямытны юй бийчесин)
сююмсюз суратлай, джазыучу былай тенгleshдириуле бла
хайырланады: «Джантемир кызы, семиз бегеджинча, эки джа-
нына аунай, узун сары ат тишлерин тюлкюча ышарта», «Гам-
мешча чайкъала», «Гёзенни эшигинден, тууар бюрекча, джый-
рыкь болуб чыгъыб...» Бу тукъум тенгleshдириуле авторну ге-
ройгъа къаллай кёз бла къарагъанын кёргюзедиле. Сююмсюз
геройну — Къыямытны джашы Къандаурну суратлауда да джа-
зыучу башындагылагъа ушаш тенгleshдирилени табады.
Къандаурну адам джюреги, адам халиси джокъду. Ол джырт-
тыч джаныуарчады, джашауда байыннгандан башха затны кёр-
мейди, байлыкь ючюн а не уллу аманлыкьны да этерикди.

«Къара тонгузну джелкесича, сакъалы джетиб, кысха мангылайы да
къатхан гыбытча, джыйырылыб, гйда балтагъа ушаш бурну, къой сохта
кибик... салыныб.., тегереги кызаргъан, къара боялыб, онгиган чабыр бетли
кёзлери джашыртын къабаргъа тебеген самырны кёзлерине ушайдыла».

Ма бу джети тюрлю тенгleshдириу Къандаур къаллай адам
болгъанын, автор анга къалай къарагъанын окъуучугъа ай-
гъакълайдыла. Алай бла, сююмсюз персонажны суратлагъан
заманда (былайда Къыямыт бла аны юйдегиси) социал сатира
авторну тилинде кесини орнун табады.

Сююмлю геройланы джазгъан заманда уа джазыучу баш-
ха тюрлю сёзлени таба биледи. Романда сююмлю геройла хар-
кюнде кыйынлыкь кёрюб тургъан джарлыладыла.

Автор алагъа джан басады, аланы инджилулерин, психо-
логияларын терен, кенг ачыкълар ючюн, магъаналы тенгleshди-
риуле табады. Сёз ючюн, Бадиматны тюрсююн сыфатлагъан
тенгleshдириуле авторгъа ол багъалы болгъанын кёргюзедиле:
ышаргъанына — «джазгъы кюнча ышара», — дейди. Атасы ту-
тулуб тургъан заманда, Бадиматны мыдах кёзлерин джаралы
эчкини кёзлери бла тенгleshдире эсе, атасы ычхыннганында
аны къууанчдан джюреги кёлтюрюлгенин суратларгъа былай
тенгleshдириу табады: «Мыдахлыкь басыб, джыламуку джи-
битген уллу къара кёзлери джарыкь джаннган мыдыхча джыл-
тырай...»

Къанаматны кыйналгъанын «кышхы кюнде огъаргъы
джел ургъанча... нёгерлери артында къалгъаны Къанаматны
джылатады», — деб ачыкълайды.

Авторну тили табигъатны суратлауда да, лирикалыкь ту-

ракълаулада да байды, чемерди, хар сёзю джазыучуну иннетин, оюму (позициясын) туура этеди:

«Тау суу джай бокъланиганындан къутулуб, бютеу джарлы таулула къыйынлыкъ кёргенлерини джыламукълары бир илиининге джыйылыб акъгъанча, джай ёхтемлиги тохтаб, чокъракъ кибик ариу сюзюлюб барады».

Романда нарт сёзле авторну тили джити болгъанын кёргюзеди, геройланы характеристикаларын тамамларгъа болушадыла. Сёз ючюн, Мёлехан бла Темуркъа, Къанаматны юсюнден сёлеше келиб, ачыкъ джюрекли, халал джаш болгъанын черте, быллай нарт сёз келтиредиле: «Джарлы кёлю джарыкъ». «Аман адам этегингден тутса, этегинги кес да къач», — деб Мёлехан джашчыгъына (Ибрахимге) Къыямытланы сабийлери бла ойнаб турма деб, акъыл юретеди.

Романны эки-юч бетинде, адамны эсинде къалырча, иги кесек нарт сёз окъуйбуз: «Этни хатери бла шорпасын ич», «Адам табмасанг, бёрк агъач бла да кенгеш»; «Къурудан къуйрукъ да игиди»; «Кечеги сёз кери барады»; «Уллу къазанда бишген эт чий болмаз»; «Джан ауруса, сокъур кёзден джаш чыгъар», д. а. к.

Романны автору, уллу социал проблеманы къозгъагъан бла къоймай, къарачай прозаны литература тилин биринчи башлагъанды. Аппаланы Хасанны туугъаны, ёсгени, джашагъаны да Ата джурту бла, халкъ бла байланыб болгъанды. Ол кесини ана тилини ариулугъун, байлыгъын багъалатханды, фольклорну иги билгенди. Терен билими, политика джашаудан сынамы, литература суратлаугъа уллу фахмусу болгъан Аппа улу Хасан халкъны бурунгу джашауун, насыбха, эркинликге чыгъар ючюн кюрешин суратлауда къарачай тилни байлыгъын не джаны бла да хайырландыра билгенди.

Бостанланы Хасан

(1905—1942)

Бостанланы Орусбийни джашы Хасан 1905 джыл ноябрь айда Джёгетей элде кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды. Хасанны беш къарнашы бла төрт эгечи болгъанды (барысы да он сабий).

Юйдегилери аслам болса да, ата-ана сабийленн тюз юрете билгендиле, Ата джуртха суймекликни сингдиргендиле. Анга шагъат—юч джашлары: Сюлемен, Хусей, Хасан,—фашист мурдарладан Ата джуртубузну къоруулай, Уллу Ата джурт къазауатны фронтларында джан бергендиле.

Кёчгюнчюлюкню кыйынлыкълары бу юйдегини да аямады, келтирди джылау, джангы бушуу: джашлары къралыбыз ючюн къазауатда ёлгендиле, къарт Орусбий кеси 3-чю майда, джашы Зекерья 11-чи майда—экси да сегиз кюнню ичинде (1944 джыл) Орта Азияда кыйын ауруудан ауушадыла.

Хасан эл школда окъуб башлагъанды. Комсомолгъа талпыб киргенди. Комсомол ячейканы ишлерине тири кёшулгъанды, суйюб ишлегенди, джахилликни къурутууда тири кюрешгенди.

Эл школну бошагъандан сора Хасан Баталпашинскеде (Черкесск) педтехникумгъа окъургъа киреди, алай а анда кёб турмай, 1924 джыл Симферополь шахарда Кърым педтехникумгъа, терен билим алыб, устаз болур муратда кёчеди. Анда ол орус, араб, тюрк тиллени окъуйду, литература кружокга биргесине окъуб тургъан Ёртенланы Азрет, Шахмурзаланы Санд бла бирге джорюйдю.

Кърымда педтехникумну бошаб келгенден сора, 1928 джылдан башлаб, газетде ишлейди. Алгъы бурун «Къызыл Къарачай» деген область газетни редакциясында. Бу кёзюуде кёб статьяла, очеркле, хапарла, назмула джазады, коммунист партиягъа член болады.

Отузунчу джылланы экинчи джарымында Хасанны партия къуллукъгъа саладыла. Микоян-Шахарны (Карачаевск) шахар комитетини аппаратында ишлейди. Андан сора СССР-ни джазыучуларыны союзунда Къарачайдан келечи (уполномоченный) болады. Къырктынчы джылланы аллында «Ленинни джолу бла» деген орус эмда къарачай тилдеде басмаланган район газетни редакторуну къуллукъуна саладыла Хасанны.

Бостанланы Хасан, керти коммунист, къралын бек суйген поэт, къралыбыз джангы джашау къурауда совет джашауну излемине кёре тюрлениулени кесини китабларында кёртюзеди. Аны фахмулу чыгъармаларында индустриализация, эл мюлкню коллективизациясы, техниканы ёмюрю, Къызыл Аскерни хорланмазлыгъы, совет халкъны анга (Къызыл Аскерге) суймеклиги, экисини бирлиги суратланады.

1932 джыл Хасанны «Джангы ёсюмге джырла» деген китабы басмаланады. 1936 джыл экинчи китабы «Джырла бла назмула», 1940 джыл ючюнчю китабы «Джырла бла назмула» басмадан чыгъадыла. Газетлени хапарчыларына болушлукъгъа «Корреспондент» деген китабны джазады. Хасан газетде ишлегени себебли, джашауда хар джангылыкъны дженгил эслеб, аны юсюнден узайтмай, терк огъуна джаза эди. Сёз ючюн, «Джигит атлылагъа» деген назмуну ол 1935—1936 джыллада Кавказ тауланы тегерегине атла бла айланыуну кърал магъанасы болгъанын билиб, терк огъуна назму джазгъанды (ол айланыу Север Кавказ аскер округу оноуу бла 1935 джылны декабрь айында — 1936 джылны январь айында болгъанды). Анга Север Кавказы миллет областларыны колхозчуларындан адамла къошулгъандыла. Аланы асламысы Къарачайдан болгъанды. Алагъа джигитлик, тирилик, усталыкъ этгенлери ючюн кърал саугъала (орденле) берилген эди.

«Метрогъа» деген назмуну уа Москвада метрону биринчи станциясыны битиб бошагъанына атаб джазгъанды Хасан.

Ачыкъ джюрекни терен суймеклигин Ленинге, Къызыл Аскерге, Ата джуртха аталгъан назмуларында кёребиз.

Совет властха дери тиширыулары баш эркинликсиз болуб, къалыннга сатылыб, юйдегиде эркиши бла тенглиги болмай, унугъуб, туйюлюб тургъан такъыр джашауларыны юсюнден джазыу, шериятны къарангы, чирик адетлерине къаршчы кюреш 20—30 джыллада миллет литературада эм керекли темаланы

бири болгъанды. Къарачайны белгили джазыучулары Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Аппаланы Хасан ол затха уллу акъыл бѣлюб, къарачай литературада тыйыншы орун бергендиле. Ол темагъа Хасан эс бѣледи. «Таулу кыыз» деген поэманы джазады. Поэманы биринчи кесегинде таулу кызыны Минатны, кеси унамай тургъанлай, зор бла, уллу къалыннга кызыб, эрге бергенлери, Минат кѣрген кыйынлыкъла суратланадыла.

Экинчи кесегинде Минатны кызы Шерифатны Совет властны кючю бла баш эркинлик табыб, насыблы джашаугъа чыкъгъаны кѣргюзюлунеди.

Бостанланы Хасан кесини чыгъармаларында ёсюб келген джангы тѣлюню — сабийлени—унутмайды. Сабийлеге атаб джзгъан назмулары таб тил бла, чемер джарашдырылгъандыла («Муратны терекчиги», «Къозучукъ», «Кѣк кишиу», «Эринчек», д. а. к.).

Отузунчу джыллада сабийлеге аталгъан чыгъармала аз болгъандыла. Ол себебден сабий литератураны ёсдюрюге уллу эс бѣлунеди. 1940 джыл Микоян-Шахарда (Карачаевск) джазыучулары активини уллу джыйылыуу болады. Ол джыйылыуда Бостанланы Хасан, Орусланы Махамет сабий литератураны юсюнден этген докладлада къарачай джазыучула сабийлеге джараулу, аланы коммунист ангыда ёсдюрюге болушурча суратлау чыгъармала джазаргъа амалсыз керек болгъанларын айтадыла.

Бу кѣзюуде Хасан, сабийлеге джараулу назмуладан сора да «Науар бла Ниначыкъ» деген хапарны «Къызыл Къарачай» газетде басмалайды.

Бостан улу Хасан орус тилден къарачай тилге уллу орус джазыучулары чыгъармаларын кѣчюргени бла да белгили болгъанды. А. С. Пушкинни «Бахчисарайский фонтанын», дагъыда башха затларын кѣчюргенди.

Уллу Ата джурт къазауат башланганында, Совет джуртну чексиз сюйген поэт-коммунист Бостанланы Орусбийни джашы Хасан, къаламын шоккога ауушдуруб, багъалы джуртун къорууларгъа фронтха кетеди.

Кетгени бла ачы согъушлагъа киреди. Къуру эки кере ийеди ол юйюне письмо. Арт письмосу Ростовдан алай узакъ болмай Архангельская деген станседен келеди. Ол къаты урушда джуртуну джигит уланыча, 1942 джыл декабрь айда ёледи.

Чыгъармалары ёлюмсюз этгендиле. Аны назмулары китаб болуб чыгъадыла. Бизни областны къарачай школларында, педучилищени, институтну къарачай тилни, литератураны окъугъан бѣлумлеринде фахмулу къарачай поэтни, Бостанланы Ха-

санны чыгъармаларын окъуйдула. Ата джурту ючюн джанын берген поэтни халкъ унутурукъ тюлдю.

15 ноябрда 1985 джыл Хасанны туугъан элинде — Джѣгетейде бизни областны джазыучуларыны организациясыны башчылыгъы бла поэтни туугъанына 80 джыл толгъан юбилей уллу байрам болуб ътдю.

Бостанланы Хасанны джашауу 37 джылында, джашлай юзюлюб къалса да, аны атын айтдырырча артында эки кызы къалгъандыла, Мариям бла Соня.

Уллу кызы Мариям Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетин бошагъанды, юйдегисинде эки джашы бла бир кызы барды. Уллу джашы бла кызы Ленинградда мединститутну бошагъандыла, врачла болуб ишлейдиле. Гитче джашы школда окъуйду. Джашагъанлары Карачаевск шахардады.

Хасанны экинчи кызы Соня Ставропольда медицина институтну бошаб, врачды. Юйдегисинде юч кызычыгъы барды. Тамада кызы пединститутда, экинчи кызы Ставрополда медицина институтда окъуйдула. Гитче кызычыгъы школда окъуйду. Джашагъанлары Карачаевск шахардады. Хасанны юй бийчеси эки кызы бла алты туудугъуну насыблы юй джашауларына къууана, ала бла джашайды.

Орусланы Махамет

(1916—1942)

Орусланы Махамет 1916 джыл Учкулан элде туугъанды. Махамет эл школдан сора Гитче Къарачай районда зоовет-техникумда, артда рабфакда окъугъанды. Саулугъу къолайсыз болгъаны себебли, ол рабфакны экинчи курсундан кетгенди.

1935 джыл «Къызыл Къарачай» газетде биринчи назмусу, («Джангы джашаугъа») чыгъады.

Къарачай совет поэзияны тамалын салгъан тамада джазычуланы — Къаракетланы Иссаны, Ертенланы Азретни, Байкъулланы Даутну ызларындан 1930 джылланы экинчи кесегинде джангы джаш поэтле Борлакъланы Тохтар, Орусланы Махамет джетедиле. Джаш поэтле, тамада къауум бла бирге ишлей, ол кёзюудеги литературада джетишимсиз затланы сюзе, чемер джазаргъа юрене, усталыкъларын ёсдюредиле. Байкъулланы Даут бла Орусланы Махамет А. С. Пушкин ёлгенли 100 джыл толгъан кюннге (1937дж.) аны чыгъармаларын, бирге ишлеб, къарачай тилге кёчюргенлери бу башында айтылгъаннга шэгъатлыкъ этеди...

Орусланы Махамет орус тилни, къарачай тилни да кесгин биле эди. А. С. Пушкинни «В Сибирь», «Памятник», «Кобылица молодая, честь кавказского тавра», «Зимняя дорога», «Обвал» деген чыгъармаларын уста кёчюргенди. Сабий джылларында, устаз «Кавказ», «Зимний вечер» деген назмуланы окъугъанлай огъуна, Пушкинни сюйюб, назму джазаргъа джюреги айланыб къалады.

Орусланы Махаметни поэзиялыкъ сезимин уятхан, аны наз-

мучулукъ джолунда уллу магъанасы болгъан сейирлик орус поэт А. С. Пушкинни чыгъармалары болгъанына шагъатлыкъ Махаметни «Мен Пушкинни окъургъа сюеме» деген статьясында айтхан сёзлери этедиле:

Пушкинни хар бир джазгъанын окъусанг да, бек уллу сейирди эмда терен магъаналыды, деб бизни окъутхан устазла таймаздан айтыб гуруучан эдиле. Ол себебден мен да бир джолда, библиотекагъа барыб, Пушкинни саулай джазгъанлары барысы болгъан китабы алыб, 15 кюн чакълы айландырыб къайтаргъандан озуб, хайыр алалмадим: орус тилни къарысуз биле эдим.

Талай заман кетгенден сора бизни орус тилден окъутхан устаз бир кюн классда Пушкинни «Кавказ» бла «Къыш ингир» деген назмуларын окъугъанында, мени джюрегим бек кёлтюрюлдю, ол кюн ингирге дери башымдан кетмегенлей, бир-бир сёзлери ауузума тюше айландым. Ол кюнден бери мен Пушкинни джазгъанларын окъуб эмда ангылаб башладым. Отуннга баргъанымда, къалай эсе да, кеси аллыма «В лес за дровами» деб 15 тизгини болгъан бир назмучукъ джаздым. Бир джолда уа устаз тетрадалары-бызгъа къарай тургъанлай, ол джазылгъан къагъытчыкъ тетрадымы ичинден чыгыб къалды. Устаз ары, мен бери тартыб, къагъытчыккы джыртдыкъ, алай а устаз, джыртылгъан кесеклерин джыйыб, назмучуккыну окъуб, ышарыб, меннге къарады. Ол кюнден бери мен джазаргъа кюрешгеними джашырыргъа излемедим.

Мени назму джазаргъа тырмашдыргъан Пушкинни назмуларын окъу-макълыгъымды.

Мен Пушкинни хар затын окъугъаным сайын аны экинчи, ючюнчю да окъургъа эмда кесим бир джукъ джазаргъа талпыйма. Пушкинни артыкъ да бек мен «Кавказский пленник» деген чыгъармасын окъургъа сюеме... Хар бир стихинде табигъатны эмда адамланы болгъан болумларын тюз кёргозтеди, хар назмусун ачыкъ, терен магъаналы эмда музыка джаны бла бат джарашдыргъанды. Хар бир чыгъармасын окъусанг да, джюрегинг, джарыкъ, не мыдах, не уллу кёллю, не хыны, не джазыкъсынмакълыкъ, не хатерсиз болмай, бир затха учунмай, сагъыш этмей къалмайды.

1939 джыл аны «Джырла» деген китабы чыгъады. Ол китабха 1936 джылдан 1939 джылгъа дери джазыб тургъан назмулары киредиле. Махаметни А. С. Пушкинни творчествосуна эс бёлгени джыйымдыгъында назмуларындан белгили болады. Бу джыйымдыкъда чыкъгъан «Хурла кёл» деген назмусу, орус тилге кёчюргени аны фольклорну литератураны ёсюмюне уллу магъанасы болгъанын билиб кюрешгенине шагъатлыкъ этеди.

1930 джылланы аягында Къарачай илму-излеу институтну экспедициясы бла айланыб, Махамет, эски къарачай джыртаны джыйыб, джарашдырыб басмагъа хазырлагъанды.

Аллындан башлаб да таулуланы жангы джашауларыны алапатлыгъына, джерни джасай билген адамны уста къолларына сейирсинмеклик Орусланы Махаметни творчествосунда кесини къралыны баш эркинлиги бла хорламларын джаудан ёхтем къорууларгъа хап-хазырлыкъ бла байланьбды.

Бу кёзюуде, саулай кёб миллетли совет литературадача,

джаш къарачай литературада да къоруулау, аскерчилик тема аслам орун алады. Бу темагъа Махамет эки уллу назму джазайды: «Къурч кылычым» бла «Тору атым». Ол назмулада поэт джашауну, кесини сейирлик Ата джуртун кемсиз бек суйгени, уста къоллу адамлагъа сый бергени, урунууну адамларыны бирикген кючлерин сезгени, рахатлыкъгъа къаршчы кючлени сезгени, рахатлыкъда урунууну темасы, халкъланы шохлугъу эмда къоруулау тема поэтни творчивосунда байланыб, бир боладыла.

Магнитканы магъаданы, Донбассны ташкёмюрю, таулу устаны чемер къоллары — ма была джаратхандыла сейирлик къурч кылычны, была болдургъандыла аны («Къурч кылычым»). Багъалы, иги сауутну багъалата билген джаш таулу бу кылычны эркелетеди, кёб тюрюлю миллетни бирлешдирген Ата джурт бу кылычны аны къолуна къаллай ашхы мурат бла бергенин ангылатады.

Колхоз джылкычы Кызыл Аскерге сылаб-сыйпаб тору атны ёсдюреди («Тору атым»). Хар саны кючден толуб, чабыучу этедиле. Джомакъдагъы тулпаргъа джауланы хорларгъа болушхан Тарпан, Дюлдюр атлача, кючлюдю, терк чабыучуду. Джау бла аяусуз сермешиге ат бла атлыны хазыр болгъанларын джазыучу эсингден кетмезча сейир сыфатлайды:

Темир къушла кёкге чыгъыб бурулсала,
Индекледе пулемётла къурулсала,
Элия ургъанча, бомбала да атылсала,
Эки кёзюнг Чолпанлача джанарла.

Джел ургъанны джыйылагъан джугъутурлай,
Къулакъларынг ёрге-ёрге турурла,
Къаяланы, ёзенлени зангырдатыб,
Къонгурауча таууш этиб кишнерсе.

Секириб къобуб, мен урушха тебермере,
Алтынланган ат керегими тартыб алыб,
Окъа къайылгъан кёпчегими юсуне салыб,
Джулдуз къашхалы, тору атым, сени джерлерме.

Кюмюш тегерекли къара джамчымы,
Алтын окъа чохла акъ башлыгъымы
Сермеб алыб, мен къанджыгъама кысарма,
Къурч ёзенгиге аягъымы илиндириб,
Талчыкъмагъан деу белинге чынгаб миниб,
Джауну уругъа, сары илячинлей, учарма!

Орусланы Махаметни, кѣб болмасала да, таза джюрекден тѣгюлген, суратлау кючлери улуу болгъан, бишиб бошагъан назмулары окъуучугъа кеслерин бек суюдюреди.

Чыгъармачылыкъ джолгъа джангы чыгъа тебреген фахмулу джазыучуну, Улуу Ата джурт къазауат башланыб, джулдуз джана келиб джукъланнганча, джаргы джолда творчествосу бѣлюнеди.

Ата джуртуна суюмеклиги, джетген кюн джанын артына салмазлыгъы ишинден белгили болду. Къазауат джангы башланнганлай, Орус улу фронтха кетеди. 1942 джыл Ата джуртубузну, совет халкны эркинлиги ючюн кюрешде джанын береди.

«Хурла кѣл» **деген чыгъарманы юсюнден**

Орусланы Махаметни пейзаж лирикагъа улуу эс бѣлгени «Хурла кѣл» деген назмусунда белгили болады. Хурла кѣлню аты сейирлик ариу таурух бла байланыбды. Таурухда кючюн да, джюрек суюмеклигин да кесини кютген кѣой сюрююуне берген Аймушну юсюнден айтылады.

Аны ол суюмеклиги ючюн улуу сюрююю алтын мюйюзлю акъ къочхар сакълаб тургъанды. Аймушну сюрююю кычырыкъны, тууайлагъанны эшитмегенди, билмегенди. Аймуш бла кѣойлары бир-бири тилин ангылагъандыла. Бир джолда Аймуш, къарнашы Магулну айтханына къараб, юйге кетеди. Магулгъа уа кеси келгинчи кѣой сюрююю кючлю аманат этеди. Артыкъ да бек тууайламазын, кычырмазын тилейди.

Алай болса да, Магул, эсмей кычырыб иеди. Акъ къочхар, аны тауушун эшитгелей, Аймушну кѣой сюрююю изындан тизиб, кѣлге алыб, кириб кетеди. Аймуш, къайтыб келиб аны билгенлей, кѣойларыны изындан кѣлге киреди.

Халкъ айтыу — кѣлню башында тѣгерек къаралгъанлагъа Аймушну кѣойларыны джабагъы арытханларыды дейди.

Хурла кѣлню ариулугъун суратлагъаны бла бирге, Махамет таурухну назмугъа буруб литературагъа кийиреди.

Джазыучу, таурухну айтханы бла биргелей, Хурла кѣлню джагъасында эндиги колхоз джашауну суратлайды. Кѣлню ариулугъун, аны тѣгерегинде ѳсген субай нарат тереклени, сууларында джюзген тюрлю-тюрлю чабакъланы, колхоз малланы, малчыланы — быланы барысын поэт, фольклордача, адамны улуу кыйын салыб кюрешген ишине сый бериб, джангы джашау бла байланышдыра, суратлайды.

Борлакъланы Тохтар

(1914—1942)

Борлакъланы Алийни джашы Тохтар 1914 джыл кеси кыйыны бла джашагъан малчыны юйдегнсинде Ташкѣпур элде туугъанды. Эл школну бошагъандан сора ол кѣзюуде Карачаевск шахарда джангы ачылгъан рабфакга 1933 джыл киргенди. Рабфакда окъугъан заманында Тохтар спортха уллу эс бѣлгенди. Саулугъу иги, кеси тири, тенглерини арасында алчы спортсмен джашланы бири эди. Районда, областда, крайда спорт эришнуге хаман да къатышыучан эди. Артыкъ да бек тутушда ал орунланы алыучан эди. Рабфакда окъугъан заманында огъуна ол назмула джазыб башлайды. Тохтар бла бир кѣзюуде рабфакда Орусланы Махамет, Хубийланы Осман да окъуй эдиле. Бу зат джангы джазыб башлагъан джашланы джазыучулукъ усталыкъны ѣсдюрюуде бир-бирине магъаналы болушлукълары бола эди.

Борлакъланы Тохтаргъа чыгъармачылыкъ джолунда устазлыкъ этген уллу орус джазыучуланы — Пушкинни, Лермонтовну, совет джазыучуланы — А. М. Горькийни, В. Маяковскийни, В. Лебедев-Кумачны, М. Исаковскийни, дагъыда башхаланы творчестволары болгъанды.

Тохтар, кеси назму джазгъан кыйллы кълмай, орус джазыучуланы чыгъармаларын къарачай тилге кѣчюрюб да кюрешгенди. Ол иш Тохтарны тил чемерликге юретиб, чыгъармачылыкъгъа къанатландыргъанды. 1940 джыл «Къызыл Къарачай» газетде В. Маяковскийни «Владимир Ильич Ленин» де-

ген поэмасындан, «Стихи о советском паспорте», «История про бублики и про бабу, не признающую республики» деген чыгъармаларын къарачай тилге Борлакъланы Тохтар, Орусланы Махамет, Байрамукъланы Халимат кёчюрюб басмалайдыла. 1941 джыл М. Ю. Лермонтовну кюнлерине «Кызыл Къарачай» газетни бетлеринде Лермонтовну «Ашик Кериб» деген чыгъармасын Борлакъланы Тохтар къарачай тилге кёчюрюб басмалайды.

Борлакъланы Тохтар «Къызыл Къарачай» газетни хапарчысы болуб ишлегенди. Аны бетлеринде джазгъанлары басмаланганлай тургъандыла. 1937 джыл февраль айда А. С. Пушкинни ёлген кюнуне Тохтарны «Уллу орус поэт Пушкинни творчествосу» деб газетде статьясы чыгады. 1939 джыл ноябрь айда «Керим бла Кемисхан» деген хапары басмаланады. Тохтар газетни бетлеринде назму джазыучу усталыккыны юсюнден статьяла, поэзияны бош назму тизгинде джалгъаучулукъча ангылагъан къауумлагъа къаршчы статьяла, джазыучу тенглерини чыгъармаларыны юсюнден критикалы статьяла джазгъанлай турады. 1939 дж. Микоян-Шахарда (Карачаевск) Борлакъ улуну назму джыйымдыгъы «Насыблы джашлыкъ» чыгады. Тохтар совет Джазыучуланы союзуну члени эди.

Уллу Ата джурт къазауат башланнганында, Борлакъ улу мычмай фронтха кетеди. Ол, кичи лейтенант болуб, взводха командирлик этеди.

Борлакъланы Тохтар назмуларын социалист Ата джуртха, партиягъа, Ленинге, Ленинчи комсомолгъа, туугъан джурту Къарачайгъа атаб джазгъанды. Орусланы Махаметча, ол да къралны къоруулау темагъа кёб эс бёлгенди, талай алапат назму джазгъанды: «Ананы сёзю», «Къызыл тулпардан эки письмо», «Чекчи Заурну Зариятха письмосу», «Призывникни джыры», д. а. к. Ата джуртубузну ара шахары Москвагъа атаб джазгъан сейирлик назмусунда, Тохтар, джуртуна джюрегини теренинден келген таза сؤймеклигин билдирген бла биргелей, партияны, Ленинни, халккыны бирлиги бла эркинликни джарыгъы Москва тау эллени джарытханын, туугъан элини ёмюрлюк насыбы Москва бла бир болгъанын суратлайды:

Джюрегимден кесиб план бергенме
Джангы зат джаз деб къаламыма.
Бал аякча, сؤймекликни себгенме
Бюгюн сеннге келтирген саламыма.
Джурт десем, тилим бал татады,
Джюрегими-джырымы чырагъы,
Ленин, сени кьойнунгда джатады.

Ата джуртну кюн джюреги Москва,—
Сендеди эркинликни чырагъы,
Сени бла бирди туугъан элими,
Бал таракъча, татлы топрагъы.

Совет Союзну халкъларыны шохлугъу поэтни «М. Ю. Лермонтовгъа», «Сулейман Стальскийге», «Поэзияны кюню» (Пушкинге) деген назмуланы джазаргъа кёллендиргенди. Социалист къаралыбызны кёб тюрлю миллетлерини иннет бирлигин, дуния культура бла билимни байлыгъы аланы барына да бирча хайырланьыргъа джол ачханын ачыкълайды.

Анамы сютю — джуртуму топрагъы
Къатышады мени къаныма.
Керек кюнде болсун къурманлыкъ
Мени джаным Совет къралыма, —

деб джазгъан эди Тохтар «Москва» деген назмусунда.

Борлакъланы Тохтар 1942 дж. 26 августда Ата джуртубуз ючюн къыйын урушда ёледи. Ёлюгю Воронеж областда Петропаловское деген элде бастырылгъанды.

КЪАРНАШ МАЛКЪАР ЛИТЕРАТУРАДАН

Шахмурзаланы Саид (1886—1977)

Шахмурзаланы Саид къарнаш малкъар литератураны башламын, аны тамалын салгъанланы бириди. Не ишни да биринчи башламакълыкъ къыйынды. Литератураны да биринчи башланнганы тынч болмагъанын кѣргюзте, аны аллын башлагъанлагъа сый бере, Къулий улу Къайсын былай джазады: «Ол иш бизден алгъа тебрегенлеге, биринчи башлагъанлагъа уа бютюн да къыйын болмай амалы джокъ эди. Аны себебли аланы ишлери бютюн да багъалыды, биз алагъа кереклисича сый берирге, аланы къыйын ишлерин адетиндеча багъаларгъа борчлубуз. Казим бла Саид алгъа джазыб башлагъандыла, къарангы кече джол ызсыз тар тау ауузуна кириб, кеслери кеслерине джол салыб, алай баргъан учулагъа ушагъандыла... Кесинден алгъа башлагъанланы... ишлерине тюз, тыйыншылысыча багъа беруу — культураны биринчи шартыды».

Шахмурзаланы Саид, Османны джашы, 1886 джыл Огъары Чегемде кеси къыйыны бла джашагъан малчыны юйдегисинде туугъанды.

Башха чегем юйдегиледеча, Османны юйдегисинде да Казимни сыйын бек кѣргендиле. Ёсуб келген Саидни фахмусу болгъаны белгили эди. Атасы Осман Казимге илешдиреди. Андан джазаргъа юренир деб умут этеди. Бир кюн Казим джашчыкъгъа (Саидге) сорады: «Джашым, биз билебиз, бере барсанг, кѣбден кѣб бола барады... Ол неди? Саид анга джууаб берал-

мады, алкъын джашды. Казимни джуабындан ол «бере баргъанлыкъгъа тауусулмагъан» билим болгъанын ангылайды. Осман джашы билим алырына бек разыды. Узакъ джары иял-маса да, Саидни Кёнденден Адыхам афендиден, андан сора Атаккуланы Бекболатдан окъутады. Аладан юч джыл окъугъандан сора Саид Къарачайгъа кетеди, Учкуланда Байрамкъулланы Хаджиден дерс алады. Андан Ногъайда Эркин-Юртда окъуй тургъанлай, атасыны ёлген хапары келиб, Чегемге къайтады. Аны бла Шахмурза улуну араб окъууу бошалады.

Октябрь революциядан сора Саидни джашау джолу да джангыдан башланады. Ол 1924 дж. Нальчикде устазлыкъ курслада беш-алты ай окъуб, Кърымгъа педтехникумгъа окъургъа кетеди. 1929 джылда аны бошаб къайтхандан сора Нальчикде Ленинчи окъуу шахарчыкъда устазланы хазырлагъан курслада окъутхан бла биргелей, Москвада татар тилде чыкъгъан газетледе, журналлада, Нальчикде малкъар тилде, бизни областда къарачай тилде чыкъгъан газетледе статьялары, халпарлары басмаланадыла. Бу кёзюуде малкъар тилде китаб чыгъарыугъа къатышады: «Аз окъугъанлагъа китаб», «Малкъар фонетика», «Биринчи атламла» (харифлик) китабланы чыгъарады, малкъар фольклорну джыяды.

1934 джылдан башлаб 1958 джылгъа дери малкъар школлада устазлыкъ этиб, бир кёзюуде РОНО-ну тамадасы, Къабарты-Малкъар АССР-ни окъуу наркомуну заместители болуб ишлеб тургъанды.

1958—1968 джыллада илму-излем институтну фольклор бла археология экспедициясыны къуллукъчусу болуб ишлейди. Арт он джылны ичинде Къабарты-Малкъар китаб басма Шахмурзаланы Саидни «Сырыйна», «Букварь», «Заман джели», «Назмула» деген китабларын чыгъаргъанды.

Совет правительство Шахмурзаланы Саидни устазлыкъда, джамагъат-политика ишледе, литературада уллу къыйыны ючюн 1939 джыл Ленинни ордени, 1957 джыл Урунуу Къызыл байрагыны ордени бла саугъалагъанды.

Шахмурзаланы Саид 1934 джылдан бери Совет джазыучуланы союзуу члени болгъанды.

1961 джыл анга Къабарты-Малкъар АССР-ни Махтаулу устазы деген сыйлы ат аталгъанды. Республиканы Баш Советини Президиумуну грамотасы берилгенди.

Шахмурзаланы Саид назму джазыб 1916 джыл башлагъанды.

Саид бир джолда Дагъыстанда къумукъ тилде чыкъгъан «Танг чолпаны» деген журналны окъугъанды. Анда джашау бла байламлы затланы юсюнден, къарангы халкъны джарсылары-

ны, джашау болумларыны юсюнден джазыла эди. Шахмурза улу ол журналны акъыл бѣлюб окъуйду. Джазылгъан затла адам дженгил ангыларча тынч тилде джазылгъанлары себебли, Саид, окъугъан затларын ангылагъан бла къоймай, кеси да джазаргъа таукел болады. Ол кеси кѣрген, билген затланы юсюнден джазыб башлайды. 1916 джыл Саид орус-япон къазау-атха барыб къайтхан чегемлини хапарын джыргъа салыб «Солдатны сѣзю» деб «Танг чолпаны» журналгъа джибереди. Ол джыл огъуна басмаланады. Саид бу джырны халкъ джырланы джоругъу бла джазгъанды. Малкъар халкъны джигит уланына Къалабекланы Солтан-Хамидге этген джыры да 1918 джылда ол журналда чыгады. 1916—1923 джыллада джазгъан затларын Саид «Танг чолпаны» журнал бла «Ёлдаш» газетде басмалаб тургъанды.

Шахмурза улуну 20-чы джыллада чыгъармачылыгъы Малкъарда окъуу-юретну ишни, басманы къуралууу бла байламлыды. Саидни биринчи алфавитни (харифлени) къураргъа, сабийлеге биринчи дерслени джарашдыргъа, алагъа ана тилни ариулугъун кѣргюзюрге уллу къыйыны киргенди. «Къара халкъ» деген малкъар газетни бетлеринде тау элде джангы джашау бла байламлы къаллай тюрлениуле болгъаныны, таулу тиши-рыулагъа баш бошлукъ келгенини юсюнден Саидни статьялары чыкъгъандыла. Кесини чыгъармаларында къарангы халкъны окъуугъа, джарыкълыкъгъа чакъыргъанды. Джарыкълыкъ, халкъ окъуу тау элде аякълана башлагъанына Саид къууанады, анга болушханын кесини баш борчуна санайды. Сохталагъа джарарча, тынч ангылашынырча назмула джазады. Аны къатышыуу бла «Бирликге», «Биринчи атламла», «Социализманы джолунда» деген биринчи дерс китабла чыгадыла. «Биринчи атламла» деген китабда Саидни малкъар школлада сохтала джырлаб туруучу «Аршилери-Маршилери» деген джорюш джыры (марш) да басмаланганды.

«Аршилери-Маршилери» Къызыл Аскерге аталгъан марш джырды. Тизгинлери кесгин-кесгин, аякъ алдырырча айтыладыла:

Аршилери-Маршилери,
СССР-ни аскери.
Онгдан солгъа, солдан онгнга,
Душманланы ур кери.

«Октябрны толкъунлары» деген назмуда Шахмурза улуну пролетар джазыучуладан юреннгени кѣронеги. Сѣзлени къайтарыб чорт-чорт айтыуу, ауазыны джарыкълыкъы, эмоциялыкъы

Маяковскийден юреннгени, аныча джазартга излегени белгили болуб турады.

Къызыл чолпан джанады,
Джашнайды,
Отла чачады,
Капиталны къарны чанчады.
Бююн —
Къууанч, азатлыкъны къууанчы!
Билебиз, бююн —
Миллионланы джюреклерин
Революция джарытады.
Ол сау дуняны
Азатлыкъга чакъырады.

Поэт «Миллионланы джюреклерин джарытхан революция — азатлыкъны революциясы» бютеу унукъган халкълагъа джол ачханын, аны иши халкълагъа насыб болгъанын къууанч халда суратлайды.

Октябрь революцияны ишине джазыучу, таулулагъа келген джангы джашаудан оюм этиб, багъа береди. Таулула азат болдула, джарыкъ, рахат джашаугъа чыкъдыла. Акъылларында болмагъан игиликле Октябрь революцияны кючюнден келдиле. Энди къобуз да башха тюрю согъады тартыуланы:

Къайгъы тартыучу сырыйна
Азатлыкъны тартыуларын тартады,
Кѣб азаблыкъ кѣрюб келген таулула
Энди эркин болгъанларын айтады.

Шахмурзаланы Саид табигъатны юсюнден джазган назмуларында да аны байлыгъын адамны джашауу, насыбы бла байламлы этеди. «Минги Тау» деген назмусунда аны сейирлиги, алааматлыгъы къуру мийиклигинде, бугъойларыны теренлигинде тюлдю, бу джуртлада джангы джашау къураллыгъында, тауну терен тамакъларындан чыкъган суула уа адамлагъа дарманлыкъ этгенлеринде кѣреди:

Каф тауланы атасы,
Гараланы уясы,
Аурууладан къутхарган,
Совет элле хазнасы.

Эски грек алимле
Кёрюб-билиб кетдиле,
Арабла да эшитиб,
Сейирсиниб келдиле.

Ичиб, сынаб сууланы,
Дарманлыгъын кёрдюле,
«Дарман, саулукъ суу» — деб
Уллу акъыл бёлдюле.

Къобан сууунг барады
Кюн батханнга чулгъана,
Балыкъ басхан сууларынг
Каспий таба булгъана.

Оджакъладан бурулуб,
От тубанла ойнарла,
Исси домна печледе
Магъаданла къайнарла.
Суула кибик агъарла
Магъаданла кёблеге,
Гудок берген тауушу
Чыгъар мийик кёклеге.

Шахмурза улу 1924 джыл В. И. Ленинни ёлгенине джазгъан «В. И. Ленин» деген назмусунда Ленинни бютеу дунияны ишчи халкъларыны вожду болгъанын, Октябрь революция бла Ленин бир-биринден айырымлазлыкъ болгъанын суратлайды. Къарангы халкъны джол башчысы, алагъа баш эркинлик берир ючюн джанын, къанын аямай, ссылка, тюрьме къыйынлыкъланы сынаб айланган, миллетлени бир-биринден айырмай джарлы халкъланы бирлешдирирге излеген Ленинни ёлгенине бушуу этгенин билдиреди, совет халкъны аты бла сёз береди «душманланы бууаргъа», «джангы джашау кзуаргъа», социализмни «салыргъа», Ленинни «джолу бла кетерге», «осиятын этерге». Поэт Ленинни танг чолпан бла тенгleshдиреди. Къарангы кечеде чолпан кёкню джарытханча, В. И. Ленин кеси къыйыны бла джашагъан къарангы халкъны джолун джарытханды, кёргозгенди, дейди.

Ленинни тюзлюгюн поэт джюрегини теренинден келген быллай сёзле бла белгилейди:

Тенгизлени шакъы¹ этиб алсала,
Агъачла да къалам болуб джазсала,

¹ Шакъы — мерекеб.

Тюзлюгюн ким да джазыб бошамаз,
Джол башчыбыз, бачамабыз² кетгенди.

«Сюрюючю» деген назмусунда Шахмурза улу сюрюючюню Октябрь революциягъа дери байланы кыошларында, алагъа сюрюю кютген кыйынлыкъларын айта келиб, революция (революцияны боранны сыфатында береди) келиб, уруб артыкълыкны, залимликни кыурутуб, джарлыгъа эркинлик бергенин суратлайды. Поэтни ауазы заманны джарыкълу ауазы бла бир болады. Бир-бирде уа ол таулуланы джашаулары насыблы боллугъун кеслерини ауазлары бла айтдырады:

Кече кесим джангызлай,
Стауатда тургъанлай,
Уруб джетди бир боран,
Тауну, ташны ургъанлай.

Ол боранны ичине
Мен да кирдим, кыууандым,
Ол боранны кычюнден
Мен да эркинлик алдым.

Сюрюючю кеси кёзю бла кёргенин, сынагъанын айтады. Аны агъын (революциягъа дери) кыойчу таягъына джыламукълары агъыучан эди, энди уа Кызыл кюн джарыгъанында, джарлыла кыууангандыла.

Кыолумдагъы таякългъа
Кёз джашларым агъыучед.
Кёзге джукълу кирмейин,
Кыаты джелле кыагъыучед.

Кечгюнчюлюкню кыйын джылларында Шахмурзаланы Сайдни литература чыгъармачылыгъы тохтайды. Ол Кыргызы ССР-де Фрунзе областда школда устаз болуб ишлеб тургъанды. Орта Азиядан кыайтыб келгенден сора, Саид, джангыздан литературагъа кесин бериб, чыгъармала джазыб башлайды. Бу джыллада поэт бир-бири ызындан талай китаб чыгъарады: «Сырыйна» (1957 дж.), «Назмула» (1961 дж.), «Танг аласында», «Таулулу календары» (1970 дж.).

Малкъларны биринчи поэтлеринден бири Шахмурза улу Октябрь революцияны кёзю бла кёрген, социализмни кыураугъа кыатышхан, джашау сынамы уллу болгъан, «кёб керген кёб би-

² Бачама —башчы, джол кёргюзген, вождь.

леди» дегенча, энди терен сезими, кенг тематикасы бла литературагъа къошулады, дейди.

1956 джыл Саид «Малкъар таула» деген назмусунда термилб, сюйген тауларына кемсиз тансыкъ болуб къайтханын, ариу Кавказ таулары сыфатларын суратлайды. Хар сёзюнде джерине, таууна учсуз-къыйырсыз сюймеклиги билинеди. Джазыучу назмусуна джюрек къылларын салыб къойгъанды, деб айтыргъа боллукъду. Таула бла жангыдан тюбешгени джюректини насыбдан толтуруб джырлатады:

Таракъ-таракъ къаялары,
Тюрлю къушла уялары,
Чыранлары, бугъойлары—
Ата джуртум — Малкъар таула!

Поэт тау къауданлада тогъай башлы малланы отлагъанларына, джашил сыфатлада сютлю ийнеклени джайылгъанларына, джудузла алагъа джууукъ болгъанларына къууанады:

Тюрлю-тюрлю тереклери,
Татлы-татлы кёгетлери,
Оюу-оюу этеклери!
Тубанладан мыйыкълары,
Бек ариуду къылыкълары.

Таулары ариулукълары, ёмюрлюклери да таулуну джашауу, насыбы бла юзюлмезден байламлы болгъанын кёрюнеди.

Джазыучу туугъан джери бла жангыдан тюбешюнню юсюнден «Сакъла, кесме», «Бузукъбашны балтасы», «Ана тилим», «Тарихчылагъа» деген назмулада туугъан джерини ариулугъун сакъларгъа, халкъны бююннгю къайгъысын кёрюу бла бирге, аны историясын нутмазгъа чакъларады:

Биз миллетбиз, Малкъар атны алгъанбыз,
Тарих джазмай, джукълаб неге къалгъанбыз?

(«Тарихчылагъа»).

Шахмурзаланы Саид, кесини халкъыны уллу историясы болгъанын ангылата, аны историясына алимле иги эс бёлмейдиле деб, кёллю къалыб джазады. Малкъарны сейирлик историясы болгъанын кёргозтген белгилени санайды.

Донгат деген джерде барды сызгъала,
Табылады: алтын мынчакъ, сыргъала.

Таурух барды: «Алтын тапчан болгъанд»,—деб,
«Ёлет кырыб, эл белгисиз кьалгъанд»,—деб.

Донгат халкы, ёлет кириб, кыырылгъанд,
Алтын тапчан, кьайда бугъунганд?

Донгат кбая ашыргъанды заманла,
Алтын, доммакъ¹ — кьайнаб байлыкъ кьазанла.

«Намаз ташынг» Донгат тюзде турады.
«Джор» ташынга джелле кёкден урады...

Поэт аланы тахсалары ачылырын, эндиги тёлю ата-бабаланы, аланы тургъан джерлерини кьурала келгенлерин терен би-
лирин излейди.

Алтмышынчы джыллада Саид «Къарачыгъыз», «Чегем суу-
ну акъгъаны», «Зынада», «Къаяла шахары — Тотур» деген наз-
муланы джазгъанды. Ол назмулада поэт туугъан джерини бю-
гюнню сыфатын бере, малкъарлы эллиле аллай алапат джа-
шаугъа чыкыгъанларына кьууанады:

Тёртгюл юйю — тёрт отоу,
Тёрт да джаны мияла,—

болгъан, шкафлада «тизгин-тизгин сайланган китаблары» бол-
гъан юйде ол джарыкъ джашауну берекетин кёреди. Сора:

Быллай насыб джашаула
Малкъар тауда кёрюне,
Джашайд совет эллери,
Джашау джолла кериле,—

деб, тыйыншлы болумну ыйтады.

Джазыучуну чыгъармаларында халкыны джашауну исто-
риялы къарамы ачыкъланады. Малкъар халкыны бурундан бе-
ри джашау этиб келген тересин иги билиб, аны джашауу ызына
къайтыб-къайтыб къарайды («Дорбунла джашауу» (1956 дж.).

Джазыучуну «Таулуну календары» деген поэмасы чыгъар-
мачылыкъ джолунда эм баш магъананы тутады. Китаб кюнле-
ни, айланы атлары бла байламлы, халкыны джашау этиую,
къаралыуу, табигъат таныуу историялы халда суратланады.
Узакъ хапарны Хаммегер деген 135 джыл джашагъан къарт

Д о м м а к ъ — доммакъ алтын, эм алаша пробалы алтын.

къатын айтады. Поэма малкъар халкъны историясында тюбеген кѣб тюрлю белгиле, болумла бла шагърей этеди. Ол джюрюте келген джер атланы, адетлени, хар не тюрлю табынууланы, байрамланы, меджисуулукъ бла ислам диннге кѣчюуню арасында сезим адет кюрешлени къалай баргъанларын кѣргюзеди.

Малкъар халкъны историясы бла байлай, поэт кесини милетини бетин, аны тирилигин кѣргюзтюрге иш этеди, хар айны къаллай иши болгъанын ачыкълайды. Халкъны кыш айлада — кыш ишлерин, джаз айлада — джаз ишлерин, джай айлада — джайгъы ишлерин, кюз айлада — кюз ишлерин суратлагъан бла биргелей, адамланы кылыкъларын, иш этиу, джашау джорукъларын, табигъат бла байламлыкъларын айырыб кѣргюзеди.

Малкъар халкъны ишлерге сюйгени, тѣзюмлюлюгю, къол усталыгъы, чемерлиги, бир-бирине къайгъырыуу ата-бабаладан келген джоругъу болгъаны сезиледи. Таулада джашау этерге къыйын болгъанын: табигъатны зор кючюне джангыз адам амал этерге къолдан келмегени адамланы бирикдиргенди. Бирликде тирилик деген зат андан чыкъгъан нарт сѣз болур.

Поэмада тулпар Тотур къуру джигит аскерчи деб суратланыб къалмайды. Ол «Уу кылычын» къолгъа джау чабса алады. Ары дери уа «тау тарлада къалала ишлейди», тытыр кюйдюреди, къадама хунала къалайды, уугъа барады, джашланы сауутха, джау чабса аны бла сермеширге юретеди. Джазычу Малкъарны биринчи байрагъы, джугъутур баш суратлы кѣк байракъны Тотурну атасы Хустос чыгъаргъанды деб кѣргюзтеди. Ол байракъны таулула уллу байрамда эл арасында нарт къаланы башына такъгъандыла, душман келиб, кюрешге чыкъсала уа, таулу джашла тарланы сакъларгъа ол байракъгъа «садакъ окъну», «къылыч» суратны салыб, алай баргъандыла.

Тотурну анасы уа халкъны бирикдирнучю болуб кѣрюнеди. Ол халкъны джыйыб, былай айтады:

Къуугъун кюнде бу байракъны чанчыгъыз,
Аталадан къала келген къалагъа,
Къылны кыйгъан уу кылычлы уланла
Джыйылсынла «Оноу» атлы талагъа.

Бирлешмеклик баш саугъады бир халкъгъа,
Джашау бизге аны бла табылыр.
Бирлешмеген къайсы миллет болса да,
Бир кюнде ол аман бла къабылыр.

Байрагъыбыз болсун бизни къаныбыз,
Бирлик болсун арабызда антыбыз,
Қурман болсун бу байракъға джаныбыз.

Тотур кеси байракъны элтиучю, къыйын кюнде хорламгъа кёллендириучю болуб суратланады. Ол, «кюбе бла такъыасын кийгенлей», хаман алда барады: «къылыч уруб, джая тартыб, лячин кибик джумулуб», алай сермешеди. Чын аскерин таулагъа джибермей турады. Аны джашауу, кюреши, иши халкъы ючюн болгъанды. Тотур башын къалгъан адамладан онглу кёрмейди, уллу кёллююгю джокъду, халкъын не кесин айырмагъа санамайды, сабанчылай, уучулай къалады. Ол душманла бла сермешюде джыгъылгъанында, къабырым белгисизлей къалсын деб осият этеди.

Тотурну тюрсюню ол джашагъан кёзюню джашау, сезим болуму бла байланыбды. Тотур меджисуулукъ заманны адамыды. Анга кёре ол кеси заманыны адетлерин къаты джюрютеди. Поэмада уста кёоллу, иш кёллю, джарашуу джашай билген, хар байрамны зауукълу ашыра юреннген таулу тиширыула эсде къаладыла. Аны бла биргелей аланы отха-суугъа табынууларын, адет, адеб-къылыкъ асыллыкъларын, ишлей да, джашай да билгенлерин джазыучу толу суратлайды.

Поэманы кёб иги джерлери окъуучуну сезим байлыгъына кёшүлсала да, история-этнография очеркни дараджасында къалады.

Саидге аны чыгъармачылыкъ джолуна культура, эстетика, къралыуну, ёсюню белгили джылларында джарыкъландыруучу, таурухчу, хроникачы деб, багъа берирге керекди.

Аллай уллу къралыуну кёзююнде болгъан тюрлениулен джыйышдырыб, ангылаб, эстетика, философия ишленмекликни ачыкъларча суратлау усталыкъгъа джетишмеген эсе да, литератураны ёсдюрюге Шахмурзаланы Саид кесини тыйыншлык юлюшюн кёшханды.

Этезланы Умар

(1913—1964)

Этезланы Мимболатны джашы Умар 1913 джыл ноябрь айда темирчини юйдегисинде Гирхожанда туугъанды. Мимболат айтылган темирчи, Басхан ауузунда онглу адамладан бирн эди. Аны юйдегисинде төрт кызы бла сегиз джашы болгъанды. Аллай улуу юйдегиде Умар эрке ёмегенди. Алай а таныган адамла аны сыркыу сабий болгъанын айтадыла. Мухур тюзде чабханды, Шхайтыда Чунгурташха чыгыб, Басханны ёмюрледе тюрленмеген ариулугъуна къарагъанды. Кюнлюмледе кьой кютгенди. «Умарчыгъымы алтында болса, мал тынч джайылады, иги отлайды»,— деб айтыучан эди атасы.

Мимболатны гюрбеджиси элде къартны, джашны да сюйюб келиучю джери эди. Умарны сёз ангылаб башлары Октябрь революцияны бораны таулагъа джетген кёзюге тюшюб, ол хазна ангыламаса да, къартла айтхан хапаргъа кьулакъ салыб тынгылагъанды. Ала сейирлик хапарла айта эдиле.

«Малкъар деген бу таулада къалай эртдесен бери джашайды,— деб тамаша болур эди Умар.— Аны эмегенле, нартла деб бир затлары болган кёреме. Нартла эркинлик ючюн кюрешгендиле. Ол революционерле дегенлери да нартла болурла...»

Артада, ол, эсли джашчыкъ болуб, школгъа джюриоб башлагъанында революциягъа дери Гирхожанда джашау къарангы халкъгъа кыйын болгъанын, сабийлени окьутургъа кишини кьолундан келмегенин ангылайды.

Онтөрт джыл болгъанында, Умар биринчи назмуларын халкъ

джырлагъа, ол заманда джазылгъан назмулагъа ушатыб джазады. Умарны окъуу китабларында Шахмурза улу Саидни, Гурту улу Бертни, Казимни, Отар улу Саидни, дагъыда башхаланы назмулары басмалана эдиле. Алада къарангы таулулагъа Октябрь социалист революция келтирген джарыкълыкъны, эркинликни, насыбны кѣргюзгендиле. Унугъуб, джалынчакъ болуб, башын кѣлтюралмай келген адам энди башына эркин болуб, кърал оноугъа къатышыб башлайды. Ол затла барысы анга джашауну ангыларгъа болушхандыла эмда джаш поэтни кѣз туурасында болуб баргъанлары себебли кеслери сынагъаны, кѣргенни кийиргендиле.

1932 джыл Этез улу Умар «Сагъашилчи джашчыкъ» деген балладаны джазгъанды. Ол назмуда революцион кюрешни бир сураты бериледи. «Ызындан окъла сызгъырадыла, ол аумайды, окъдан терк бара... Барады къарангы кечени джырыб, танг тубанын эки джарыб, алгъа; кѣреди Қызыл байракълары джел эте, урушха хазыр тургъан аскерни; айталмайды джукъ, ауады. ауур къолун узата ызына...» Аскерден айырылыб къалгъан джангыз партизанинга таула, ташла нѣгерлик этедиле.

Умар ол джыллада джазгъан чыгъармала аны энчи хаты, энчи ызы болгъанын кѣргюзтедиле. Поэт заманны, историяны, кѣсюню юсюнден да сагъыш этгенди, ол сагъышларын болгъан, энди боллукъ ишле бла байландыргъанды. Кеси заманына сооруу береди ол, заман салгъан соруугъа джууаб табаргъа излейди:

Кимди бу? Сен манга айтчы, Қъара тау,
Буму болур халкъ ёкюлю Рачыкъау?
Джашауунгда солуулукъ кюн кѣрмеген,
Байгъа, бийге аз да тынчлыкъ бермеген,—

деб сагъыш этеди ол «Сагъыш» деген назмусунда. Джазыучу нарт джигитле бла революционерлени тенглеширедиде да, быллай акъылгъа келеди: эркинлик ючюн кюрешни къайда да, къачан да бир умуту, бир тамыры барды—ол халкъны насыбы ючюндю.

Джаш литература аякъ юсюне болуб, аны къурагъанланы джазыучу усталыкълары кѣлтюрюле баргъаны сайын, аланы чыгъармаларыны суратлау дараджасы ёседиде. Этез улу 1936 джыл джазгъан «Кавказ» деген назмусунда биз ол ёсюню ышанларын кѣребиз:

Бирде малтай, ойнай сени юсюнде,
Хауле тубанла юсюнгю джабалла.

Бирде чууакъ айны тюбюнде,
Чыранларынг, джаухар кибик джаналла.
Бирде шоркъаларынг, къулакъ сасыта,
Тауланы тешиб, кёз джашча агъалла.
Бирде—сууукъсураб, бузлаб, сын къатыб,
Акъ чигинджиле болуб салыналла...

Этез улу Умар эл школну бошагъандан сора Баталпашин-скеде (Черкесск) окъугъанды. Андан ары Ленинградда Герцен атлы пединститутну история-филология факультетин бошагъанды. Ленинграддан къайтхандан сора Нальчикде партия курслада окъутады, пединститутда литература бла малкъар тилден дерс береди. Къабарты-Малкъар джазыучуланы союзунда малкъар секторну тамадасы болуб ишлейди.

Отузунчу жылланы экинчи джарымында радиокомитетде ишлегени себебли, республиканы джашауу бла толуга шагърей болады. Ол джыллада джазылгъан чыгъармаланы арасында «От кюнле» деген, джазылыб бошалмай къалгъан поэма Этез улуну чыгъармачылыгъында магъаналы, энчи орун алады.

Бу поэмада Умар джангы заманны адамын—революция ючюн кюреше билген, джашау элия отда джаннган заманны, таулада болгъан алчы адамны, от чакъдыргъан кюнленни суратлайды. «От кюнле» джазылгъан заманда революцияны тютюню джукъланыб бошамагъан эди; аны джаулары къуруб бошамагъан эдиле; алкъын сауланы эслеринде ёлгенлени сыфатлары мутхуз болмагъан эди:

Мухтарым, Мухтарым, мен унутмам сени,
Джукъугъа хорлатмай оздур сен кечени...
Ышанма душманнга,—джашыргын марлайды,
Ол, къарда сюйреле, бёрюча тырнайды,—

деб сагъайтады Этез улу. Адамланы сезимлери тюрленнгенин ачыкълайды.

Джашау кертиликни тюз суратлау, заман бла адамны бирлигин ачыкълау поэманы магъанасын терен этгенди. Поэмада джазыучу суратлау амалланы таб хайырландырады, алгъан темасына кёре форманы тюз сайлагъанды:

Къыш кечеси къар тауланы джаба турад,
Боран, джел да къутуруб, джухланы тырнайды.
Тау элни юйлери къардан аз къарайла,
Сууукъ джел бла боран бир-бирин марайла.

Бу тизгинледе уллу суратлау кюч барды.

Биринчи: поэзияны ашхы ышанларындан бири — ушатыб суратлау (символикалы суратлау) бла уста хайырланнганды. Айтылган тизгинледен биз эслейбиз джашауну, джерни, халны. «Къыш кечеси къар таулары джаба турад» — бу тизгин окъуучуну ауур сагъышха тартады. Кече къайгъыны, къыйын затны, неда уллу ишни башланыуун сакълатхан магъанады — белгиди (символду). Революцион кюрешни башланырыны аллы алай болмай амалы джокъду. Экинчи тизгин биринчи тизгинни магъанасын ёсдюрюрча къуралады: «Боран, джел да къутуруб джухланы тырнайды». Ол къарангы кечеде дуния шош тюлдю. Боран да, джел да «къутургъандыла». Боран — революцияды. Сууукъ джел — контрреволюцияды. Экиси бир-бирин мараб тургъанын кёребиз.

Этез улуну чыгъармаларында терслик бла тюзлюкню, халкъ иши ючюн къара кючле бла сермешгенлени кюреши хар заманда бирге барады.

Аскерге кетерини аллы бла Умар къазауатха къаршчы назмула, джырла джазады. Ол кёзюде джазылган «Къанлы фашистле» деген джырны Отар улу Умар джырлай эди:

Къанлы фашистле, къутургъан итле,
Къарангы тангны маралла.
Кюн артыкъ джарытхан, къууанчлы чыкълан
Ата джуртубузга чабдыла.

1939 джылны аягында Этез улу «Къаяла унутмагъандыла», «Къайгъылы кюнле» деген повестлени джазыб бошайды. Уллу Ата джурт къазауат башланырны аллында ала экиси да басмагъа хазыр болган эдиле. Алай а, авторну аскерге кетгени, фашист оккупация чырмау болуб, повестле басмаланмай къалган эдиле. Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повести басмадан 1958 джыл чыгъады.

Уллу Ата джурт къазауатдан сора джыллада Этез улу Къыргызстанда Къызыл Къыя деген уллу промышленность райоinda тургъанды. Ол анда бир заманда шахтада ишлегенди, андан сора ишчи усталыкъ берген училищедэ устаз болуб тургъанды.

1956 джылны сентябрь айында туугъан джерине къайтыб келе, джюреги къууанчдан толган джазыучу, «Нарт къаласы» кёзюне кёрюне, аны сейирлик хапарларын джолоучу джёнгерлерине окъуй эди.

Бу хапарны манга айтхан нарт къала,
Баши джелден гыдай болган къарт къала...

«Нарт къаланы хапары» деген поэманы Умар бютеу джа-шауунда джазыб тургъанды. Алай а поэт ауушхунчу ол басма-дан чыкъмай къалгъанды.

60-чы джыллада Умар кѣб чыгъарма джазгъанды, совет орус литературадан бир къауум белгили чыгъарманы малкъар тилге кѣчюргенди, басма иште къатышханды. Историялыкъ-револю-цион трилогия джазаргъа да ол джыллада акъыл этгенди. Три-логияны биринчи китабы — «Тарда» деген басмаланнганды. Ро-ман «Тарда» Малкъарда коллективизацияны суратлайды. Ро-манда джазыучуну Шолоховдан юрениую эсленеди. Этез улу, Шолоховча, адам бла мюлк проблеманы салады. Халкъгъа кел-ген джангылыкъ бла адамланы сезимлеринде кѣб ёмюрледен бери джашагъан энчилик къалай сермешгенлерин кѣргюзтеди.

1960 джыл Этез улу «Къанлы той» деген драмасын джазады. Драмада автор Къайтукъ деб бир байны бурунгу феодал джолну къаты тутуб тургъаны, байлыкъ ючюн не тукъум аман-лыкъдан да артха турмазлыгъы, къызын къалыннга сатаргъа сѣз тауусуб, къанлы той андан чыкъгъанын кѣргюзеди.

Къайтукъну Марджан деб ариу къызы барды. Аны джалчы Мусса сюеди. Къыз да Муссаны сюеди. Алай а Къайтукъ бай-лыгъына байлыкъ къошаргъа излейди, къызын Ахлау деб бир сангыраууракъ къарт бийге берирге мурат этеди. Ахлаудан кел-чиле келиб, къалын да келтириб, сѣз тауусуб, Къайтукъну юйюнде той барады. Ахлау да мындады. Хар зат аламат болуб, къонакъла атланнганлай, Мусса тенглери бла Къайтукъну юйю-не чабады. Алайда уруш болуб, Къайтукъ Муссаны, аны ызы бла кесини къатынын ёлтюреди. Марджан кеси кесин ёлтюре-ди... Былай къарагъанда, «Къанлы тойда» айтырча джангы зат джокъду. Алай а сыфатланы алыб иги тинтиб къарасакъ, Этез улу «Къанлы къалынны» джангыртыб къоймагъанын эслейбиз. «Къанлы тойда» Махамет, Къайтукъну къарнашындан туугъан, Къайтукъну ишине къаршчы турады. Къарыулу айтханнга къа-рыусуз баш ийиб къойгъан заманла кетгенин Махамет ангы-лайды. Атасыны къарнашына (кесини къауумуна—байлагъа) къаршчы да аны ол ангылауу сюейди. Ишни ахырына джетге-нинде уа, Муссагъа нѣгер болуб, ата къарнашыны арбазына ча-бады...

Пьесаны башында Марджанны джыры да кесини тюзлю-гюне, атасыны терслигине ийнаннгандан чыкъгъанды:

Минарада бир къанат таууш,—
Бети тюрленнген кѣгюрчюн,
Атамы, анамы харам этерме
Ой, мени наным, сени ючюн.

Бу пьесада джазыучу таулу кызыны ангысы ёсуб барганын Марджанны кесини сёзю, иши бла окуучугъа ангылатады.

Муссагъа кычаргъа кызы сёз бергенин эшитиб, Кыайтукъ Ахия афендиге Марджан Муссаны кёрюб болмазча эт деб, дуа джаздырады. Анасы кызына дуаны келтириб: «Такъ, санга кёз тиймезге деб джазылганды»,— дегенинде, «Кёзню аман кёзюне учурайым — деб тагъаргъа унамай кыояды.

Драмада Этез улу Марджанны образыны юсю бла кесини адамлыкъ сыйын, насыбын, сыймеклигин, баш эркинлигин кыоруулаб, зорлукъ, чирик адетлеге, ол адетлени джакълагъан атасына кыаршчы тургъан кызыны сыфатлайды.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повестни юсюнден

Этез улуну «Къаяла унутмагъандыла» деген героика повести малкыар литературада проза чыгъармала джазыуда ал атламланы бири болганды. Бу повестде джазыучу 1919 джылны июль айында, Совет властны салыр ючюн, Кызыл Аскерни бир бёлеги, кыарачай-малкыар партизанла контрреволюционерле бла кюрешиуде унутулмазлыкъ джигитлик этгенлерин кёргюзеди.

Алийланы Таукъанны партизан отряды да, Кызыл Аскерни бир бёлеги да кулаклары, динчилени, дагъыда Совет властны сыймеген башхаланы бандасы бла Кыарачайда кыйын урушладан сора, тау ауушладан ётуб, Малкыаргъа киредиле. Анда Тотур деген элден узакъ бармай, бир дорбунда тохтайдыла. Кызыл аскерчилени ючеулени орус, бири украинлы, бири белорус, бирн да кыарачайлы болганды. Ол кыауум бек кыйналыб, Малкыарда Темирбашны партизан отряды бла байланышадыла. Кызыл аскерчилени командири Васильченко бла Темирбашны иннетлери Уллу Басхан джол бла чыгыб, Кызыл Аскерге — «Ленин ийген кыарнашларыбызгъа» кыошулургъа эди. Алай а бандитле аланы тегереклерин алгандыла. Кызыл аскерчиле аз болгъанлары себебли, бандитлени хорлаялмагъандыла. Кызыл аскерчилени бешеуленлери ёлгенди, бири ауур джаралы болганды.

Малкыар партизанла, бандитле бла уруш эте, джигитлеге болушургъа баргандыла. Аланы сау болгъанларын кёргенлеринде, бандитледен кыан алгандыла. Повесть аллындан аягына дери таукеллик (оптимизм) халда джазылганды.

Темирбаш, орус тенги Васильченко ёлюб тургъанын кёргенинде, джюреги кемсиз кыйналады. Ёлюкlege келген малкыар

тиширыула сау кълалгъан аскерчини джараларын джуууб, дарман салыб байлагъандан сора,— «Джаша, суйген балабыз!»— дейдиле анга. Партизанланы сыйлы уруш байракъларыны кыйыры куйген кълумачын ачадыла. Эркинлик ючюн джан бериб, кълая дорбунда джатханланы юслеринде ол байракъ шууулдай чайкъалады.

Халкъны кыйынын ашагъанла бла, контрреволюционерле бла урушда орус, малкъар, къларачай халкъланы бирикгени, къларнашлыкъ шохлугъу повестде эм магъаналы джерлерини бириди. Кълызыл аскерчилени командири Васильченко Малкъаргъа Донбассдан келгенди. Кълызыл аскерчи Сергей Иванович мияла заводда ишлеб тургъан ишчи болгъанды. Орус джолдашла кеслерини кыйын, узакъ джолларындан бек къл хапар айтыргъа боллукъ эдиле. Ала Кавказда джарлылагъа азатлыкъ берир ючюн кълзауат этерге келген эдиле.

Таулу джарлыланы юслеринден сълеше келиб, ала: «Бек тюзлюкню излеген адамладыла была»,— деб айтадыла. Кавказны урунган халкълары аланы ачыкъ къллери бла суйгендиле. «Малкъарлыла бла биз къларнашлабыз. Биз бир юде джашайбыз, ортабызны джангыз бир кълабыргъа айырады ансы»,— деб сълешеди Ахмат.

Хапарны башланыуу уллу джауум джауарны аллында тох-ташхан шохлукъгъа ушайды. Алай а хар зат джауум джауарыгъын, шыбла чартлагъанын билдиреди. Кълаядан юзюлюб тюшген таш бусагъат тарланы дауургъа алдырлыкъды. Узакъ ёмюрледен бери джауумланы джаугъанына, джеллени, боранланы ургъанларына хорлатмай, ёхтем сюелген кешене, элни кесича мамыр халкъны тюзлюк ючюн баргъан кюрешни, ол кюрешде тёлгюлген къланны кёлрюкдю. Тышындан къларагъанда алай шош кёлрюнген табигъат атаргъа хазыр болуб тургъан тоб кибикди.

Этез улу джигитлерини ич оюмларын, сагъышларын, джашау сынамларын иги биледи. Революцион кюрешни таулада бир кёлуююн кёлгюзтюрге башлагъанды — эки къларшы кълауумну ёкюллерин тюз айыргъанды: бир джанында — гиназ Адик бла Дукълумдан башлаб, аны тёлерегинде айланганла; екинчи джанында — Темирбаш алларында баргъан, джангыны джарыгъында тирилген джарлыла.

Повестни образлары

Фёдор Васильченко

Федор Васильченко Уллу Октябрь социалист революцияны хорламын сакълар ючюн джанын берген геройланы, революционер-

лени тизгининдеди. Ол кесини интернационал борчун терен ангылайды. Сергей Ивановични ёлгени повестде бушуулу сценаланы бириди. Былайда Васильченкону тулпар джюреги, кёлюне кьоркьуу, мыдахлык келтирмей, хаман джёнгерлерини джюреклерине таукеллик, адамлык сыйны тюшюрмей, эркиншиликни атмай, ёлюмге таукел кьараргъа юретгенлей турады: «Джолдашла,— деди командир, ёлгенни ёмюрлюк джукьусун бузаргъа кьоркьгъанча, шошлукьда, — бизни сюйген тенгибиз Сергей Иванович ёлгенди. Ол кесини кьанын эркинлик ючюн, Кавказы джарлыларыны эркинликлери ючюн текгенди! — командир башын энишге салындырды, аны кёлюне, ким билсин, бу кьаты кьая тешикке джыйылгъанла барысы да дорбунну саргьылдым кьумунда Сергей Ивановичча джыгьылыргъа боллукьдула дебми келди да, башын ёрге кёлтюрдю: — Биз да кесибизни борчубуну тыйыншлысыча, намыслы толтурайыкь».

Къарачай литературада Аппаланы Хасан аламат орус революционер Семён Осташенкону образын бередит. Ол класс джаулан кёрюб болмаугъа, пролетар интернационализмни юсюнден къарачай джарлылагъа, джалчылагъа дерс бередит. Семён Осташенко революциягъа хазырлай эсе адамланы, Фёдор Васильченко революцияны хорламларын кьанлы урушда сакълар ючюн кюрешедит, кюрешде джан бередит.

Федор Васильченко, Семён Осташенкону ишин тау ёзенледе джангь кёзюуде бардырады.

Федор Васильченко кьызыл командирлени шартлары юсюнде болгъан ётгюр адамды. Юренмеген, билмеген тау джерледе, ауушлада, адам саны, сауут кьую джетишмей тургъанлай, контрреволюцион бандагъа таукел от ачыб, джууаб бередит ол. Акъ бандитлеге бой бергенден эсе, уруш этиб ёлгенни сайлайды.

Васильченко кьыйын кёзюуде джёнгерлерине кёл эте билген, таб оноулу, джигит командирди. «Тегерекде не этилгенин кьалай бла билейки? Мында ким нелик эте болур — партизанламы, бу джерлени гиназлары бла бийлени джаныуарча огъурсуз шайкаларымы?» — деб ма бу соруугъа джууаб табар ючюн, ол эм алгьы бурун келиб тюшген джерлеринден Тотур элге разведка ийедит.

Эсли адам, Васильченко, эсине тюшюредит Темирбаш деген партизан связист, Къарачайгъа барыб, сейир, джангы хапарланы келтириучюсюн, сора разведчигине, Темирбашны табыб, анга хапар билдириб, хапарын да алыб келирге буюрады. Андан болушлукъ табаргъа уллу ышанады.

Бандитлени разведчигигиз кьолубузгъа тюшгенди, тахса бергенди деген ётюрюк сёзлерине Фёдор кесин алдатмайды.

Урунган халкьгъа эркинлик джашау ачар ючюн кюрешген

кызыл командир Васильченко бла аны джёнгерлери, джау бла сермешириклери кёзлерине кёрюне тургъанлай да, табигъатны ариулугъуна сейирсинедиле, къууанадыла.

«Артыкъ, тау кюнден къаралгъан чыранла бла ташлада аякъларын сыдыртхан урушладан, джалангачдан онгсуз болгъан алты адам джаз башында джашнагъан аулакъда тохтадыла. Былайда хар не да кёзню къууандыра эди: кюнню кызыу таякъларыны тюрбюнде кёб тюрлю джарыкъ гюллери болгъан къурумагъан кырдык да, суратдача, кём-кёк хауа да, хар таш, терек, булутлагъа джетген къая хамхотла джаш, къууатлы тамашалыкъда кёрюне эдиле.

— Хей, къалайсыз джашла, солургъа иги джер табханбызмы? — деб акъ тишлерин да кёргюзе сорду Васильченко».

Адамланы джашаулары, джазгъы табигъатча, ариу болур ючюн, джашнар ючюн, джанларын аямай кюрешиб айланган тулпар джашланы табигъатны сюйгенлерине, аны ариулугъун ангылагъанларына джазыучу бу суратлау бла шагъатлыкъ этеди.

Табигъатны ариулугъу дуняда джашаргъа сукъландырса да, Васильченко джашауну багъасын билиб, аны сыйсе да, кесине эм багъалы затны — джашауун революцияны иши ючюн, урунган халкъгъа эркинлик ючюн берирге хазырды.

Ахмат Ахмат таукел, тири, джарлы халкъгъа джарыкъ, тюзлюк джашау ачар ючюн, джанын аямай кюрешген къарачай партизанды.

Анга таукеллиги, джигитлиги, разведкагъа барыргъа керек болгъанында, «Мен барайым. Малкъарлыла бла къарачайлыла къарнашдыла. Биз ортасын къабыргъа бёлген бир юйде джашайбыз, бизни тилибиз да, къадарыбыз да бирди. Мени кеслериникиге санарыкъдыла. Мен сизге Темирбаш бла келирме», — деб командирден тилеб, арам-къарам этмей кетгени шагъатлыкъ этеди.

Джазыучу Ахмат къазауатчы тенглерин (Васильченкону, Вороновну, Сергей Ивановични, Петрусьну, Ракитинни) сюйгенин, ала ючюн джанын бергенин, партизан антына толу болгъанын, акъ бандитледен къоркъмагъанын, аланы кёрюб болмагъанын терен эмда чемер суратлайды.

Адик бандитни эгетлери тутханларында, Ахмат ычхыныр муратда дженгил огъуна аланы алдарча сёзле джарашдырады: «Мени джарлы юйюм Быллымдады. Мени тууар сюрюуден ийнегим аджашхан эди да, аны излей айланама...»

Алай а бандитле Ахматны Адикге алыб барадыла.

Джёнгерлерин айтдырыр ючюн, тахса алыр ючюн, Адик бий бла аны бандитлери Ахматха кёргюзмеген кыйынлыкъ къалмаса да, тулпар Ахмат ауузундан бир сёз чыгъармагъанды.

Туююлюб, ёрге туралмай, джатыб тургъанлай: «Кыйнагъыз, талагъыз, ач берюлеча, мени, ары бармагъыз, ансы...» — деб келе эди аны кёлюне.

Этез улу Совет властны салыб, аны бегитир ючюн кюрешген адамны шартларын ачыкълайды Ахматны сыфаты бла: керек кюнде революция ючюн джанын берлик, аны джауларын кёрюб болмагъан, таза джюрекли таулу партизанны кёргюзеди. Ол кесини кызыл командири салгъан борчну толтуруб ёледи.

Адикни эгетлери Ахматны туююб, къарыусуз этиб, аякътарыны юсюнде баралмагъанында, суйреб, джёнгерлери болгъан дорбунну башына элтиб, джёнгерлеринге бой салыгъыз, сау къоярыкъдыла деб кычыр, дейдиле. «Джолдашла!.. — Ахматны башы тегерек айланды, джюреги тохтады, къулакълары айтхан сёзюн эшитмедиле. — Командир! — деб кычырды Ахмат, бютеу кючюн салыб. — Джолдаш Васильченко... Федя... Сергей Иванович! Болушлукъ келеди... Къаты болугъуз. Темирбаш джетерикди!»

Арт джанындан тийген шок къалагъы аны сангырау этди. Ол бауурундан кырдышха джыгъылды, андан ары джукъ кёрмей, джукъ эшитмей, ёмюрлюк джукъугъа кёмюлдю.

Темирбаш

Темирбаш Малкъарда кызыл партизан отрядны командириди. Темирбаш кеси айтханнга кёре, Васильченкону отрядына джетген кыйынлыкъны ол Нальчикде командирлери Асапланы Хаджи-Муратдан эшитгенди. Ол командир, Темирбашны атландырыб, Васильченкогъа, амал болгъанча, болушургъа ийгенди.

Джигит Темирбаш мычымай Тотур элге джетеди, алайда кесине тулпар джашладан отряд къурайды, кече бла чыгыб, танг атхынчы Кыртыкга, Васильченко бла аны джёнгерлерини джетерге оноу этиб хазырланады.

Ётгюр Темирбаш Адик бийни бандасын хорларына ажимсызды: «Адик бизни аллыбызда, огъурсуз къабан, уста мараучудан къачханча, къачар», — дейди ол. Темирбаш класс ангысы мийик болгъан лениничди, пролетар интернационалисти. «Мен ийнаныбма, биз Басхан ауузун джырыб ётербиз, Ленин тауланы эркинликге чыгъарыргъа джиберген Кызыл Аскерни, орусла къарнашларыбызны алларына чыгъарбыз», — деб Темирбаш Ахматдан Васильченкогъа къарнашлыкъ салам айтдырады, азыкъ ийгени бла бирге кеси Басханнга джетерге, Васильченко да, таб тюссе, ары эсин, дейди.

Темирбашны джигитлигин сурагъан ючюн, аны тыш къарамында талай ышанны кёргюзеди автор.

Биринчи — Темирбаш орта джыллы, мазаллы ёсген адамды, отрядына да кесича кючлю адамланы алгъанды. Сол къашыны

башында табы, къара мыйкълары, джигит джылтырагъан кёзлери аны джигитлигин, таукеллигин ачыкълайдыла.

Темирбаш, этген оноун толтура, Васильченкогъа терк дже-теди. Аны отряды да, кеси да кырылыб тургъанларын кёргенинде, Адик бийни бандасындан дерт алады. Темирбаш окъуучуну эсинде гитче легендача, не ол легенданы джигитича къалады. Аны кылыгъы бизни джарсытмайды, ачыуландырмайды, сагъыш этдирмейди. Анда бир тюрю чийсиллик, мурукку этну, джангылуу, сокърануу дегенча, джашауда адамлагъа тёре болуучу ышанла джокъдула. Дорбунда болушлукъ сакълаб тургъан аскерчилени ич оюмларына кириб, сагъышларын, умутларын да кёре эсек, Темирбашда ол джокъду. Ол джигитди, аны сыфаты фольклорда джюрюген эпикалыкъ джигитлени сыфатларыча салыннганды чыгъармада.

Къызыл Аскер бла кюрешген, байладан, бийледен къуралгъан бандит джыйынны тамадасы Адик бийни, аны этетлерини хали шартларын Темирбаш Ахмат бла ушагъында ачыкълайды: «..Адикни акъ бандасы, ач бёрю джыйынча, Минги Тау бла Чылмасны арасында джюрюйдю... Ол огъай, бир тюрю да хатасы болмагъан къартланы асмакъгъа асады!..» Темирбаш айтхан сёзле повестни андан ары бетлеринде Адик бийни этген къанлы ишлеринде теренден терен баям бола барадыла.

Ёмюрюнден бери урунган халкъны джегиб, азабландырыб, аны кыйыны бла байлыкъ джюрютуб, бийлик тутуб тургъан Адик халкъгъа тенглик бериб, джангы, джарыкъ дунягъа чыгъаргъан Совет властны кёрюб болмай, кесини эмда кеси кибиклени бурунгу болумларын орнуна салыргъа излеб, кеси киби контрреволюционерлени, дуня сезимлери къарыусуз болгъан, дин да, байла, бийле да бир болуб, унукъдуруб тургъан къарангы адамланы алдаб, кесини тегерегине джыяды. Аланы кюлларына сауут бериб, Совет властха къаршчы турады.

Адик бийни социал портретин ачыкълар ючюн, автор талай суратлау мадар бла хайырланады. Сёз ючюн, къызыл партизаны — Ахматны кёзюне эм алгъы бурун Адик, кесин патчах тахтада олтургъаннга ушатыб, кюйюзчюкге олтуруб тургъаны илинеди.

Адик бий Ахматны кёзюне къалай кёрюнгенин, аны ич болумун Ахмат уста ангылаб кюйгъанын автор былай кёрюзеди:

«Бандитлени акъ чепкен кийген махтанчакъ башчылары Ахматха кёзлерин кутеусуз кысыб къарады. Бу тюрю халны Ахмат уста таный эди. Биреуню минг башлы кюй сюрюю болса, аланы кютерча, эркин кышлыгъы болса, ол къалгъан халкъгъа кёзлерин алай кысыб къараучанды».

Адик кемсиз хыны, джаныуар джюрекли адам болганы аны селешген сёзюнден белгилиди: «Бусагъат тинтигиз», «Тешиндигиз... кёлегиз сыдыргыыз», «Байлагыыз!», д. а. к.

Буйрукъ халда кычыргъан болмаса, башха сёз эшитмейбиз аны ауузундан. Башхалагъа тюйдюргени кёлюне джетмей, кесини кёюлу бла Ахматны бетине къамчини талай джолда джетдириб, къан ырхымла салады.

Адикни отрядында бир-бирине адамча селешген хали джокъду, кычырыкъ, кьоркьуу, кьоркьутуу, баш ийиу болмаса. Контрреволюционерле, муратларына джетмезликлерин, тутхан ишлери оюлуб баргъанын ачыкъ ангылаб, бютюн да бек джаныуар халгъа киредиле. Гитче партизан отрядчыкны кыърса да, аны кёзюне ёлюм кёрюннгенлей турады.

Адикни эгетлери, туююлюб тургъан Ахматны эки кьолтугъундан кириб, суюреб дорбунну башына чыгъарыб, нёгерлеринге сауут атыгъыз, сизни ёлтюрлюк тюлдюле, чыгъыгъыз деб кычыр, деселе да, Ахмат, эм арт къарыуун джыйыб, джёнгерлерине: «Болушлукъ келеди, къаты болугъуз, Темирбаш дже-трикди»,— деб кычырады.

Алай бла Адик хыйла мадарларындан къуру къалады.

Повестде Адик бла аны эгетлерини адам сызлыкълары, аланы тутхан ишлерини ёмюрю кысха болуб бошагъаны, халкъдан айырылыб, кеслери атылыб къалгъанлары белгили болады былайда хар кимге.

Адикни эгетлери

Къарачайлы партизан Ахмат, малкъар партизанланы башчысы Темирбашха тюбёб, ызына, дженгерлерине къайтыб келе тургъанлай, Адикни эгетлерине джолугъады. Ол къанлы эгетле бла — Дукъум бла, Ёзю бла — джазыучу бизни былайда шагърей этеди.

Автор, Адикни эгетлерини кылыкъларын, халилерин аланы тыш болумларына келишдире, былай джазады: «Ахмат артына айланыб къарагъанында, аллында бир тюрлю хурметсиз адамы кёрдю. Ол алаша, муккур, Ахматха уялмагъан тегерек кёзлерин джандырыб, «Кимсе?» — деб сорду. Ол, гугурукча, кесин кёбдюрюб, Ахматны аллына сюелди».

«Уялмагъан кёзле» деб автор, муккур Дукъумну бетсизлигин, уятсызлыгын кёргозе, аны не аманлыкъдан да артына турмазлыгын билдиреди.

Дукъум акылы толу болмагъан, кесини къарны тойгъандан башха дуния сезими, ангысы джокъ, къарын джалчы, бийни чабчысы, джортчусу, айтхан буйругъун джерге тюшюрмей айланнган «къан гыбыгъа» ушагъан бир адам болганын этген ишинден, тыш болумундан ачыкъ кёребиз: «...кюмюште джыл-

тырагъан кийимлери да, азрейли тюрсюню да, тойгъандан кы- заргъан уууртлы да, джарты акъыллы муккурчукъ улуу къангыбыча кёрюне эди»,— деб суратлайды аны джазыучу.

Адикни эгетлери, бандитле кёбдюле. Алай болса да, аланы ичлеринден джазыучу айырыб муккур Дукъумну, Ёзюню, афенди Къазийни суратлайды.

Ёзю бла Дукъум, джыртхыч джаныуарлача, адамланы тю- ерге, ёлтюрюрге, джыртаргъа, кыйынлыкъ салыргъа, Адикни кёзюне къараб, къачан буйрукъ береди къанлы ишни толтурур- гъа деб тура эселе, афенди къарангы халкъны мыйсын динни, аллахны аты бла кыоркютуб, терсине бурургъа къаджыкъмай кюрешеди. Алайлыгъы ачыкъ танылады.

Дуня экиге юлешингинчи, элде эм мамыр адамла, тюзлюкчюле дин ислеридиле, деб тургъандыла. Ала, дин хар заманда тюзлюк джанлыды, деб къара халкъны ийнандыра келгендиле. Энди, ишни кёзюне джетгенде, ала динни къайсы джанына къуллукъ этдиредиле? Автор повестде салгъан керекли соруулары бири олду. Этез улу аны Къазий афендини сифатында кёргюзтеди. Автор хапарны халкъ сыйлы кёрген джума кюнден бош баш- ламагъанын аңгылайбыз. Ол кюн бютеу Басхан ёзенни адамы джума намазгъа джыйылгъанды. Афенди, къуллугъуна кёре, дуня проблемалагъа къатышыргъа керек тюлдю. Аны борчу адамланы «керти дунягъа» хазырлауду. Ала, джандетге барыр ючюн, тюз иннетли, ишлеучю, артыкълыкъ этмеучю бо- лургъа керекдиле. Ёмюрледен бери къураппы сёзюне кеси ке- синеча ийнана келген къара халкъ, дуня бир ары, бир бери бола тургъан кюнледе афендини сёзюн эшитирге сюеди. Аллай кёзюде дин адамланы тюз джолдан аджашдырмаз джанын- дан болса, тюзлюкге къуллукъ этерикди.

— Эй, джамагъат, бу арт заманда халкъны джюрегине къайгъы салгъан хапарла Мухаммат файгъамбарны (аллахны саламы анга болсун) кюлю бла джазылгъан китабы ачдырады,— деб ауазны башлайды Къазий афенди.

— Бу китабда бизни дуняда, ахратда белгили болмагъан борчларыбыз джазылыбдыла.— Ол, сёзюн тохтатыб, отча джаннган кёзлерин намаз этерге хазырлангъанланы башы бла эшик таба къаратды.— Тынгылагъыз, джама- гъат, — деди ол сора, ауазын джангы кючде зынгырдатыб.— Улуу файгъам- барыбыз джазады: «Джер башында болгъан гюнахла аллахны къулларын уяпмазча джукъугъа кёмселе, гяурланы, огъурсуз, джазыкъсына билмеген гяурланы ахыр кюнлери джетерикди. Ол заманда таула бла тюзледе, тенгиз- ле бла къум аулакълада, джагъала бла сырглада — бютеу джер башында къанлы уруш боллукъду...

Афендини къашы-башы тюрленди, санлары титиредиле. — Ол заманда бир адамла чыгъарыкъдыла. Ала шериятха, диннге, аллахны кесине къаршчы сюелликдиле. Ол адамланы атларына большевикле... коммунистле... дерикди- ле. Ала бизни динибизни, къатынларыбызны, сабийлерибизни сыйырлыкъ- дыла...»

Этез улу Умар Къазий афендини бетин алай ачады. Къазий афенди революциягъа къаршчы тургъан душманды. Ол ётюрюк айтыр деб адамла ишекли болмагъандыла. Аны себебли кёб абынгандыла, апчыгъандыла. Къазий афенди кибик аман иннетли адамла, кеслерине таблыкъ тюшер ючюн, къолларында «сыйлы» затланы — динни бузаргъа да артха турмагъандыла.

«Муслиманла! Бу кюнледе сиз, гяурла-большевикле бла кюрешир ючюн, къанлы урушха чыгъаргъа керексиз!» — деб афенди артдара къарны нек ауругъанын халкъгъа билдиреди. Саууг алыб чыгъаргъа кесини акъылында да джокъду. Башхаланы къоллары бла ханс джыртаргъа кюрешеди. Артдара къда биз Къазий афендини хыйлачыгъын «Джити сёзлю, чамчы, къарт болса да, джашча тири Гамайны», ол халкъ Адик бла бармазлыгъын айтханы ючюн, къымыжа этиб тьюгенлеринде туура керебиз. Аны афенди тьюмейди. Адикни адамлары туюдиле. Алай а ол къара иш афендини разылыгъы бла этиледи.

Авторну
усталыгъы

Къарачайда, Малкъарда да джаш литература ланы асламысы, класс душманланы адам ёлтюрген бла мюлк тонагъандан сора ишлери болмагъанча этиб кёргюзте келгендиле. Ол история кертиликни буза эди. Революцияны душманлары аллай джукъ билмеселе, къысхакъылла болсала, халкъ кесини эркинлигине къыйналмай джетер эди. Бийлик этген классла билимсизликден неда сёлеше, кюреше билмегенден хорланмагъандыла. Революцион кюрешини отунда халкъны сезими уянганды, джити болгъанды. Аны бла бирге бийлик этген классланы ёсюю тохтаб, ала андан ары джамагъатны джашауунда рысхы, иннет байлыкъны ёсдюралмазча болгъандыла. Джашаугъа жангы кюч — революцион классла — джашау халны халкъгъа, историялыкъ ёсюуге таб келиширча тюрлендираллыкъ къауумла келгендиле.

Бийлик этген къауумла, джашауну ол халда тюрлендириуню ангыламагъандан тюл, ол аланы излемлерине чюйре келишгенден чыкъгъандыла революциягъа къаршчы.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повестде Этез улуну усталыгъы — класс душманланы кючлерин аз этиб кёргюзтмегенди, усталыкълары, фитнеслыкълары, эсликликери, теликликери да болгъанын кёргюзтгенди. Автор, аны бла биргелей, бу къыйын класс душманны хорлаб, этген муратына джетген алчы революцион классны адамларыны джигитликлерин, революцияны ишине кеслерин толу бергенлерин, уллу хорламгъа къыйын кюрешини къызыу отундан чыгыб джетгенлерин кёргюзтеди.

Этез улу Умар, къуршоудан къутулгъан алтауланны болумун суратлай, революцияны интернационал магъанасын да кёр-

гюзтгенди. Украинлы Фёдор Васильченко, оруслула Андрей Воронов, Сергей Иванович, Ваня Ракитин, къарачайлы Ахмат, белорус Петрусь... Революцияны баш магъаналы шартларындан бири — туугъан кърал деген магъананы кенгертгениндеди. Ол алтауланны бир-бири бла шохлукълары, душманны аллында къатылыкълары революцияны иши ючюн кюрешген джангы адамлары хали шартларыдыла. Ала революциягъа кертиликни кеси джашауларындан эсе мийикге саладыла.

Ол джаны бла автор украинлы революционерни, кызыл командир Фёдор Васильченкону, орус джашланы — Сергей Ивановични, Андрей Вороновну, къарачайлы Ахматны, малкъарлы Темирбашны сыфатларын эсден кетмезча этеди.

**Повестни
тили**

Искусствону кёб тюрюлю бутакълары болгъаны хар кимге да белгилиди: къагъытда, гетенде, аны кирик башха затлада сурат салыу (живопись); адамдан башлаб, тюрюлю-тюрюлю затланы, джаныуарланы ташдан, агъачдан, топракъдан, темирден ишлеу (скульптура); согъуу, джырлау (музыка); мекам ишлеу (зодчество), д. а. затла.

Искусствону бу башында кёргюзюлген бутакъларын ачыкълау мадарла джашауда кеслери энди тюбемейдиле. Аланы хайырландыра билир ючюн, окъуб, кюрешиб, юренирге керек болды.

Суратлау литература искусствону тизгинлеринде белгили орун алады. Аны ачыкълау мадары сёздю (тилди). Суратлау литературада ишлегенлеге, анга кеслерин берген джазыучулагъа амалсыз керекди сёз чемерлик. Қалгъан искусстводача болмай, суратлау литератураны ачыкълау мадары — сёз, тил — литература болса, болмаса да, джашауда адам хайырланыб тургъан затды. Ол себебден суратлау литератураны тили джашауда биз хайырландыргъан тилни бир тюрюлюсю болуб джюрюйдю. Алай а халкъ тилни байлыгъы бла джазыучу уста хайырлана билирге керекди.

Суратлау чыгъарманы тили эки формада ачыкъланады: ге-ройланы тили бла джазыучуну кесини тили.

«Қбаяла унутмагъандыла» деген повестде автор бир-бирине кърашчы эки къауумну адамларыны сыфатларын кёргюзеди.

Аланы хар бирине социал характеристика берир ючюн, джазыучу хар бир персонажны тилин энчи этиб, алай бла ич болумун ачыкълайды. Сёз ючюн, Федор Васильченко тюзлюк ючюн кюрешген джигит, таза большевик иннетли адам болгъанын аны сёлешген сёзюнден ангылайбыз. Аскерчилеге, кеси командир болгъанлыкъгъа, тенглерине сёлешгенча, джумушакъ тил бла сёлешеди, ала бла оноулашады: «Джолдашла, ма анда

Тотур деген эл болургъа керекди. Ары бизни шохубуз Темир-баш келиученди, — эшитгенмисиз аны юсюнден?.. Биз малкъарлыны излеб табаргъа керекбиз. Ол бусагъатда бизге гырджындан эсе бек керекди!» — дейди ол, аскерчилени бирин разведкагъа иерни аллы бла. Аскерчилени кёллерин иги этер ючюн, бу кыйын кёзюуде ол жарыкъ, накъырда сёзле бла сёлешеди. «Джолгъа иги тишлик этерге керек эди, алай а кыйларыбыз узакъдадыла», — деб ышартады ол талай кюнню тиллерине суу тиймей тургъан нёгерлерин.

Васильченкону, кыйынлыкъны кёзюне джетиб тургъанлай да, джаугъа селекеси тохтамайды: «Кесине бек базынган бийчик кёре эдим бу Адик», — дейди ол.

Командирлик оноу кысха керек болгъан заманда, ол сёзню тамамын, кысхасын табады: «Къабыргъалагъа кысылыгъыз!» «Джат!» «Джууугъуракъ кысыл!»

Адик бийни сёз уруму уа аны джаныуар кылыкълы болгъанын суратлайды. Аны бла бирге, акъ аскерчи къауум бла биргелей, адамсызлыкъларын суратлайды. Хыны, кыджыраб, кычырыкъ халда сёлешген болмаса, адамча сёлешмейдиле: «Къарачайлы! Большевик!.. Дорбундагъыла ненчадыла?.. Айт, къаргышылыкъл!».

Адикни онг къолу, джарты акъыллы Дукъум онгсуз халгъа тюшген адамгъа кеси Адикча хыны, кыджыраб сёлешеди. «Багъалы Адик бусагъат таныр!» — деб элтеди Ахматны Адикни аллына.

Авторну кесини тили байды. Ол табигъатны суратлауда, лирикалыкъл туракълауларында, геройланы этген ишлерин кёргюзюуде, аланы халилерин ачыкълауда белгили болады. Сёз ючюн, Тотур элни кършалагъан табигъатны суратлагъан тизгинлени автор малкъар халкъны чамчылыкъл халисин ачыкълагъан бир суратлау айтымгъа джыйындырады. Тотурчуланы «кюнтиймезле» деген чам атлары бла элни болуму ачыкъланады: Тотур эл Басхан ёзенни уллу эмда кюнсюз джерлеринден бириди. Деменгили чынгыл къаяла юч джанындан тохтаб, элни тегерекде айбатлыкъл дуниядан — гокка хансладан, джашил талаладан, кырдыгы белге келген къолла бла кышылыкъладан, кече, кюн да чапракълары бир-бирине шыбырдаб тургъан къайын терекледен джашырады. Къыш айлада кюнню кёзю, Тотургъа кёрюмгенлей бугъунуб, деменгили кър тауланы арты бла шош джюзе батады. Джаз болса уа, ол бирси элlege кесини жарыкъ нюрюн онбеш-оналты сагъатны чомарт тегюб турса, тотурчулагъа бир кесекчикге, кёз кысханча кёрюнуб, къая артларына бугъунады. Ол кёзюуде, башха джерледе дунияны джарыгъы кюуатлы тегюлсе, табигъатда жанлы, джансыз да

кюнню таякъларында джууунганда, Тотурну юсюнде не эртден, не ингир болгъанлай, экинди ууахтыны бояуу тохтайды. Тёгерекде кюн бла джарыкъ кеслерин къызгъанмагъан элдеде джашагъанла, тотурчулагъа накъырда этиб «кюнтиймезле», дейдиле.

Джазыучу, селеке тилни кючю бла хайырлана, революцияны, урунган халкъны джауларыны кертн бетлерин ачады. Ол джашау сынамы уллу болгъан, джити, таб сёзле Гамайны ауузу бла Адик бийни ётюрюклерин, урунган халкъны класс джауу болгъанлай, кесин халкъгъа джаны ауругъанча этгенин самаркъау сёзле бла хыликке этеди. «Бизни багъалы хоншубуз, элгиз, тенгиз, кърнашыбыз Адик!.. Биз къртлабыз... Былайда бизни джуугъубуз, тенгиз Адик бек сейирлик зат айтды... Мен, къалай эсе да, адамланы ангыламайма. Бир къауумла, большевикле келселе, джерле тенг боллукъдула, дейдиле. Бир къауумла аладан эсе меньшевикле маджалдыла, дейдиле. Багъалы Адик да — бизни джигит гиназыбыз, тенгиз — аланы барысындан да халкъны мен кесим бек сюеме, дейди»... Былайда айтылгъан эпитетле Адикни хыликке этген сёзледиле.

Гамай, дагъыда муккурланыб тургъан азрейли Дукъум таба къараб, селеке ауаз бла былай айтады: «Бизни гиназы тамашалыкъ джигит нёгери барды... Сюлай улу чырайлы Дукъум... Ол анга нёгерлик этеди, аны джанын сакълайды... — Дукъум, бютюн да бек мушулдаб, башын ёрге тутду...»

Былайда селекелик Гамайны къаллай ауаз бла айтханында тюлдю. Адамны, затны юсюндеги шартланы кем этиб, неда мардадан артыкъ этиб айтсанг, суратласанг, айырыб бир ышанын мардадан чыгъарыб кёргюзтсенг, ол зат, адам не карикатура, не шарж хал алыб къаяды. Адик не «джигит гиназ» тюлдю не ашхы «тенг» тюлдю, бу былайда айтылгъан эпитетле Адик бла Дукъумну юсюндеги халиден кенгдиле, алагъа джагъылгъан махтау тюлдюле, алайын ким да ангыларчады, андан чыгъады селекелик. Психология джанын да унутмайды автор: акъылы хузумуракъ Дукъум айтылгъан сёзлени тюзюнлей ангылаб, кёлю кёлтюрюлюб башын ёрге тутады. Олду кюлкюлюк.

Романтизм

Романтизм деген, XIX ёмюрню аллында литературада бир толкъун болуб, Запад Европада (Англия, Германия, Франция), артда уа башха къраллада чыкъгъанды.

Романтизм, джазыучу излегеннге кёре, юч тюрлюге бёлюнеди: реакцион романтизм (буруннга тартыу, озуб кетген джашаудан кёрургъан адетлени, джорукъланы ызына къайтары-

гъа излеу, алагъа талпыу, аланы джаратыу); прогрессив романтизм (джашауну къаллай джолла бла джангыртыргъа билмесе да, джангыртыргъа излеу); революцион романтизм (джашауда революцион тюрлениу этиу, буржуй къуралышха къаршы кюрешиу).

Революцион романтизм социалист реализмге бир бутагъы болуб киреди, джашауну тохтаусуз алгъа уруб, ёсюб келгенин толусу бла кёргюзеди.

Къарачай литература, орус совет литературадан юлгю алыб, джангы джашауну партиялыкъ кёз бла къараб суратлагъаны себебли, чыгъармаларында социалист идеалланы реализмни джоругъу бла хайырланыб бегитеди. Социалист реализмге уа бир бутагъы болуб революцион романтизм киргени себебли, къарачай суратлау литератураны чыгъармаларында да революцион романтизмни ышанлары белгили болуб турадыла. Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны романында бу затха шагъатлыкъ этерик Къанамат бла байланган сюжет ызды.

Романны арт бёлюмю да революцион романтизм халда джазылгъанды: Семён, Къанамат, аланы джёнгерлери, сермешуиден сора, къарангы дорбундан кенг тюзге чыгъадыла.

Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинде да революцион романтизмни шартлары бардыла.

ДЖЫЙЫРМАНЧЫ-ОТУЗУНЧУ ДЖЫЛЛАДА КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫ БОЛУМУ

Къарачай литература Совет Союзу эм джаш джазма литератураларындан бириди. Октябрь социалист революцияны хурмети бла, джашау-политика тюрлениу, культура революция себеб болуб, алай туугъанды ол джыйырманчы джыллада.

Орус пролетариат патчахлыкъны да, буржуазияны да хорлагъаны ууакъ миллетлени барысына, къарачай миллетге да, баш эркинлик бергенди. Алай бла аны джашау джолунда жангы ёмюр башланады, мюлкюн, джарыкълык ишлерин, джашау джоругъун бегитирге, ёсдюруге кенг джолла ачыладыла.

Къарачай халкъны историясында ёмюрледен бери эркинлик, тюзлюк, насыб ючюн баргъан кюрешиу, тюрлю-тюрлю адетле, джашау болум барысы фольклорда толугу орун табадыла.

Къарачайны фольклор ноэзиясында ёмюрледен келген энчи миллет хали, шартла суратланадыла. Артда уа ала (ол шартла) джазма литературада ёседиле, кенгердиле.

Джыйырманчы-отузунчу джыллада кызыу ёсюб, аякъ юсюне миниб башлагъан къарачай литератураны ёсюмю Сталиннге табыныуну кёзююнде тохтайды: ёсюб, жангы сют кириб келген джашил хансны тамырындан чалкъы бла чалгъанча, алай болуб къалады. Фахмулу къарачай джазыучула Аппаланы Хасан, Ёртенланы Азрет, Биджиланы Асхат, Ислам Къарачайлы (Хубий улу), автодидакт¹ Акъбайланы Исмаил, сталинчи репрессияланы кёзююнде (1937—1938 джыллада) тутулуб, джашаудан кетгендиле. Аладан сау къалгъан сынгар Асхат болгъан эди да, ол да рахын, ауруулу къайтыб, кёб джа-

¹ Автодидакт — окъуу китабланы автору.

шамай ауушуб кетди. Ёртенланы Азрет (биргесине да эки ленинградчы поэт), башына бошлукъ табыб 1955 джылны джайында поездге миниб, юйюне къайта, вагонда ёлюб къалгъанды (джёнгерлери, кеси да).

Бир къауум къарачай джазыучу — Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут, Бостанланы Хасан, Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар — Уллу Ата джурт къазауатны фронтларында Ата джуртубуз ючюн джан бергендиле.

КПСС-ни Сталиннге табыныуну айгъакълаб, аны терслеб хыртлагъан XX съезди партияны, къралны ишин, джашауун Ленинни джолуна къайтарады, къарачай халкъ да зорлукъ, артыкълыкъ бла кёчюрюлгени баям этилиб, туугъан джуртуна къайтыргъа эркинлик табады. Тюзлюк хорлагъанын кёрген миллет кёб миллетли СССР-ни уллу юйюрюнде къралны хар ишине, оноуна башхалача къошулургъа насыб табады, эшикле кенг керилиб, ишге, игиликге кёлленеди.

1957 джылдан башлаб, къарачай литература дунягъа экинчи кере джаратылады деб айтыргъа сёзсюз боллукъбуз.

Тарих (история) илму къарачайлы бла малкъарлыкъга бир миллет деб къарайды. Бурун къарачай-малкъар халкъ Басханда, Къобан сууну баш джанларында, Минги Тауну этеклеринде, Тебердиде, Архызда джашагъаны, муслиман диннге эки къаууму да кечирек, бир кёзюде бурулгъанлары, уучулукъ, малчылыкъ бла, джерге урунуу бла баш тутханлары, Кърым ханны, кеслерини феодалларыны артыкълыкъларына, Кавказда орус патчахны законсузлукъ ишлерине къаршчы къаты кюреш баргъаны — бу затла барысы къарачай-малкъар фольклорда бирча суратланадыла.

Фольклор эки къауумда да бир болгъаны литератураны башланууна, ёсюмюне тамал салгъанды.

Къарачай бла Малкъарны тиллеринде бир кесек диалект башхалыкъ болса да, адет, адеб, кылыкъ, джарыкълыкъ, джашау болум, башха шартла барысы бирди, бирчады.

Джыйырманчы джылладан башлаб, джазманы, литература тилни да бир этер джанындан Къарачайда, Малкъарда да кёб иш бардырылгъанды. Илму китабла, дерслик, методика китабла, суратлау литература Къарачайгъа, Малкъаргъа да бир болуб чыгъадыла.

Къарачай-малкъар фольклорну байлыкъына аны тюрюлю-тюрюлю жанрларыны кёблюкю шагъатлыкъ этеди: Шимал Кавказда таулуланы бурунгу нарт эпослары, таурухла, эл берген джомакъла, джырла, кюуле, нарт сёзле, алгъышла.

Нарт эпос Къарачайны эм эски жанрыды. Эпосну геройларыны — Сосуркъаны, Ёрюзмекни, дагъыда ала киби башхаланы сфатлары урунган къарачай халкъны джашаууна

джууукъ келеди. Ала къара халкъны эркинлиги ючюн, джау кючге къаршчы кюрешедиле. Эпосну геройларыны ол ышанлары «Шауай» деген таурухда ачыкъланады. Эпосда тауушлукъ геройланы орунларын, халкъны къоруулагъан, джашауну джоругъуна келишген геройла аладыла.

Къарачай таурухла, бурунгуланы дуня сезимлери, адетлери бла шагърей эте, джашауда болургъа мадары болмагъан затланы келишдириб, керти болуб ётген белгили историялыкъ затланы да кёргюзтедиле. Джаныуарланы, джашау болумну, юй турмушну, кёзбаулукъну, билгичлики юсюнден таурухла къарачай фольклорда асламдыла.

Кёзбауланы, билгичлини юсюнден таурухлада меджисуулукъ бла биргелей юй хайуанланы сакълагъан Аймушха, ууда кийиклени джакълагъан Аpsатыгъа табынуу айтылады. Таулуну джашауу малчылыкъ бла, уучулукъ бла байланыб болгъаны себебли, аны джашауу Аймушну, Аpsатыны эркинликлеринде, аланы кьолларында болгъанча, игиликни аладан тилеб тургъандыла.

Джаныуарланы юсюнден таурухла кёбюсюне акъыл юретирге кюрешедиле. Аланы аллегорияларында¹ халкъны джашау турмушунда бола тургъан намыс сакълау мизамны ангылайса. Сёз ючюн, «Бит бла бюрче» деген таурухда аманлыкъчыла селеке халда хыртланадыла, джарашыулукъну суйген халкъ иги джаны бла суратланады.

Барысындан сейирлик джашау турмушну юсюнден таурухладыла. Ала, джашау болумну тюз сыфатлай, урунган халкъны зорчулагъа — байлагъа, бийлеге, реакцион афендилеге, улхучу сюдюлеге къаршчы кюрешни кёргюзедиле, хыликке халда алагъа налат бередиле («Афенди бла шыйхны къабыры», «Юч къарнаш», «Тёре»,² дагъыда башхала). Бу къауум таурухха. Кёсени сыфаты белгили юлгюдю. Кёсе хыйлачы, аманлыкъчы, къаты джюрекли, къызгъанч адамды. Халкъ аны образыны юсю бла джангы тууа башлагъан капитализмге къаршчылыгъын билдиреди. Бу таурухланы кёбюсюнде мурат джалчысына артыкълыкъ этген байгъа джалчы дерт джетдирге, къан алыргъа кюрешгенин суратлауду. Бир акъыл бла, бир кюч бла байланы хорлайдыла. Джалчыны сыфаты халкъ хорларына ышандырады. Тюзлюк джалчыны, джарлыны джанындады.

Джашау-турмуш таурухлагъа Насреддин-Ходжаны юсюнден къысха, сейир, кюлкюлю хапарланы (анекдотланы) да бол-

¹ Аллегория — адамны кылыгъын джаныуарны юсюне салыб суратлау.

² Тёре — сюд.

лукъду кѡшаргѡа. Ходжаны джарыкъ сыфаты таукеллик береди, кючюне ышандырады.

Таурухлада «тиширыу эркишини кѡанатыды» дегенча, аны сыфаты сыйлы орун алады. «Таулуну джолоучу болгѡаны», «Кѡойчу» деген таурухлада тиширыу акъыллы, ышангылы адамны сыфатында суратланады, ол юретген затла эркишини чырмаудан сакълайдыла.

Нарт сѡзледе ъмюрлени узагъындан бери джашауда сыналыб тургѡан оюмла бардыла. Алада кѡбюсюне Ата джуртха сѡймеклик, джигитликге, тириликге, билимге махтау, огъурсузлукъгѡа, кир иннетге кѡаршчылыкъ кѡрюнеди. Адамланы иги халиге — чомартлыкъгѡа, джарашыулукъгѡа, тюзлюкню тутаргѡа, артыкълыкъгѡа кечиу болмазгѡа, дагъыда аны кибик керекли, джараулу затлагѡа юретеди. Ала кесгин тилде таб джарашдырылгѡандыла.

Халкъ джырла джашауну хар не тюрлю джаны бла суратлайдыла: урунууну («Долай», «Эрирей», «Ийнай»); уучулукъну («Апсаты», «Бийнегер»); турмушну («Акъбийче бла Рамазан», «Акъ Батай», д. б.); историялыкъ джигитликни («Ачей улу Ачемез», «Кѡара-Мусса», «Татаркѡан»).

«Долай» деген джырда таулуну кѡайгъысы, сагъышы даши бла байланыб болгѡаны ачыкланады.

«Апсаты» уучулукъну юсюнден этилген джырды. Уучуну джолу болур ючюн, кийиклени неси Апсатыгѡа табыныб, баш уруб тургѡандыла ата-бабаларыбыз. Меджисуулукъну кѡзюулеринде болгѡан затды ол. Артдаракъда уа «Бийнегер» деген джырда халкъ муслиман диннге кѡче башлагѡанын ангылайбыз (джырда аллахны аты сагъынылады). Табигъатны байлыгъында, джыртхычлыкъ хали кетиб, ол байлыкъны (чегетлени, сууланы, хауаны тазалыгъын) оюмлу, аяулу хайырландырыгѡа керек болгѡанын халкъ ангылай тебрейди. Джырда алайлыгъын сезебиз.

Баш эркинлик ючюн кюрешиу, историялыкъ джигитлик джырлада айтылыб турады: кѡрым ханла бла кюрешиу («Ачей улу Ачемез»), таулу феодалланы зорлукъларына кѡаршчылыкъ («Кѡара-Мусса»), кызылбек джыртхычланы чабыулары («Татаркѡан»), орус-япон кѡзауатда кѡарачай джашла уруш этгенлери, дагъыда башхала.

Халкъны джашау турмушуну кѡыйынлыгъына кѡаршчы джырла кертн болгѡан затланы тарыгъуларыдыла. Алада кертн историялыкъ адамланы атлары айтылынады («Баракъ», «Джагай улу Маилны джыры», «Бек-Болат», «Хасанны джыры», «Атабийни джыры»). Ол джырланы геройларына — джигитлеге — халкъ улуу сѡймеклигин, джан аурутханын таныта, ѡлген

тулпарлагъа сарын сала, халкъны джауларына кыйынлыкъ амалсыз келликди деб, кёл басадыла.

Кечирек этилген кюледе («Къанамат», «Къара-Мусса», «Орус-япон къазауатны джыры») орус патчахлыкъны ууакъ миллетлени эзюу политикасына къаршчылыкъ джырланады.

Къарачай-малкъар халкъ кюле, джырла кертти болгъан историялыкъ затланы юсюнден джарашдырылыб, историялыкъ кертиге да, таурухда джюрюгенча гипербола тилни билиб, адам кеси джанындан чыгъаргъан суратлау мадарла да къошулуб къураладыла. Быллай джырлада, кюледе эпос лириканы шартларын кёребиз. Ала эпика халда джазылгъанлары къарачай литературада прозаны, поэзияны (поэматы) чыгъарына себеб болгъанды, деб айтыргъа боллукъбуз.

Бешик джырла, сюймеклик ийнарла, чамла халкъны джа-шауунда тюрлю-тюрлю затланы суратлагъандыла.

Адамгъа энди джазыуун кеси сюйгенча этерге эркинлик бермей, тукъум-джукъ айырыб, аны джашауу кесилгенин «Акъбийче бла Рамазан» деген кюде кёребиз.

Къарачай-малкъар фольклорну энчи миллет шартлары джарашыулукъну излеу, адамгъа сюймеклик, джигерлик, ишге жан бермеклик боладыла.

Джашагъан джеринде табигъат болумну кыйынлыкъы таулу миллетни бирикдиргенди. Джашар ючюн кюреш къаты болуб, халкъны ишге да, джауладан баш къорургъа да юретгенди, чыныкъдыргъанды, тириликге джол бергенди. Фольклор халкъны сюерге, сакъларгъа, туугъан джурту, халкъ ючюн джанын аямазгъа юретеди таулу кишини. Артда уа ол ышанланы барысын суратлау литературада кёребиз. Джерни багъыб, урлукъ атаргъа хазырлагъанча, къарачай суратлау литератураны чыгъарына фольклорну уллу хайыры болгъанды.

Алай болса да бизде джазма литература чыгъар ючюн, терен социал-экономика эмда политика тюрленну болургъа керек эди. Башында айтылгъаныча, аллай тюрлениуно 1917 джыл Уллу Октябрь социалист революция келтиргенди.

**Къарачай
литератураны
туугъаны**

Октябрь революциягъа дери Къарачайда автодидактла Хубийланы Иммолат, Кърымшаухалланы Ислам (Ислам Тебердичи), Биджиланы Тохтар, Акъбайланы Исмаил бизни халкъны арасында окъууну

джаяргъа, миллет джазманы чыгъарыргъа не бек кюрешдиле эсе да, Октябрь революциягъа дери хазна зат эталмайдыла. Алай болса да ала башламчылыкъ этген ишле унутулуб къалмайдыла.

Тау автоном социалист республика (Горская АССР) къуралгъанында, революцияны кючю бла Къарачайны культурасын ёсдюрюрге толу мадар табылады. Коммунист партияны X съездинде орусдан башха миллетлеге алгъа кетген Орта Россияны джетерча кеслерини ана тиллеринде школла ачаргъа, китаб, газет, журнал чыгъарыргъа, театр къураргъа, клубла, окъуджарыкълыкъ ишлени бардырырча учрежденисле ачаргъа деб, бегим алынады. Аны толтура, Шимал Кавказны талай миллетине автономия бериледи. Аланы ичинде Къарачай-Черкес автоном область да болады. Дондагъы Ростов ара шахары болуб, Шимал-Кавказ край къуралады. Аны бла бирге Тау республика къурутулады. Бизни областны мюлк, джарыкълыкъ ёсюмюне бу затла барысы уллу болушлукъ этедиле.

1926 дж. Крайнацсовет, Крайнациздат, 1927 дж. Тау илмуизлеу институт, Тау музей ачылыб, Шимал Кавказда культура революциягъа дагъан боладыла. Ростовда чыкъгъан «Революция и горец» деген журнал кесини бетлеринде крайны культура, политика, мюлк ёсюмюню юсюнден магъаналы статьяла басмалайды. Алгъын джазмасы болмагъан миллетлени литератураларына ол артыкъ да бек уллу акъыл бёледиле.

Отузунчу джыллада окъуу, культура джаны бла артха къалгъан миллетлени кеслеринден интеллигенция (окъуулу, билимли кадрла) къуралгъанында, хар не иш да автоном областланы, республикаланы кеслерине кёчеди.

Биринчи къарачай джазыучулары асламысы Москвада КУТВ-да (Коммунистический университет трудящихся Востока) неда Ростовдагъы университетде окъугъандыла.

1928 дж. араб алфавит латин алфавитге ауушунады. Китабланы ана тилде чыгъарадыла. Окъуусузлукъну къоратыргъа керти джарайды ол. Школланы саны джети кере ёседиле, ана тилде газет, китаб чыгъарыу 50 кереге кёб болады, ёседиле.

1926 дж. Къарачай, айырылыб, кеси автоном область болады. Ара шахары — 1929 дж. башлаб, Микоян-Шахар (бююнгю Карачаевск). Отузунчу джыллада къарачай школлада сабийле къарачай тилде окъуйдула. Окъууу болмай, къара танымай къалгъан адамланы ликбезледе окъутадыла. Педтехникум, медучилище, педрабфак, зооветтехникум, артхаракъда — устазлыкъ, дагъыда педагогика институтла ачылыб, джангы къарачай интеллигенцияны хазырлаугъа болушадыла.

Къарачай областны китаб басмасы («Карнациздат») ана тилде китаб фонд къурайды.

Отузунчу джылланы ортасында фольклорну, тилни, историяны тинтерге кереклиси ачыкъ болады. Ол ишни 1935 дж. Микоян-Шахарда ачылгъан Къарачай илму-излеу институт бардырыб башлайды.

1938 джылдан тебреб, латин алфавитни кьоюб, басманы иши орус алфавитге кечеди. Ана тилде джазылгъан китабла, газетле орус графика бла басмаланыб чыгъадыла, школлада окъуу китабла джангы алфавитге кечедиле.

Биринчи литература атламла газетледе башланадыла. Чынг алгъа область газет «Горская беднота» (1922 дж.), «Горская жизнь» (1924 дж.) орус тилде чыгъады. Аны бетлеринде къарачай тилде джазылгъан статьяла басмаланадыла. Артдаракъда къарачай тилде «Таулу джашау» (1924 дж.), «Таулу джарлыла» (1928 дж.) чыгъыб тебрейдиле. Газетледе элчи хапарчылары, газетни кесинде ишлеген журналистлени материаллары басмаланадыла: хапарла, назмула, пьесала, фельетонла. Ислам Къарачайлы, Къаракетланы Исса, Гебенланы Гемма, Боташланы Абидат, Ертенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Батчаланы Хамит («Сюрюучю Хамит») таймаздан джазыб турадыла.

Газетледен сора да къарачай-малкъар тилде китабла чыгъыб башлайдыла: харифлик, дагъыда башха окъуу китабла. Аланы авторлары китаблагъа кеслери джазгъан назмуланы, хапарланы, фольклордан джарашдырылгъан затланы, орус тилден кечюрюлген хапарланы кьошадыла. Биджиланы Асхат «Билим» деген китабны алай джарашдыргъанды: кеси джазгъанла, Къаракетланы Исса джазгъанла, Ислам Тебердичи, Акъбайланы Исмаил джазгъанла киргендиле бу китабха.

Къарачайда культура революция чыгъармачылыкъ ишге уллу кюч беред. Джангы башлангъан къарачай литературагъа халкъ джырчыла Къочхарланы Къасбот, Джанибекланы Аппа, Семенланы Исмаил, къарт темирчи Мечиланы Казим, Гозаланы Ибрагим, дагъыда башхала энчи юлюш кьошадыла, джангы джашауно юсюнден джангы джырла этедиле.

Чыгъармачылыкъ джолгъа кеслерин салгъан джазыучулагъа таб, тюз, суратлау халда уста джазыб, уллу джолгъа чыгъар ююн сёзсюз да болушлукъ керек эди. Ол себебден джазыучула кеслери Симферопольдагъы, Баталпашинскедеги, Микоян-Шахардагъы педтехникумлада, педучилищеде, педабракда чыгъармаларын сюзюб, бир-бирине болушуб, джол усталыкъ этерча литература кружокла ачадыла.

ВАПП-ны (Всесоюзная ассоциация пролетарских писателей) биринчи конференциясындан сора Шимал Кавказда джазыучуланы аллай организациялары кьураладыла. Аланы арасында 1927 дж. Къарачай-Черкес ассоциация (бирлешлик), артхаракъда (1928 дж.) Къарачайны кесинде кьуралгъаны джазыучуланы идея-суратлау усталыкъларын ёсдюрюрге, ала джазгъан чыгъармаланы халкъны арасында джаяргъа уллу джаргъанды.

Къарачай джазыучулары чыгъармачылыкъ ёсюмлерине «На подъеме» деген журнал, кесини бетлеринде литература билимни кенг джайыб, уллу болушлукъ бергенди.

Коммунист партияны Ара Комитетини 1932 джыл 23 апрелде чыкъган бегими («О перестройке литературно-художественных организаций») къарачай литератураны ишине ажимсыз джарагъанды. Совет джазыучулары 1934 джыл ётген биринчи съезди, къарачай литератураны Совет къралны кёб миллетли литературасы бла байланышын бегитирге болуша, чыгъармачылыкъ чемерликни ёсдюруге, жангы джашауну, жангы адамны терен суратларгъа эркин джол ачады, фольклорну жангы джаратылына башлагъан литературагъа уллу магъанасы болгъанын чертеди.

Къарачай джазыучулары кеслерини энчи организациясы къуралгъаны (1935 дж.) миллет литературагъа жангы джан салгъанды. Кёзююлю чыгъыб турган басма ол иште аслам эс бёлюб башлайды. Къарачай тилде суратлау литература китабла, фольклор материалла кёбден кёб басмаланыб чыгъадыла. Джаш джазыучула бла иш тири барады.

Драматургия

Къарачай литератураны ёсюмюне драматургия уллу юлюш къошханды. Ал джыллада школлада, клублада тепсеу-джырлау ансамблле къуралыб, кеслери джырла, халпарла, пьесала джарашдырыб, халкъгъа кёргозе эдиле. Литература кружокла драматургияны чыгъарына магъаналы юлюш къошхандыла.

Суратлау чемерликни элчи коллективлери тойлада, биченчи джыйында этилиучю оюнланы, алагъа ушаш затланы хазырлаб, кёргозюб турадыла. Ала импровизация халда (хазырланмай, репетицияла бардырмай), къараган адамла бла сёлешиу халда бара эдиле («Дарфат бла Хаулагъ», «Эски адетле-джола», д. б.). Башха тилледен кёчюрюлген пьесаланы да кёргозе эдиле. Ол кёзюуледе сценада къарачай авторланы пьесалары да салынадыла. Аллай авторланы кёбюсю бирер-экишер пьеса джазгъандан сора, бу ишни къоюб, тохтаб къаладыла. Алары барысындан да Гебенланы Гемма кёб пьеса джазгъанды.

Джаш къарачай драматургия, заманына кёре, керекли темалагъа джууаб этерге кюрешгенди: граждан къазауатны, коллективизацияны юсюнден джазыб, жангы джашаугъа келишмеген, анга тыйгъыч болган затланы баямлайды, тиширулагъа тенглик джашау чыкъгъанын кёргозеди.

Пьесалада жанр тюрлю-тюрлю болгъанды: агитацион пьесала, джигитлик-комикалыкъ пьесала (сынгар джигитликни кёргозюб къоймай, аны бла бирге кюлкюлюк затланы да кёрго-

зюу), джашау турмушну суратлагъан пьесала, историядан хапар айтхан пьесала. (Б. Чотча улуу «Урланган Мурат» пьесасы, А. Къоркъмаз улуу «Къызыл Аскерни тамадасы кадетлеге джесирге тюшгени», А.-К. Батча улуу «Ахмат-Батыр» пьесасы).

Къаршчылыкъ кёрюнмей, геройланы ич болумлары ачыкъланмай тышкы суратлары учхара сызылыб къалгъан пьесаланы орнуна артхаракъда ачыкъ сюжетли пьесала чыгъадыла (Г. Гебен улуу «Бирликде кюч», «Эски адетле, законла», А. Ёртен улуу «Мариям» пьесасы). Былада геройну ич болумун, энчи халисин билдирир ючюн авторла сюмекликни юсюнден ийнарлагъа, кююлеге иги танг орун бередила. Ол шарт джазыучуну фольклор традициягъа эс бёлгенин танытады.

Бир-бир пьесалада драматургну сёзге чемерлиги, джазартгъа усталыгъы, суратлау мадарланы тюз хайырландыра билгени ачыкъ болуб турады. Сёз ючюн, Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы (комедиясы). Аны орта ёзеге оюнчу, чамчы, хыйларакъ халили, джашауда терсликлени барысын ангылаб, чегиб тургъан джалчы Огъурлуду.

Пьеса 1931 джыл джазылгъанды. Алты джылны басмадан чыкъмай, къол бла джазылгъаны хайырландырылыб тургъанды. Дондагъы Ростовда тау миллетлени суратлау чемерликден олимпиадасында (1931 дж.), Микоян-Шахарда советлени областъ съездинде (1934 дж.) кёргюзюлюннгенди пьеса. 1937 джыл чыкъгъанды басмадан.

Профессионал артистле, театр джокъ эдиле. Ол зат драматургияны ёсюмуне тыйгъыч бола эди. Ол джыллада драматургия суратлау чемерликни элдеги клублада ойнагъан коллективлеринден хазна ёрге ёсалмагъан эди. Алай болса да къарачай драматургия фольклор чыгъармаладан керти профессионал литературагъа кёчюб башлагъаны ачыкъ танылады.

Къарачай литератураны биринчи башлагъан джазыучула Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут болгъандыла деб айтыргъа тыйыншлыды.

Поэзия

Къаракетланы Иссаны (1900—1942), биринчи «Джангы шигирле» (1924) деген китабындан башлаб, эм артда джазгъан «Колхоз джыр» (1935) деген назмусу бла бошаб айтсакъ, бютеу да чыгъармачылыкъ джолу он джылдан озмайды. Къарачай халкъны джашауун Октябрь революциягъа деричиси бла эндигисин тенгледириб джазады Исса, эски адетлени, реакция динчилени ишлерин хыртха урады, тиширину эркинликке чыгъарууну, аны унукъдургъан адетлени тамыры-тюбю бла къоратыргъа чакъырады.

Поэтни терен фахмусу, кючлю, учунган ауазы, туугъан джуртуна кертн суймеклиги «Кавказ» (1928 дж.) деген сейирлик назмусунда ачыкъ танылады.

Туугъан джуртуну ариулугъун аны ичинде джашагъан тау-луланы джашаулары бла байлайды поэт. Халкъны алгъын-нгы, эндиги, келлик джашауун джуртуну табигъаты бла бир-лешдиреди. Бу назму джаш къарачай литературада пейзаж лириканы башланууна джол салгъанды. Поэтни патриотлугъу, кесини халкъы джарыктылыкъны баш басхычына минерине джю-реги талпыб излегени, туугъан джуртуну байлыгъын ачыкълауу бла согъулубду.

Джыйырманчы джылланы аягъына, бютеу орус пролетар поэзияда, Иссаны чыгъармачылыкъ ишинде да джангы джашауу, джангы совет адамны ачыкъ, терен суратларгъа изле-гени белгили болады. Туугъан джуртуна Октябрь революция келтирген джангылыкълагъа уллу эс бѐледи, аны юсюнден джазады. «Комсомолчуну молла бла даулашханы» деген наз-муда молланы къарыусуз ауазларына материалист идеология-ны къаршчы салады. Джазыучуну ол иннетини ёсе, бегий бар-гъанын «Бай бла джарлы» деген чыгъармада кѐребиз. Назму-кертн болгъан затны юсюнден джазылгъанды. Назмуда роман-тикалыкъ образладан башлаб, поэтни джюреги къызыб сѐлеш-гени джашауда кертн болгъан зат бла байланады.

Къаракетланы Иссаны сейирлик, джарыкъ поэзиясы, фахму кючюн халкъына голусу бла берирге излегени джазыучуланы джаш тѐлюсюне юлгюдю.

Революцион джырланы, назму диспутну, лирикалыкъ поэма-ны къарачай литературада биринчи башлагъан Къаракетланы Исса болгъанды.

Ёртенланы Азретге (1907—1955) поэт-агитатор десек, джангыллыкъ тюлбюз. Азретни чыгъармачылыкъ иши — комму-низмни идеалы, джангы джашау ючюн кюрешиудю. Джангы джашаугъа чырмау болгъан затланы, эски-чирик адетлени хыртлай, кесини поэтик кючю бла джангы совет адамгъа ком-мунист идеяны сингдирирге излейди («Афенди бла ёлюм», «Къарачай той», «Дуркъучу», д. б.).

Къарачай поэзияны 20—30 джыллада баш темалары—рево-люция, джашауда тюрленнуле, джангы иннетли адамны туу-гъаны. Ёртен улу аладан сора да кесини чыгъармачылыкъ ишинде поэт бла поэзия деген темалагъа уллу эс бѐлгенди («Башладым», «Қаламым бла дефтернме», д. б.). Сабийлеге атаб да кѐб назму биринчи джазгъанды Азрет.

Ёрген улуну биринчи назму китабы «Джангы джырла» — 1927 джыл, экинчи китабы «Эркинлик джилтинлерн» — 1929

джыл, ючюнчюсю «Джырла бла поэмала» 1934 джыл чыгъадыла басмадан.

Биринчи китабында джазыучу восток поэтикагъа тырмашыб джазгъаны назмуларыны строфикасындан, суратлау мадарла бла аслам заманны хайырланнганындан, араб сёзлени иги кесек джюрютгенинден белгили болуб тура эсе, экинчи, ючюнчю китабларында (20—30 джылла) орус совет поэзиядан юрениб джазгъаны ачыкъланады. Алгъаракъ Ёртен улу пролеткультну джазыучуларына тартады. Чыгъармаларын гимн, лозунг, марш халда джазыб, «миллионланы темир джюрюшлерин» кёргюзеди. Алада революциялыкъ, джамагъатлыкъ ишле болмаса, адамны энчи джашауу суратланмайды.

Аллында Маяковскийни джангы ритмасына Азрет алай уллу эс бёлмей келиб, артдан аны поэтикасына кёчеди. Поэзияны къанатландыргъан джангы ауаз къарачай назмугъа кюч, ётгюрлюк береди. Орус литератураны сынамы къарачай фольклорну традициясын, джазыучуну усталыгъын ёсдюрюрге уллу болушлукъ береди. Ёртен улуну эпос чыгъармачылыгъы башланады. Джазыучу сюжет къуаргъа, чыгъарманы жанрына кёре, ачыкъ, уста суратларгъа, геройланы сыфатларын чемер кёргюзюрге юренеди («Къарачай той», «Бизни акка», «Эсимдеди», «Уучула», «Садакъачы»). Поэт лиро-эпикалыкъ поэмала джазады («Бай бла джалчы», «Эфенди бла ёлюм», «Тергеу ал»). Бу поэмала къарачай литератураны чемер суратлау джаны бла ёсюмюне белгичи юлюш къошадыла.

«Сюлемени Суратха письмосу» деген поэма къарачай литературада суймекликни юсюнден биринчи поэма болуб чыгъады. Поэт композиция, сюжет къурауда керти усталыкъны кёргюзеди. Поэмада Суратны сыфатлагъаны, акъыл юретген сёзлери восток поэтиканы традицияларына ушайды.

Джазыучуну терен фахмусун бегите, чыгъармачылыкъ усталыгъыны бишгенин таныта, лирика-эпикалыкъ поэмасы «Сафийт» чыгъады. Суратлау-идея джаны бла да сейирлик джарашдырылгъанды ол.

Ёртенланы Азрет кесини чыгъармачылыкъ усталыгъын тикрал этер ючюн тохтаусуз ишлейди, билимин ёсдюреди: къарачай-малкъар фольклордан, восток поэтикадан, орус классикадан, совет литератураны чыгъармаларындан, Маяковскийни поэзиясындан юренгенди.

Алай бла, Ёртенланы Азрет къарачай литературада анызындан келе тургъан джаш къауумгъа устаз болуб къалады.

Б а й к ъ у л л а н ы Д а у т (1902—1942) Октябрь социалист революциягъа дери байлада джалчы болуб, ишлеб тургъанды. Къыш школгъа джюрюб окъургъа кюрешгенди. Революциядан

сора эл хапарчы болуб ишлейди, Ростовда Комвузну бошайды, журналист, поэт, орус тилден къарачай тилге кёчюрюучю болады. Биринчи чыгъармасын 1931 джыл басмалайды.

Даут, ол джыллада башха джазыучулача, бешджыллык планны, коллективизацияны, совет адамланы джигерлик ишлерини, фашизмге къаршчы кюрешиуню юсюнден джазады. Поэт историялык материаллагъа эс бёлгени, къарачай миллетни бурунгу джашауу бла бюгюнюн тенгleshдиргени къарачай литературада социалист реализмни бегий баргъанын танытады («Париж Коммуна», «Къанлы ыйых кюн», «Шамай алгъын бла энди», «Турциядан келген письмогъа джууаб», «Бюгюнню Къарачай»).

«Шамай алгъын бла энди» деген поэмада халкъны къозгъалыуу, революцион сезимлени ёсгени, 1917 джылны революциясы амалсыз болургъа кереклиси, революциядан сора жангы джашау тууа келгени суратланады.

Даут отузунчу джыллада, социализм хорлады деб айтылгъан джыллада джазыб башлагъанды. Кесини чыгъармаларында Даут жангы совет адамны сезимлерин суратларгъа бекден бек юрене барады. Сююмлю геройну суратларгъа джазычугъа журналист иши болушлукъ этеди. Даут поэзиясында джашауда керти тюртюлген затларын, керти адамланы, колхозчуланы, аланы ишлерин суратлаб джазады («Азретден юлгю алыгъыз», «Колхоз джыйыннга», «Терезе» колхоз, «Джылны тёрт чагъы», д. б.). Алгъаракълада Даут геройланы джазыкъсындырыб джазгъан эсе, энди аланы хар бирини ишине кёре, сый берилгенин, жангы джашау ючюн кюreshген геройланы суратлайды. Алай бла, джазыучу кесини чыгъармачылыкъ ишинде революцион гуманизмге келеди, чыгъармалары джарыкъ джылыу аладыла.

Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла Даут кючлю, ётгюр адамланы сыфатлайды назмуларында («Чкаловгъа», «Юч лётчикге», «Папанинчилеге», д. б.). Фашизмни джанындан кюркъуу ёсе баргъаны бла совет адамланы ёхтемликге, джигитликге кёллендириб джазады. 1940 джыл джазылгъан «Испан къызчыкъ» деген поэмасында халкъла арасы революцион къозгъалыуда ишчи халкъны бирлешиую суратланады.

Эпикалыкъ чыгъармала Даутну поэзиясында аслам орун аладыла. «Шамай алгъын бла энди» деген поэмасы Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романына джол салгъан болур дерге джарайды.

Даутну чыгъармачылыкъ ишинде орус классика литературы къарачай литературагъа, аны ёсюмюне джарагъанын кёребиз.

А. С. Пушкинни джюзджыллыкъ юбилейине (1937 дж.) атаб, Даут аны талай чыгъармасын къарачай тилге кѣчюргени кесини «Джырла бла джомакъла» (1940 дж.) деген китабчыгъын чыгъарыргъа себеб болгъанды. Даут кесини чыгъармаларында фольклор материалны хайырландырыргъа да А. С. Пушкинден юреннгенди.

**Къарачай
литературада
суратлау прозаны
башланганы**

Къарачай литературада биринчи проза чыгъарма Хубийланы Исламны (Къарачайлыны) «Хасанны юленнгени» (1929 дж.) деген хапар эди. Эски, адамны джашаууна чырмау болгъан чирик адетлеге къаршчы джазылгъан эди ол. Экинчи проза чыгъарма — Байкъулланы Даутну «Бекмурзаны джашауу» (1931 дж.) — джарлыла, джалчыла, зорлукъ джашауну тюбюнде кѣрген кыйынлыкъланы суратлайды.

Къарачай литературада проза жанрны чыгъарына себеб болгъан журналистика, публицистика, критика литератураны ѳсе баргъаны эди.

Ертенланы Азрет Ходжа Насреддинни хапарларын джыйыб, кеси да «Ал сѣзюнде» хапарланы уста джазаргъа быладан юре-нигиз деген чакъырыуну салыб, китабчыкъ чыгъарады. Аны чыкыгъаны проза жанрны ѳсерине, ишексиз, белгили юлюш къошханды.

Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романына дери джазылгъан хапарла, джомакъла, бу роман бла тенгледирсек, аланы барысында бир уллу чыгъарманы «Ал сѣзюне» ушатыргъа боллукъду.

Аппаланы Хасан (1905—1938), «Къара кюбюрю» джазгъан заманда, партияны Къарачай обкомуну биринчи секретары болуб ишлей эди. Хасанны кысха билген адамла, аны тенглерни айтханнягъа кѳре, Къарачайны бурунгу джашауундан башлаб, Октябрь революциягъа дери, андан озуб, Совет властны джылларында джашауун да кѳргюзюр муратлы болгъанды ол. Алай а сталинчи репрессияланы заранындан къутулалмагъанды Хасан. Ол муратына да джеталмагъанды. 1937 джыл тутулуб, джашауу замансыз юзюлгенди.

Романны темасы — Къарачайны революциягъа дери джашауу. Романда суратланган заман биринчи орус революцияны аллы бла ѳтген джылладыла. Автор историялыкъ роман джазаргъа излемегенди. Аны мураты — орус пролетариатны башчылыгъы бла таулу джарлыланы класс сезимлерини ѳсе башлагъанын, реакцион динчилени ѳтюрюк ауазларындан къутула тебрен-лерин, башха миллетлени кѳрюб болмагъан заранлы иннетден чыгъа башлагъанларын кѳргюзюу. Автор ол муратны тамам

толтургъанды. Романны тамалы — джарлы халкъ бла аны дже-
гиб, унукъдуруб тургъан зорчуланы арасында кюреш. Роман-
ны композициясы, кёбпланлыгъы, геройларыны эки къауум-
гъа юлешингени ол кюрешни толусу бла ачыкълар ючюндю.

Романны башлануу — тюзлюк ючюн джалчы джашны,
джигит Къанаматны бай къауум бла къаугъа, къалабалыкъ
болгъаны. Кульминациясы (эм кызыу джер) — орус ишчи
Семён бла аны джёнгенлери таулуланы зорчулагъа къаршчы
сёлешгенлери. Экинчи китабында романны сюжети талай тюр-
лю затха юлешинеди. Бир къауум джарлы халкъдан чыкъгъан
геройланы джашау джазыуларыны юсю бла байланы, бийлени,
реакцион афендилени артыкълыкълары адам тёмезча болуб
баргъанын кёргозтеди (Хамитни, Файрузну ёлтюргенлери,
Джантемир бла Тауджаннга джетген кыйынлыкъ, д. б.) Халкъ-
ны класс сезими ёсюб башлайды. Зорчулагъа къаршчы чыгъа-
ды джарлы халкъ. Аланы бир къауумун тутадыла, бир бёлеги
къачыб къутулады. Ала тутхан иннет халкъгъа джайылады,
сингеди.

Романны ахыр тешилиую (развязкасы) — дорбунда джашы-
ныб тургъан Семён, Бийнегер; Къанаматха мыртакъла келиб,
джоллары болмай кетгенлери. Эпигонда (романны тамамла-
гъан кесегинде) орус ишчи-революционер Семён Россиягъа ке-
терге тебрегени (таулула баш бошлукъ Россиядан келлигине
ийнаныбдыла).

Романны персонажларын сыфатлар ючюн, джазыучу кёб
тюрлю суратлау мадар табады: портрет (адамны тыш болуму),
туура сёз, бир-бирини халисин айтыу, джазыучу кеси берген
характеристика, пейзаж, кийим тюрлендириу, маска кийну,
халкъ джырла, дагъыда башха затла.

Романны уллу проблематикасы — революциягъа дери къа-
рачай халкъны джашауун, адетлерин, джорукъларын, сезимин,
тин байлыгъын терен, кенг суратлаууна да бай, кесгин тили
къошулуб «Къара кюбюрню» сейирлик этеди, энчи миллет ко-
лорит береди.

Джазыучу, совет литератураны сыналгъан традицияларын
билиб, кесича сюзюб, энчи ишинде хайырланнганы романны
социалист реализмни керти фахмулу чыгъармасы этеди.

**Отузунчу джылланы
экинчи джарымында
джазыучулары джаш
тёлюсю**

Джаш джазыучула Хубийланы Осман,
Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар
Совет властны джылларында ёсендиле.
Аланы чыгъармачылыкъ джоллары къара-
чай литература айныб тебреген кёзюуде
башланады — отузунчу джылланы экинчи

кесегинде.

Орусланы Махамет Байкүүланы Даут бла бирге Пушкинни чыгъармаларын къарачай тилге джетишимли кѣчюреди. Аны «Джырла» деген назму китабы басмадан 1939 джыл чыгады. Махаметни уллу фахмусу болгъанына назмулары толу шагъатлыкъ этедиле. «Микоян-Шахар», «Хурла кѣл» деген назмулада туугъан джуртну ариулугъун терен ангылай билгени кѣрюнеди.

Къарачай-малкъар фольклорда болгъан эски халкъ джырланы («Бийнегер») орус тилге кѣчюргенинден, илму-излеу институтда ишлей туруб, фольклорну джыйыб, джарашдырыб, джазыб, аны халкъгъа кенг джаяр ючюн уллу иш бардыргъанындан ачыкъ боладыла Махаметни уллу планлары да, терен фахмусу да.

Махаметни чыгъармачылыкъ ишинде джангы джашауну темасы, совет адамны патриотлыкъ сезими суратланады. «Тору атым», «Къурч кылычым» деген назмуларына поэт халкъны тынчлыкъ кѣзюуде иши бла Ата джуртну къоруулау теманы бирикдиреди, совет халкъланы миллет шохлукъларын кѣргюзеди.

Гокка ханс ачылыб башлагъанча, Махаметни джангы джашнаб тебеген фахмусун, джашар ъмюрюн да къазауат юзеди. Кѣб ашхы муратларына джетдирмей къояды.

Уллу Ата джурт къазауатны сермешулеринде 1942 джыл туугъан джуртуну, къралыны эркинлиги ючюн джаш поэт джанын бередиди.

Борлакъланы Тохтар (1914—1942) кесини чыгъармаларында, бирси джазыучулача, социалист Ата джуртну, Коммунист партияны, В. И. Ленинни, ленинчи комсомолну, Кызыл Аскерни, къралны джетишимлерин, совет адамны Ата джуртха сыймеклигин, аны джаудан къоруулар ючюн джанын аямазлыгъын, кесини туугъан джерини — Къарачайны баш темала этиб, аланы юсюнден джазады.

Тохтар кѣб миллетли Совет къралда миллет шохлукъну суратларгъа бек сыйгенди («М. Ю. Лермонтовгъа», «Сулейман Стальскийге», «Джырны кюню» — А. С. Пушкинге аталгъан назму, д. б.).

Миллет шохлукъну темасына джазылгъан чыгъармаларында миллетлени бир иннетликлерин, окъуу, джарыкълыкъ ишле бла хар миллет бирча хайырланнганын суратлайды.

Тохтар да, Орусланы Махаметча, фахмусун толусу бла ачхынчы Уллу Ата джурт къазауат башланады. Поэт-патриот, назмуларында кеси джазгъанча, джетген кюн къаламын кылычха ауушдуруб, фронтха кетеди.

«Къаламыма» деген назмуда айтхан сѣзлерине поэт тюз болгъанын кѣребиз.

Къамиш бууунда
Джырла джазгъан,
Сен, темир къалам!
Ачыкъ мени
Джаш джюрегини,
Терен ангыларча
Хар адам
Сени джюрютген
Поэтни къолуна
Бойсун, сен, тюз ишле!
Эзиб, отсузлай тишле!
Джырларында къанлы джауну
Мени джуртума
Керек кюн
Сени къылычха буурма...

Тохтар Хорламны кюнюн кёрмейди, 1942 джыл Сталинградны къаты урушларында суйген джуртун къанлы джаудан къоруулай, джигитлик этиб ёледи.

Хубийланы Осман (1918) Борлакъланы Тохтар, Орусланы Махамет къатыш, Микоян-Шахарда рабфакда окъугъанды. Алача, ол да Ёртенланы Азрет къурагъан кружокга джюрюб тургъанды. Чыгъармачылыкъ джолу ол джыллада, рабфакда окъугъан заманында башланганды.

«Комсомол джырла» деген назму китабы 1936 джыл басмаланыб чыгъады. Бу назмуларыны ичинде «Партизанны къабыры» деген назмусу артыкъ бек белгили болуб джайылады.

Къарачай литератураны фондуна Османны прозада биринчи атламы магъаналы юлюш къошханды. 1936 джы «Абрек» деген повестден юзюклени басмадан чыгъарыб башлайды. Повесть сюрюучю джашны джашау джазыуун суратлайды: революциягъа дери джашауун, граждан къазауатха къатышханын, жангы джашауда ишин.

Аппаланы Хасанны ишин арлакъ соза, Осман къарачай прозада жангы джашау ючюн къаджыкъмай башчылыкъ этиб кюрешген, кеси къолу бла социализмни къурагъан совет адамны образын сыфатларгъа излеиди. Бу излемни литературада орнатыр ючюн, джазыучу Джангы Къарачайны урунганлары бла ушакъ этеди, алагъ атаб очеркле джазады («Бийчесында», «Анзорчукъ»), «Аманат» деген трилогияны авторуну, къарачай литератураны белгили джазыучусуну Хубийланы Османны прозада биринчи антламлары алай башланадыла.

Уллу Ата джурт къазауат башланыр кёзюде Осман аскер къуллукъда болгъанды. Андан ауур джаралы болуб къайтады.

Отузунчу джыллада къарачай литература кюч алады, аякъ юсюне къаты турады. Джазыучула халкъны джашауун терен, туура кѣргюзюрге излейдиле, усталыкъларын ёсдюрюб кюрешедиле. Аллындан огъуна къарачай суратлау литература партиялык-халкъ литературыды.

Уллу Ата джурт къазаут къарачай джазыучулары алгъа уруб баргъан литература ишлерин тохтатады. Джазыучула джуртубузну фашистледен къорууларгъа фронтха кетедиле.

«Ата джурт» ючюн деген джыйымдыкъ китаб 1941 джыл чыгъады басмадан. Ол китабда къарачай литератураны ал ташын салгъанла да, литературагъа джангы къошулгъанла да, бир болуб, Ата джуртну джаудан къорууларгъа совет халкъны чакъырадыла, кеслерини къазауатха хазырлыкъларын, керек болса, Ата джурт ючюн джанларын берликлерин билдиредиле.

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕСИЯНЫ КЪАРНАШ ЛИТЕРАТУРАЛАРЫ

Черкес литература

Узакъ заманладан бери къарачай бла черкес халкъ, хоншу болуб, къарнаш шохлукъда джашайдыла. Аланы джашаулары, культуралары, сёз усталыкълары, искусстволары, джырлары, оюнлары, тепсеулери, къобуз тартыулары, адетлери да бирчады. Черкес литература да, къарачай литературача, 20-чы джыллада Уллу Октябрь социалист революция патчахны, капитализмни бугъоуларындан къутхарыб, урунган халкъгъа азатлыкъ бериб, Совет власть бегигенден сора башланады.

Биринчи черкес литераторла къарачай литераторла бла бирге ишлейдиле. Ала бир-биринден юрене, бир-бирине болуша, джаш литератураланы айнытыб тебрейдиле.

30-чу джыллада черкес литература уллу джетишимле этгенди. Бу джыллада биринчи черкес романла — В. Чернышев бла Х. Абуковну «Инджикни джагъаларында», М. Дышековну «Танг джарыкъ» — чыгъадыла.

«...Бу повесть, Инджик, сени джагъаларынгда, сени къызыу акъгъан толкъунларынгы шууулдагъан тауушларыны тюбюнде узакъгъа кетмеген кюнлени, бюгюнню къурулушну юсюнден джазылгъанды. Сени бла бирге джюз джыл джашагъанла эшитедиле толкъунларынгы шууулдагъанында ётген кёзюуледен сёзле, къуру ала кёредиле сени толкъунларынгы аркъаларында джюзджыллыкъ къулланыуда тёгюлюб тургъан тер тамчыла бла джыламукъланы. Къуру былайда ангыларгъа боллукъдула ала патчахны, бийлени, капитализмни урукъдуруундан къутхарыб, алагъа азатлыкъ берген «Уллу Октябрны саугъасын», — деб джазылады «Инджикни джагъаларында» деген романны лирикалыкъ ал сёзюнде.

Авторла таулуланы революцион сезимлери уянганын, ала-ны большевиклени башчылыгы бла Совет власть ючюн кюреш-лерин, джангы адамны джаратылыуун суратлайдыла. Романда бир-бирине кяршчы эки кяауум адам кюрешеди. Биринчи кяауум халкны ичинден чыктыган, аны ёкюллери (Хасан, Ба-чир, Забит, Уважокь); экинчи кяауум халкны эзичюле (атаман Пятидриухов, Болджаллы правительствону эгетн, бий Мусса).

Хасанны атасы эртде ёледи, ёксюз джашчыкны байгъа джалчыгъа бередила. Автор геройну дуня сезимини ёсюб бар-гыанын эслетеди.

Романны аллында Хасан бийни айтханын этген, кюрккъакъ джашды. Джылла кетиб барадыла. Хасан, кесини бийини хали-сине кярай, аны марлай, туура болумун биледи, анга бай-лыкны гудучулукъ бла, адам хакъ ашау бла келгенин ангы-лайды. Кёлюндегин Хасан кюрккъмай-юркем бий Муссаны ке-сине айтады: «Мусса, сен рысхы сакълаб бай болмагъанса, ур-лау, адам хакъ ашау бла бай боласа».

Таулу джарлыланы дуня ангылары ёсе башлайды. Россия-дан джангы хапарла: Германия бла къазауатны, фронтлада патчахны аскери хорланнганын, большевиклени юсюнден эшите-диде. Хасан, джыйылыулагъа барыб, хапары болгъан адамла-ны айтханларына кюлакъ ийе башлайды. Ол абреклеге кюшу-лады, февраль революцияны, патчахны кюротханларын эшите-ди. Хасан да, аны тенглери Бачир, Забит, Уважокъ да больше-викле, халк халкны болуб, халкны кыанын ичиб тургъанла-гъа кяршчы кюрешгенлерин ангылайдыла, большевиклеге тар-тадыла.

Армавирде большевиклеге тюбегенинден башлаб, Хасан джангы джолгъа чыгъады. Джашау ючюн кюрешеди, джангы джамагъатны адамы болуб кяалгъанды.

«Инджикни джагъаларында» деген романны ызындан 1934 джыл М. Дышековну «Танг джарыкъ» деген романы чыгъады.

М. Дышеков 20—30 джылладагы черкес интеллигенцияны адамыды. Ол кёб заманы черкес газетни кюллукучусу бо-луб тургъанды. Андан сора илму-излеу институтда ишлегенди. Дышеков талай окъуу کتابны, окъуу кереклени авторуду.

Дышековну биринчи کتابларыны баш темасы ёсюб кел-ген совет джаш тёлюню коммунист джорукъда юретиуду.

М. Дышеков «Танг джарыкъ» романда бий Темботда джал-чылыкны кыйынлыкында тургъан бир джарлы, урунган черкес юдегини юсюнден джазады.

Юйню тамадасы Батыр, джарыкъ кюнлеге джетмей, кеси-ни «Къалай болсун? Кыйынлыкдан чыгъар джол кыйда?» деген сорууларына джууаб табмагъанлай, ёлюб кетеди. Сабий-

лери ёксюз къаладыла. Андан ары ала джалчылыкъдан, ачылыкъдан, джаланнгачлыкъдан башха джашау кёрмейдиле. Ёсуб уллу болгъанларында, Батырны джашлары Хамид деген революционерни тегерегине джыйыладыла.

Хамид бла аны джёнгерлери абрек отряд къурайдыла. Ал кёзюуде ала халкъны эзиб тургъан байладан къан аладыла. Артда уа революцион агитацияны болушлугъу бла халкъны иши ючюн джан аямай кюрешедиле. Хамидни отряды революцион отрядха къошулады. Қызыл аскерчиле бла бир болуб, Совет власть ючюн къазауат этеди. Қызыл Аскер хорлагъанында, кеслерини туугъан эллерине къайтадыла. Қызыл байракъ джангы дунияны ачылгъанын билдиреди.

Черкес литератураны тамалын салууда Х. Абуков, В. Чернышев, М. Дышеков кеслерини чыгъармалары бла уллу орун аладыла. 30-чу джыллада бу джазыучулары тегереклерине ол джылланы эм фахмулу джаш тёлую — литераторла: А. Охтов, Х. Гашиков, И. Амиров, С. Темиров, дагъыда башхала джыйыладыла.

Заман излегеннге кёре, эм бек керекли темалагъа джазадыла ала.

И. Амиров ишчи темагъа «Джаш бригадир» деген повестни джазады (1935 дж.).

С. Темировну «Қууанчлы джашау» (1936 дж.) повестини темасы таулу тиширыуну азатлыкъ табханыды.

30-чу джыллада черкес литература эм уллу джетишимлерин прозада этгенди. Поэзия алай уллу орун алалмагъанды. Уллу Ата джурт къазауатха дери къуру «Черкесияны джаш поэтлерини назмулары» (1939 дж.) деген, кёбюсю Х. Гашиковну назмуларындан къуралгъан бир китабчыкъ чыкъгъанды.

Абаза литература Бизни областда шохлукъда, къарнаш бирликде джашаб тургъан миллетлени бири — абаза халкъ кесини тилинде джазыу, окъуу джанындан багъалы саугъаны 1932 джылдан башлаб табханды. Абаза, черкес литератураны да тамырын орнатыб тебреген Татлустан Табулов болгъанды. Уллу Октябрь социалист революциягъа дери да элде сабийлени окъутуб тургъан устаз Табулов, алфавит къураб, миллетлени ичинде окъуу, билим джаяргъа излейди.

Биринчи просветителлеча, Табулов да энциклопедист болгъанды. Устаз болуб ишлеб тургъанлай, ол назмула, поэмала, очеркле, пьесала, хапарла джазыб, фольклор джыйыб, орус джазыучулары черкес, абаза тилге кёчюрюб кюрешгенди. Эм биринчи Табулов И. А. Крыловну чыгъармаларын кёчюрген-

ди. Джазыу, сёз усталыкыгъа орус джазыучула бла ана тилинде фольклордан юренигенди.

20—30 жыллада Татлустан 20-дан артыкъ окъуу китаб чыгъаргъанды. Алада кесини биринчи чыгъармаларын, поэмаланы, «Псыж», «Обур къарт», «Дадыра», «Эльбургъан», «Джулдуз», «Ошхамахо» (Минги Тау») деген хапарланы басмалагъанды. 1929 джыл Табуловну «Зулий» деген биринчи китабы чыгъады. Бу китабха «Зарыля», «Зулий» (пьесалары), «Ишчи бла элли», «Эски бла джангы джашау» деген инсценировкалары, назмулары киредиле. Абаза суратлау литература Табуловну бу чыгъармаларындан башланады. Бизни къралны башха джаш литературалары поэзиядан башланыб прозагъа, драмагъа артхаракъ кече эселе, абаза литература уа драмадан башлайды.

Абаза литератураны эм баш темасы — тиширугъа баш эркинлик берилгениди.

«Зулий» деген пьеса тишируну шериятны, эски джорукъну азабындан къутхарыу темагъа джазылгъанды. Пьесаны баш герою Зулий, 17 джылда, шериятны джоругъун къаты тутхан джарлы юйдегини кызы болады. Зулийни Алий деген бай тилейди. Аны келечилери келиб кызны атасы бла сатыу-алыуу бардырадыла. Зулийни атасы кызына багъа салады, келечиле уа къалынны азыракъ берирча этерге къорешедиле. Зулий къарангылыкъ унукъдургъан, атасы бла эрини айтханларына баш ийиб турлукъ бир тишируду. Ол эрини не кыйынлыкъын да кёлтюрюб, юйдегисин чачмаз ючюн, чыдаб турады. Эри юсюне къатын алыб келгенинде, Зулий, кыйынлыкъ джашаудан уяныб, кесин къорууларгъа, джашауу ючюн къореширге умут этеди. Алай а Зулийни юйден кыстайдыла.

Зулийни атасы, Хапат деген къюседен уллу къалын алыб, экинчи эрге бериб ийеди. Алай болса да кылыгъы бузулгъан Хапат Зулийге джашау бермейди, кыстайды. Туугъан атасы Зулийни юйюне кыймайды.

Зулийге джан аурутхан, болушхан джангыз комсомолчу Джамботду.

Джамбот Зулийге, женотделге бар, анда джарлылагъа джарайдыла, аланы эркинликлери ючюн къорешедиле, сени ишинге къарарыкъдыла, санга да джарарыкъдыла, анда сени джангы джашау, насыб сакълайдыла, деб ангылатады. Джамбот Зулийге уллу болушлукъ этеди. Адамланы ангыларын ёсдюрюуде, джангы джашауну ангылатыуда пьесаны маъанасы уллу болгъанды. Спектакльге къараб бошагъанлай, таулу кызла комсомолгъа кирирге къагъыт джазадыла, джыйылыула этедиле, тишируну азатлыгъы ючюн къореширге бегимле аладыла.

Табуловну «Зарыля» деген сатиралыкъ комедиясында тау

элге тамадалыкъ этиб тургъан старшинаны, бийни, кюпсени бетсизликлери хыликке, самаркъау халда суратланады, джазыучу адамланы келишнулеринде джашауну эски джорукъларына къаршчы турады. Акъыллы, ариу кылыкълы, юйдегисине, эрине тюз, чырайлы таулу тишируну — Зарыяны сыфатында джазыучу халкъны ичинден чыкъгъан адамланы болумлу, акъыл, кылыкълары бла да онглу болгъанларын кѳргюзеди.

Зарыя 20 джыл болгъан эри бла ариу джашагъан тишируду. Зарыяны бий да, старшина да, кюпсе да джаратадыла, хар бири Зарыя да аны джаратырын джашыртын излерге умут этеди. Быланы бу муратларын Зарыя эрине айтады. Зарыя да, эри да бир акъыллы болуб, халкъны аллында аланы хыликке этерча, ийлыкълдырырча, керти адамлыкълсызлыкъларын, бетсизликлерин айгъакъл этерча, мадар табадыла. Къара иннетли бийни, кюпсени, старшинаны керти бетлери, аманлыкълчылыкълары, адебсизликлери халкъгъа ачыкъ болады. Фольклор сюжет бла хайырланыб, джазыучу джангы, джашау излемге келишген литература чыгъарма — пьеса джазгъанды.

«Ишчи бла элли» «Эски эмда джангы джашау» деген инсценировкаларында джангы джашау ючюн эски джашаугъа къаршчы кюреш ачаргъа чакъларады. «Эски эмда джангы джашау» дегенде эски джашауну сыфатын толтургъан Гудучугъа, Ичкигиге, Патчахха, Генералгъа, Джер неге къаршчы Совет власть, кызыл аскерчи, Джангы джашау суратланадыла. Инсценировка «Биз джангы джашау — социализм ишлерикбиз!» деген чакъларыу бла бошалады.

Джангы джашаугъа чакъларыу халда джазылгъан, суратлау чемерликни коллективлери сценада салгъан быллай чыгъармаланы халкъны политика ангысын ѳсдюрюуде мардасыз уллу магъаналары болгъанды.

«Школ», «Джырла», «Пионер газет» деген назмулада Табулов джангы джашаугъа чакъларады, окъууну хайырын ангылатады, билим алыргъа кереклисин айтады.

Табуловну черкес, абаза литератураланы ѳсююне уллу магъанасы болгъанды.

1933 джылдан башлаб, «Кызыл Черкесия» деген газетде абаза тилде бир бет басмаланыб чыгълыб тургъанды. 1938 джылдан сора уа «Кызыл Черкесия» деген газет чыгълды абаза тилде. Газетде ал кѳзюуледе джаш литераторланы — Д. Озовну, Н. Озовну, И. Табуловну, Х. Жировну, П. Цековну биринчи чыгъармалары басмаланадыла.

Абаза литература 1940—1941 джыллада иги ѳсѳб башлайды. Литератураны ѳсююне фольклордан — нарт эпосдан, исторнялыкъл айтыуладан басмаланнган затла уллу болушхандыла.

Фольклор джазыучулары сёз усталыкыгъа, сюжет кёураугъа юретгенди. 30-чу джыллада джаш абаза джазыучулары чыгъармаларыны баш темасы В. И. Ленин, Коммунист партия, халкъла арасы шохлукъ болгъанды (М. Малхозовну назмулары «Бизни Ленинибиз», П. Цековну «Совет Конституция», «Къызыл аскерчи болгъан уллу насыбды»).

30-чу джыллада абаза литературада проза башланады. Ал кёзюуде джазыучула фольклор мотив, сюжет бла хайырланадыла (Жиров Хамидни «Тиширула азат къалай болдула», «Джашыны джигитлигин ол кёрмей къалады», «Мангкъабурун бий»). Джашауда болгъан затлагъа таяна, хапарла джазар ышан да этедиле бу кёзюуде.

Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла абаза тилде джангы джазыу джарашдыругъа, басма ишни кёураугъа уллу кюч салыннганы абаза литератураны андан ары ёсююне керти болушлукъ болгъан эди.

Ногъай литература 30-чу джыллада, Къарачай-Черкесияны башха миллет литератураларыча, ногъай литература да ёсюб башлайды: бу джыллада М. Къурманалиев «Бу кёзюудеги сабий назмула», «Школну файдасы», «Сабийлени макъамлары» деген бир бёлек китабчыкны басмалайды.

Фазил Абдулжалиловну 1932 джыл «Мурат шахарда не кёрдю», «Эринчек Керей», 1936 дж. «Повесть», «Кёбледен экеу» деген китабчыклары басмаланадыла.

1932 джылда Х. Карасовну «Сабийле бир-бирине къалай болушадыла» деген китабы чыгады. Х. Булатуков ногъай тилде «Фатима» деген биринчи пьесаны джазады. Бу кёзюуде джаш ногъай джазыучула кеслерини чыгъармачылыкъ джолларында фольклор поэзиягъа таянадыла.

Ногъай халкъны фольклорун джыйыуда, сюзюуде ногъай халкъгъа окъууну джаря ючюн кюрешген устаз эмда алим Джанибеков Абдул-Хамидге уллу орун бериледи. Аны ногъай фольклорну джыйыуда, басмагъа джарашдырууда кёбджыллыкъ ишини ногъай тилни, литератураны ёсююне сёзсюз уллу дараджасы болгъанды. Халкъ джырланы, таурухланы, джомакъланы, эртдеден айтылыб келген хапарланы джыйыу, аланы басмалау ишлени Джанибеков Октябрь социалист революциягъа дери башлагъанды, Совет властны ал джылларында ол ишни тохтатмай кюрешгенди. Джанибеков ногъай школлада биринчи окъуу китабланы авторуду. Алагъа кесини гитчерек чыгъармаларын да («Ногъай той», «Сатлыкъ бийле», «Къарайдар бла Къызыл Гуль») кийиргенди. Джанибеков чыгъармаларын фольклор материалгъа кёре джарашдыргъанды.

Ленинчи миллет политиканы кючюнден миллет кадрланы хазырлайдыла, ногъай совет интеллигенция къуралыб, аны ичинден джазыучула чыгъадыла.

Ногъай тилде биринчи назмула, очеркле, хапарла 30-чу джылланы аллында газетни бетлерине чыгъыб башлайдыла. («Джарлы Исхакъ» деген псевдонимни бла Сеитов Къурманны фельетонлары). Джаш поэгле Д. Акснев, А. Казаков, М. Джагипиров, Х. Карасов, Ф. Абдулжалилов кеслерини назмуларында окъууну, коллективизацияны, социализм къурауну юсюнден агитацияны бардырадыла, халкъгъа Совет власть берген джангылыкъланы терен магъаналарын ангылатадыла. Ала Уллу Октябрь революцияны, Къызыл Аскерни, Совет джуртубузну юсюнден, совет адамны урунуун, урунууну тулларын махтаб джазадыла.

Джаш джазыучулары чыгъармалары ногъай литератураны историйсында магъаналы орун аладыла. Ала кёргозген баш, керекли проблемаланы артда кеслерини творчестволарында белгили ногъай джазыучула терен суратлайдыла, ёсдюредиле.

30-чу джыллада джаш джазыучулары ичинде артыкъ белгиле Ф. Абдулжалилов бла Х. Булатуков боладыла.

Ф. А. Абдулжалилов 1913 джыл 1 мартда Къанглы элде туугъанды. Школну бошагъандан сора 1927 джыл Черкесскеде педтехникумгъа киреди. Назмуларын студент заманында джазыб башлайды. Аны биринчи «Окъуу кампаниясы келди» деген назмусу «Къызыл Черкесия» деген газетде 1931 джыл чыгъады. Андан сора кёб сабий хапарчыкъ джазады: «Мурат шахарда не кёрдю» (1932 дж.), «Эки дуня» (1939 дж.), «Биз социализм къурайбыз» (1932 дж.), «Эринчек Керей», «Кёбледен экеу», «Повесть» (1936 дж.), «Хорланган джаула» (1936 дж.) деген пьесасында кулакка бла кюрешни кёргозедн. Пьесаны баш герою Асан бла комсомолчула ногъай элдеде социализм къуаргъа бузукъ болган джаулагъа къаршы кюрешедиле.

Ф. Абдулжалиловну чыгъармачылыкъ джолу аны джамагъат ишлери бла байланыбды.

30-чу джыллада Абдулжалилов комсомолну обкомуну секретары болуб ишлейди. Аны бла биргелей илму-излеу институтну аспирантурасында окъуйду.

Абдулжалилов бу джыллада литература джаны бла да ёсгенден есюб барады. Назму, къысха хапар жанрдан поэмаларгъа, повестлеге кечеди. Сёз ючюн, поэма «Кёбню кёрген Къобан суу» (1936 дж.).

Фазилни чыгъармачылыкъ джолун алыб къарасакъ, ол Совет къралны социализм ишлеген джолунда хар кёзююну суратлагъанлай тургъанды. Аны чыгъармалары революциягъа, Ком-

мунист партиягъа, Лениннге, Къызыл Аскерге, туугъан къралыбызгъа агалыбдыла. Фазилни чыгъармаларында урунууну темасы тыйыншы орун алады.

Социалист урунууда джигерлени махтай, эринчеклени селеке этиб джазады («Эринчек», 1940 дж.).

Фазил кёб тюрлю жанрда джазгъан литератор (прозаик, поэт, драматург, критик) эди.

Къарачай-Черкесияны къарнаш миллетлерини тиллеринде чыкъгъан литературала бир-бири бла байламлы ёсгендиле, сынам алыуда, бегиуде бир-бирине себеб болгъандыла.

Литераторла, джазыучула, къайсы миллетден болсала да ала, къайсы тилде, къайсы темагъа, къайсы жанрда джазсала да, бир иннетни тутхандыла, бир борчну толтургъандыла. Байламлы ишлей, учунууну, иннет байлыкъны, джазыу усталыкъны бир кёзлеуден ала, бир джолну баргъандыла, бир халкъгъа — совет адамлагъа, коммунизм къураугъа ишлегендиле.

Аланы барысына болушлукъ берген, джол усталыкъ этген ленинчи Коммунист партия болгъанды, усталыкъгъа юретген, сынамындан чомарт юлюш берген орус литература болгъанды. Ол себебден областны миллет тиллеринде чыкъгъан литератураны — проза болсун, поэзия болсун — джетишимлери бирча уллуду.

Б А Ш Л А Р Ы

СССР-де социализм кыралган кезюде кырачай литература (1929 — 1941)

Ал сёз	3
Байкыулланы Даут	14
Чыгъармачылык джолу	15
Хорламга чакыргъан назмулары	32
Драматургия	35
Батчаланы Абдул-Керим	53
«Башладым»	53
«Ахмат-Батыр» пьесаны юсюнден	54
Тилни суратлау мадарлары	56
Тенгешдириу	56
Бетлендириу	57
Асыл геройну суратланыуу	57
Эбзеланы Шахарбий	59
«Огъурлу» деген пьесаны юсюнден	61
Суратлау проза	66
Аппаланы Хасан	66
«Къара кюбюр» романны юсюнден	72
Хапар	88
Повесть	89
Роман	89
Джазыучуну стили	89
Поэзия	94
Бостанланы Хасан	94
Орусланы Махамет	98
«Хурла кёл» деген чыгъарманы юсюнден	101

Борлакъланы Тохтар	102
Къарнаш малкъар литературадан	105
Шахмурзаланы Саид	105
Этезланы Умар	115
«Къаяла унутмагъандыла» деген повестни юсюнден	120
Повестни образлары	121
Романтизм	131
Джыйырманчы — отузунчу джыллада къарачай литератураны болуму	133
Къарачай-Черкесияны къарнаш литературалары	150

КАРАЕВА АСИЯТ ИСМАИЛОВНА
БОРЛАКОВА ДАРЬЯ БАТАЛБИЕВНА

КАРАЧАЕВСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник для 9 класса

На карачаевском языке

Редактор *А. Д. Баучиев*
Художник *М. Р. Хахандуков*
Художественный редактор *М. М. Папшуова*
Технический редактор *Г. М. Хомякова*
Корректор *Л. Х. Бытдаева*

ИБ 2691

Сдано в набор 29.12.89. Подписано в печать 25.05.90.
ВУ 41039. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага типографская № 1.
Гарнитура «Литературная». Печать высокая.
Усл. печ. л. 9,3. Усл. кр.-отт. 9,53. Уч.-изд. л. 9,4.
Тираж 2000 экз. Заказ № 88. Цена 35 коп.

Ставропольское книжное издательство,
Карачаево-Черкесское отделение
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати.

Карачаево-Черкесское полиграфобъединение
357100, Черкесск, ул. Первомайская, 47.

Сведения о пользовании учебником

№№ пп	Фамилия и имя ученика	Учебный год	Состояние учебника	
			в начале года	в конце года
1				
2				
3				
4				
5				